

ERKÖLCSI KÉRDÉSEK

ÍRTA

BODNÁR ZSIGMOND

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

BUDAPEST

SINGER ÉS WOLFNER KÖNYVKERESKEDÉSE
1897.

ELŐSZÓ.

Az emberiség mindenfelé az erkölcs és vallás kérdéseivel foglalkozik. A világ minden tájékán erkölcsi kérdéseket vetnek föl és kárhoztatják a reális idők léhaságát, érzékiségét, elvtelen és önző gondolkodását. Lejárta magát a szabadelvűség, határpontra jutott az individualizmus, megvetésben kezd részesülni az érzéki és féktelen asszony, a családi élet szentélyéből kilépett nő, a zsebeinek élő politikus és képviselő; lenézzük az anyagság szolgáit, a bankok, részvénytársaságok, vállalatok politikai elnökeiket, igazgatótanácsosait; mindnyájan érezzük, hogy szaga van pénzöknek, gyűlöletes a fényök és pompájuk, tág a lelkiismeretök, léha az életök, nem lehet meggyőződésök. Becsülni kezdjük a tisztességes szegénységet, mely független és becsületes tud lenni; míg előbb a gazdag is hitvány szolga volt. Minden országban szidják az oktatást és nevelést, mely a vallással és erkölccsel nem törődve kiüldözött minden szentet az iskolából, vallási és erkölcsi elvek nélkül léhaságra nevelte az ifjúságot. Szidjuk a reális idők ostoba papiroskorszakát, mely a burokratia végtelen huzavonájába, zaklató közigazgatásába és elvtelen igazságszolgáltatásába helyezte a rendet, a sokféle jelentéssel, tárgyalással, értekezlettel lebilincselte a szabad mozgást. A tisztviselők megbízhatlanságából és a szabályosságból kiindulva meghonosította a legbénítóbb ellenőrző rendszert, mely a végtelenig szaporította alkalmazottainak számát a nélkül, hogy megbírnák teendőik halmazát.

Annyi munkát ad nekik a féktelen individualizmus, hogy csak egy osztálynál több mint egy félmillióval növekedeti egy év alatt a beadványok száma.

Honnét ered ez a csodálatos átalakulás? kérdi a gondolkodó. Hisz tíz év előtt még jól éreztük magunkat az érzékiség pocsolyájában, irigyeltük a pénz embereit, helyeseltük a politikusok, a képviselők ügynöki, igazgató- és jogtanácsosi, szóval üzleti szerepét, örülten rohantunk a jólét és a szép asszony után, nagyokat neveltünk a feleség és szeretője sikerein és a pipogya férj kudarczán, színpadainkon gúny tárgyává tettük az egyházi és világi tekintély képviselőit, jóízű humorral mutattuk be a haza vezérférfiait, a t. Ház tagjait?

Ez átalakulás okait derűi föl könyvem. Az erkölcsi, szellemi és aestheticai élet számtalan tüneményét magyarázom jelen soraimmal. Tudom ugyan, hogy sokan nem fognak megérteni,, mert még kevesen tudnak összefoglalóan gondolkodni. A reális ember esze csupán a közelfekvő, a közvetlen, a helyi okot látja,, s nem adatott neki, hogy a messzeeső tünemények rokonvonalait 'nagy egységben foglalhassa össze. De már kezd megnyílni embertársaink lelki szeme; az erkölcs utáni epedés egyik kiáltó jele az eszményibb érzés, gondolkodás föllépésének, mely nem az alkotó részek, hanem az egész szempontjából tekinti a családot és társadalmat, az egyházat és a hazát. Ez az örök, ez a fenséges, ez az isteni világosság fog fényeskedni nemsokára mindnyájunknak. Fiat lux! Es öt-tíz év múlva elmondhatjuk: Facta est lux!

Budapesten, 1897. május 1-én.

Bodnár Zsigmond.

I

ERKÖLCSI SÜLYEDÉSÜNK OKAI.

A nyolczvanas évek vége felé egy irodalmi testület egy pár előkelő tagjának jubilaumát ünnepelte, a fényes banketten jó kedvvel folytak a szebbnél-szebb felköszöntések, míg föl nem áll egy kitűnő publicista és államférfiú, a ki sivárnak jellemezte korát. De rögtön felszólalt a testület egyik tekintélyes tagja és lelkes szavakkal utasította vissza a méltatlan vádat, dicső jelzőkkel illette korunkat, magasztalta az ország ragyogó sikereit a politika, a tudomány, a művészet, a nemzeti élet terén, lelkesedéssel szólott az irodalom és az anyagi élet bámulatos gazdagságáról. Természetesen neki adott igazat a díszes társaság, s. siváran látó politikus pedig néhány év múlva önként vete véget sivár életének.

Évek múltak el azóta és a mit akkor egy-egy bomlott elme hirdetett, most milliók ismétlik, ma számtalanon sivárnak látják az életet, tömérdek ember keresi föl a soknemű búfelejtőt, sokan az öngyilkosság útjára térnek, mert nem tudnak megküzdeni az élet bajos körülményeivel, gyöngék, fáradtak és nincs, a ki és a mi könnyítsen terhökön.

Pár hét előtt egy fényes társaság ülte meg nagy alapítójának: Széchenyi Istvánnak emlékezetét, az ünnep szónoka fölemelte a Széchenyi-serleget és fájó szívvel tolmácsolta a közhangulatot, hogy nincs becsület, nincs tisztesség, hogy hanyatlottak az erkölcsök s felhozta a költő szavait, hogy nem boldog a magyar.

A fényes társaságban egy sereg oly férfiú volt, a kik a lefolyt tíz-húsz esztendő nagy politikai és társadalmi mozgalmaiban kiváló szerepet játszottak, a kik a múlt nagyszerű alkotásaiban talán előntő szóval bírtak, a kik büszkék lehettek sikereikre s hallgatva, némán fogadták a szónok szavait, egyik sem állott fel, hogy visszautasítsa vádjait. Pedig könnyű lett volna. Hisz harmincz év óta ragyogóbbnál-ragyogóbb sikerekre hivatkozhatott! A ki ismeri félszázad előtti szegényes életünket, nehezen mozduló társadalmunkat s összehasonlítja vele harmincz év óta összehalmozott nemzeti kincseinket, gyönyörű országos palotáinkat, színházainkat, hatalmas múzeumainkat, roppant sok fő-, közép- és elemi iskolai és más jótékonycélú épületeinket, a számos szakintézetet, mindenféle tudományos és irodalmi testületeinket, óriási vasúti hálózataunkat, mérhetetlen forgalmú pénzintézeteinket, naponkint milliókra játszó tőzsdénket, dúsgazdag bankárainkat és kereskedőinket, nemzeti és családi ünnepeink pazar fényét és pompáját, az asszonyok csillogó arany és gyémánt ékszereit, százakba, ezrekbe kerülő ruháját, méltán csodálkozhatnék a szónok lesújtó, lehangoló szavain.

Pedig nem csodálkozik, hanem lemondással fogadja,, sőt igazaknak találja.

Honnét ez a változás, átalakulás? kérdezi a gondolkodó. Tíz év előtt egész odaadással, páratlan jó kedvvel tudtunk mulatni, élvezni, gyönyörködni, egy-egy szép nő. bájain az egész világnak megakadt a szeme, határtalan elnézéssel kísértük felebarátjaink szórakozásait, féktelen. örömeit, a kéj minden kitérését; míg ma száz meg száz, lap, füzet és könyv az emberi romlottságot, társadalmi viszonyaink teljes bomlását, a fentartó erők szétmállását hirdeti. Tíz év előtt soha sem hallottuk a társas életben a morál emlegetését, egyetlen hang sem emelkedett egy nem létező érzés fölébresztésére, vagy ha félfüllel hallot-

tunk ilyesmit, szálni való teremtésnek tekintettük az embert, a kinek ajkairól efféle mondások jutottak el hozzánk. Űgyet se vetettünk reá. Ellenkezőleg nagyokat neveltünk, ha azt emlegették, hogy valamely bájos hölgy szarvakat rak jámbor, vagy léha férje fejére; regényeink, színműveink, különösen vígjátékaink gúny tárgyává tevék az apát és a férjet és felháborodva olvastuk, hogy a külső vagy a családi viszonyok miatt nem egyesülhetnek a szerető szívek; léha, jellemtelen szerepet adtunk a társadalom oszlopainak, kétes vagy nem kétes erkölcsű egyéneknek rajzoltuk az egyházi és világi hatóság képviselőit, különösen a minisztereket.

Most azonban a társadalom egy része visszahúzódik; férfiak és nők, a kik pár év előtt irányt adtak mulatóságainknak, szellemökkel és bájaikkal szórakoztattak bennünket, mi pedig édes feledéssel forgolódtunk körülöttük: most elvonulnak, kerülnek bennünket és ha mégis találkozunk velők, kitérő válaszokkal mentegetik félrevonulásukat.

És ha gondolkodóinktól kérdezzük e tünemény okát, egy sereg alkalmi és közelfekvő jelenséggel hozakodnak elő, az egyiknek pénze nincs, a másik beteg es, a harmadikat csalódásai tartják vissza, a negyedik gyászol és így tovább. Sőt azzal is előhozakodunk, hogy nem boldog a magyar. De hát boldog-e az angol, a német, a francia, az olasz, a szláv, a japáni, az amerikai vagy ausztráliai? Nem találkozunk-e mindenütt a bomlás, a szétmállás, a lelki meghasonlás e tüneményeivel? Amerikai, ausztráliai és európai lapok, folyóiratok, füzetek és könyvek többé-kevésbé mindnyájan e bomlás hirdetői. E változás tehát csak általános emberi lehet. Helyi, alkalmi, közelfekvő okaink ekként nem magyarázatai e jelenségnek, mélyebben vagy általánosabban kell keresnünk az okát.

És megtaláljuk az erkölcsi világ törvényében.

Ha végig tekintünk az emberiség történetén, látjuk, hogy 430., 160. Kr. e., 170. Kr. u. 580., 975., 1480., 1690., 1810. körül a mostani jelenségekkel találkozunk. Az emberek egy része életunt, bomlott, felháborodott lesz, erkölcs és vallás után eped, a tisztesség és becsület visszatértét kívánja, míg a másik része vadul tombol, örülten élvez, keresi a gyönyört és szórakozást, hogy felejtse; de az sem boldog, vidám és elégedett. 440 körül Perikles éli ragyogó napjait, Aspasia oldalán nagy politikai sikerrel dicsekedhetik, de már tíz év múlva bomlik a hatalma, enyészik fényköre, nemcsak maga, hanem polgártársai is kezdik unni az életet; 429-ben meghal s csakhamar az erkölcs és vallás szempontjából tekintik a társadalmat, megszorítják a szabadságot s könnyen halálra ítélik azokat, a kik a hit és morál tanai ellen vétének. 160. körül Kr. e. újra mutatkoznak e tünetények; 170. körül Marcus Aurelius vidám napjait megzavarja a vallás és morál ébredése, a jó császárok bűbajos időszaka, a római birodalom aranykora bevégeződik. 570. körül Kr. után újra hajnalodik, megjelenik a vallás és erkölcs hajnala. 975. körül ismét átalakul az ember, mint utóbb 1480. körül. Lealkonyodnak Mátyás király ragyogó napjai, maga is rossz kedvű, ideges lesz. 1690. körül XIV. Lajos fényes udvara szomorú kezd lenni. A pompás ünnepekben nem találja örömét; az áhítat köti le életét. 1810. körül a mostanihoz hasonló jelenségek kezdenek mutatkozni a társadalomban, hogy néhány év múlva a szent szövetség jöjjön létre.

Fölmerül tehát a kérdés, mikép magyarázhatni meg e világra szóló jelenséget?

Mindenekelőtt az emberiség nagy gondolkodóihoz kell fordulnunk, mondhatná valaki s tőlük szerezni meg a magyarázatot. Ők azonban nem tudnak bennünket felvilágosítani. Az isteninek nevezett Platóért félszázad óta

nagyon keveset rajongtak, metaphysikai nézeteire a legtöbben mosolyogtak, Aristoteles már jóval érthetőbb volt reánk nézve, századunk közepe táján még sokan csodálták, de csak a logikája az, a mit napjainkban is tanítunk. Organonja örökbecsű munka, ez azonban nem foglalkozik eszmékkel és érzelmekkel, csupán a gondolkodás ridegtörvényeit adja elő. A keresztyén világban egy Sz. Ágoston, egy Aquinói Sz. Tamás erős gondolkodó, tanaikra azonban a hetvenes, nyolczvanas években semmit se adtunk, Descartes, Bacon a XVII. században, kivált az első nagy bölcsész volt, de a mi kérdésünkre nem kapunk választ; Hobbes, Spinoza, kivált Locke jobban tetszettek, reális gondolkodásuk ínyünk szerinti volt, de nem válaszolnak a mostanihoz hasonló bomlásra, noha az utolsó »saját magán is tapasztalhatta a nagy züllést, mert csak 1704-ben hunyt el. A XVIII. században a nagy Kant volt az a bölcsész, a ki Aristoteles Organonja mellett örökbecsű munkát adott a megismerés elméletével, legalább egy része általános érvényű, úgy hogy ő a második bölcsész, a kinek nagy dolgokat köszönhetünk a gondolkodás terén. Századunk húszas éveiben Hegelért rajongott a világ, hogy azután pár évtizedre csak mosolyogva emlékezzenek meg róla. Comte, Stuart Mill, Spencer tanairól most kezdenek gúnynyal emlékezni és olvashatlanoknak találni.

A kisebb bölcselők, a kis és nagy történetírók, az államférfiak és híres szónokok szintén nem tudnak bennünket felvilágosítani. Azért hiába fordulunk hozzájuk.

Próbáljunk a magunk lábára állani. A reálisabb időkben sokszor hallani azt a nézetet, hogy olyan az ember, a milyen a tápláléka. Ha nem túlozzuk, sok igazat találunk benne. Módjával el lehet fogadni. Én azonban tovább megyek és azt tanítom, hogy olyan az ember lelki állapotja, a minő a szellemi tápláléka. Ha ki tudom mutatni, hogy minő szellemi eleséget fogyasztott az ember,

megmondhatom, milyen volt az érzése, gondolkodása. De honnét tudom kikutatni őseink, apáink szellemi táplálékát? Nem kerül nagy fáradságomba, könnyen rajok akadok a nagy könyvtárakban. Mind gondosan össze van szedve, csak elő kell kérnem. Ha némi nyomára bukkan-tam a világtörténelem lapjain a maihoz hasonló lelki állapotnak, akkor előkérem azon idők olvasmányát és kezemben van ama korok szellemi tápláléka. Természe-tesen itt a gazdagabb irodalommal bíró nemzetek jönnek legelőbb számításba. Ilyen a görög, a latin, a francia, az olasz, az angol, a német. A többihez nem könnyű hozzáférnünk, részint nagyon fiatalok, mint az orosz, a lengyel, részint nagyon öregek, de jóformán ismeret-lenek, mint a chinai, az ind. Most egyelőre elégedjünk meg a régi és új európai irodalommal.

Ha megvizsgáljuk ez irodalmakat, bámulattal vesszük észre, hogy a főntebb jelzett időpontokon át kezd alakulni annyira, hogy míg előbb a léha individuumoknak iránya többé-kevésbé megegyezett a mi legújabb irodalmunkéval, lassankint egészen ellenkező irányba csapott át, vagyis nem az egyén, hanem az egész szempontjából tekinté az: életet. Rajongani kezdett a vallás és erkölcsért, hangoz-tatta a becsület és tisztesség szükségét, kisebb-nagyobb tisztelettel szólott a család fejről, a férjről és atyáról, nemesebb szerepet juttatott az egyházi és világi felsőség-nek, nem ezeket rajzolta jellemteleneknek, aljasoknak, hanem az egyén kudarczán nevetett vígjátékaiban. Igaz, hogy a múlt idők pusztuló művészei, írói, költői, néha. még alkottak egyet-mást a régi irányban, de már csekély hatással. Olykor úgy látszik, hogy csupán a kegyelet tartja fenn őket. Rendesen új költők és művészek lépnek föl csodált sikerrel és az új irányhoz nem simuló régiekről majd szánalommal, majd megvetéssel szól az újabb nemzedék.

És ha e kor theologiai, philosophiai irodalmát tekintjük, mindjárt szemünkbe ötlik, mily tisztelettel szólnak a vallásról és az erkölcsről és megvetéssel a letűnő napok léha érzékiségéről, immorális életéről, a buzgóbbak felháborodva emlegetik koruk más bölcsészeinek naturalismusát, sensualismusát, skepticus és reális gondolkodását, mely csak azt tartja igaznak, a mi belső és külső érzekeink alá esik, míg ők lelki szemekkel az istent látják és igazi realitást inkább az eszméknek tulajdonítanak és nem az egyes dolgoknak, szóval immaterialismusra hajlandók.

A ki ez időszakban még a régi reális bölcsészetet űzi, kizárólag az érzékekből magyarázza a megismerést, a boldogságra törekvésből és effélékből fejt ki az ember erkölcsiségét, az egyén jogain, szabadságán építi föl a jogbölcsészetet, a társadalmat, az államot, a politikát: nagyon rosszul jár, mert az ilyen philosophus és theologus tanait gyűlölettel czáfolgatják az új bölcsészek és theologusok, maga a hatóság is szívesen hajlik üldözésökre, megtörténik, hogy elkobozzák könyveiket, börtönre vetik személy őket.

Most kísértsük meg egy lépéssel tovább menni és keressük ez érzés, gondolkodás igazi okát.

Annyit már tudunk, hogy e jelenség nem helyi, hanem világraszóló, tehát alkalmi és közelfekvő okokkal nem magyarázhatni meg. Az ok sem lehet kisebb, mint az okozat. Ha világraszóló az okozat, világrahatónak, világbírónak kell lenni az oknak is, melynek hatása alól senki sincs kivéve, melynek mindnyájan alá vagyunk vetve.

De hol találjuk meg?

Sokat töprengtem e kérdés megoldásán. Könnyű lett volna a felelet, ha a teremtés urával álllok elé, egyenesen az ő bölcs rendelkezésére hivatkozom; én azonban közelebbi eszmei okot kerestem s annyira-mennyire meg is találtam.

A világ ugyanis nemcsak anyagi, természeti, hanem erkölcsi rendből is áll. Ennek az erkölcsi világrendnek épen úgy megvan a maga törvényszerűsége, mint a természetnek. Benne van a szép és rút, jó és rossz, igaz és hamis fogalma, melyek a haladás hullámának előrementén folyton módosulnak és ha szervezetünk tud e módosuláshoz simulni, boldogok, szerencsések, ünnepeltek leszünk, ellenkező esetben boldogtalanság, megvetés, gyűlölet, meghasonlás lesz kenyerünk.

De mikép történik a szép, jó, igaz eszméinek módosulása? E kérdésre nézve legalkalmasabb a bölcsezők és theologusokhoz fordulnunk. Igaz ugyan, hogy az irodalom, a művészet, a jog, az erkölcs, a politika szintén tájékoztató, sőt minden egyes hosszú életű felebarátunk tanulságos példaként szolgálhat; de legérdekesebb a bölcsezőket és protestáns theologusokat vizsgálunk. Bár a kath. theologia története is felvilágosít, de nem annyira, mint a protestáns, mely vizsgálódó vallás.

És mire akadunk a bölcsezők és theologusoknál? A hullám elején nem tudnak szigorú különbséget tenni a szép, jó, igaz eszmei között. Majdhogy egy hatalmas egységbe nem olvad náluk ez a három eszme. A széptől például megkövetelik, hogy jó is, igaz is legyen s viszont. Egy-két tized múltával már az oly bölcsező lesz kedvelt és olvasott, a ki világosabban meg tudja különböztetni, elválasztani a három eszmét. Megtörténik, hogy ugyanazon bölcsező is módosítja tanait az idők árjával; de ha ő nem teszi, megteszik tanítványai. A haladás hullámának közepén már minden bölcsező határozottan megkülönbözteti a három eszmét, a protestáns theologusok szintén, sőt a kath. theologia mestereinél is nyomára akadunk e szabatosabb meghatározásnak. A hullám második felében annyira szétválak a három eszme a bölcsezői rendszerekben, hogy jóformán ellentétbe hozatnak egymással,

legalább is ellentétei lesznek a szélső idealizmus szép, jó, igaz eszméinek. Akkor például igaz az Isten, a vallás, az erkölcs, az erény, az emberiség, a haza eszméje, igaz az adott szó szentsége, most már hazugságok lesznek; füllent,, rá akar szedni bennünket, vagy csak ünnepi frázisokat használ, a ki lelkesedést színlel az emberiség és haza, a közérdek és közügy iránt. Ideális időkben a legfőbb jó az Isten, azután a hazáért való önfeláldozó munkásság, magamnak és embertársaimnak erkölcsi megnevelése; a reális napokban a legfőbb jó én vagyok, a ki vallási és erkölcsi különbség nélkül jót teszek, irgalmasságot gyakorlok felebarátaimmal, hogy elismerést arassak és mert nem tudom nézni a szenvedőt, belebetegszem a látásába s lélektanilag egy kissé igaza volt a bankárnak, a ki kidobatta a kéregetőt, mert különben megütné a guta, ha sokáig kellene nyomorát látni. A legfőbb javak közé tartozik ilyenkor a vagyon és a szép asszony, a kikért milliókat áldoznak a milliomosok. Megváltozik a szép fogalma is, melynek már semmi köze a jóhoz és az eszmei igazhoz. A művészet ilyenkor szívesen rajzolja az egyén nyomorát és hitványnak, becstelennek festi az egyetemes, az isteni és emberi tekintély képviselőjét. Az érzéki szép lesz az igazi szép, az érzéki kívánság meg a kéj és gyönyör rajza vonz bennünket. Egy Michel-Angelo Krisztusának is egészen másnak kell lennie, mint egy Munkácsyénak, annál a fenséges Istenember, az Isten fia jelentkezik, ennél a szenvedő és félreismeret ember áll előttünk, a kit épen az a tömeg hurczol meg, melynek boldogságán munkálkodik.

Mit tanulunk a három eszme fokozatos módosulásából?

Azt, hogy az erkölcsi világrend három főeszméjének, a szép, jó és igaznak egységes napjaiban nekünk embereknek mindent az egység szempontjából kell tekintenünk.

A család egységét a férj és atya képviseli, tehát az ő akaratának kell teljesülnie, a községben és államban az egyházi és világi felsőség képviselője lesz az úr, ellenök eltompul, elernyed az opositio, alig van egy kis erőnk szembeszállni vele, ezt is csak akkor tehetjük, ha elég gyöngye és tehetetlen a központ érdeke ellen dolgozni; akkor mi szólalunk fel, hogy az egyetemes érdekét tartsa szem előtt. Ilyenkor fékezni szoktuk az egyéni szabadságot, a családban a nő és gyermekek akaratát, a községben, megyében, államban az alattvalóét, az egyházban a hívóét. Az uralkodó hangulat mindnyájunktól engedelmességet, az egyéni szabadság korlátozását, az individuum megfékezését követeli. A vallás és erkölcs, a becsület és tisztesség jelentkezése- és győzelmével háttérbe szorul az érzékiség, nem telik annyi örömünk a testi gyönyörökben, vagy ha olykor vétünk ellenök, mindjárt felszólal a lelkiismeret s tiltakozik a bűn, a kihágás ismétlése ellen. Nem szeretünk a vallásos igazságokban kétkedni, őszinte hívei vagyunk a tekintélyi vallásnak, maguk a protestáns theologusok sem igen hangoztatják a vakhitet, a vakbuzgóságot, sőt oly nagy gondolkodóik is, mint most az angol jeles államférfiú és szónok Balfour, a tekintély igaza mellett ránt szellemi kardot. Természetes, hogy míg a társadalom egy része már rajong az egyetemesért, a másik, mely nem mindjárt tud hozzásimulni, nyugtalan lélekkel féktelenségekben tör ki és teljes demoralisatiót árul el. És ha ilyen férfiú ül a trónon vagy becstelen eszközökkel fenn tudja magát tartani a hatalmon, oly aljas és rémes dolgokat művelhet, mint VI. Sándor pápa (1492-1503). A realismus napjaiban csodás ritkaság számba megy az ilyen ember, mert az uralkodó individualismus minden módon el akarja tenni láb alól, különben is akkor az irgalom és elnézés az ember uralkodó jellemvonása. Ahol azonban egy ideális gondolkodású, a vallás és erkölcsért

lelkesülő erélyes fejedelem ül a trónon, a ki módjával és bölcs mérséklettel tudja használni hatalmát, igazi áldása lehet népének, csakhogy ilyen is ritka.

Mihelyt uralomra jutott az egyetemes szempontja, a szélső idealismus, megkezdődik a három eszme fokozatos elválása és vele az egyén, az alkotó rész küzdelme az egész, az egyetemes ellen. Még nagy tisztelettel viseltetünk ugyan iránta, de követeljük az egyén jogait, hangoztatjuk a lelkiismeret, a vallás, a szólás és sajtó szabadságát. Ez a törekvésünk ellentétbe hoz az orthodox, a tekintélyi vallással és ideális morállal. Magasztaljuk a protestantismust, mely megengedi a vizsgálódást, a bölcsészek dicsérik, hirdetik a deismust, a természeti vallást. Igazi philosophia csupán ekkor lehetséges, mert a szélső idealismus napjaiban annyira lelkesedünk a tekintélyi vallás és ideális morálért, hogy nem hallgatjuk a bölcsész vakmerő metaphysical fejtegetéseit, csak ekkor rajonghatunk egy Plato, egy Plotin, egy Abaelard, egy Pomponazzi, egy Leibnitz, Shaftesbury, Berkeley, az angol deisták és Hegel merész bölcsészeiért. A társadalom egy része kezd élvezni, a regényes szerelmet dicsőíteni, a szerelem jogát a hit és atyai tekintély ellen védeni. Később az egyetemes uralmának gyengülésével a hullám közepe felé erősebben mutatkozik a nemzeti szellem; a nemzeti szokások, erkölcsök melege, bensősége, közvetlensége tetszik, vele magasztaljuk a szép asszonyt, engedünk az érzékiségnek, vagyonra, jólétre törekszünk, az államban rajongunk a nemzeti egység és nagyságért, előkelő vágyunk a haza dicsősége, hatalmának, tekintélyének kiterjesztése, az egyházban uralomra jut az orthodoxia, a gazdaság terén a plutocratia, az ipar és művészet fokozatos fejlesztése, állami és társadalmi pártolása, az irányban a művészeti gond, a stilszépségek csodálása, a nyelvben az orthologia, a festészet, szobrászat terén a realisabb irány, az irodalomban nevetséges lesz a

kalandregény, a szertelen jellemek, grotesk ellentétek romantikus drámája; finom lélektani elemzéshez, majd az emberi szenvedélyek és nyomor rajzolásához fognak az írók; csodálja, ünnepli a közönség a humoros költőket, a kiknek nincs hitök a nagy igazságokban, hanem mint Cervantes gúny tárgyává teszik a hősi meg a lovagvilág kalandjait, utóbb a hullám harmadik és utolsó részében csak a szerelem küzdelmei tudják mulattatni az olvasó közönséget, tombol, élvez, mámorosan gyönyörködik az ember, felbomlik a társadalom minden morális köteléke, minden téren uralomra jutnak az alkotó részek s a magában álló, erkölcsi támasz nélküli individuum nem becsüli az életet, hajmeresztő sportokban, Alpezmászásokban, mindenféle versenyek, játékok, érzéki orgiákban, gladiátori és bikaviadalokban kívánja feledni belső nyugtalanságát, idegességet, mely sok embert a tébolydába vagy a halálba kerget. És míg így rohan belső bomlása felé az ember, roppant anyagi javakat halmoz össze, kincseket rak egymásra, gyönyörű palotákat emel magának és övéinek, nagyszerű temetéseket rendez halottainak, fényes mausoleumot emel hamvaiknak: míg végre eljut a reális világ végére és felháborodva kezd visszagondolni erkölcsi hitványságára.

Idáig jutottunk napjainkban. A népek milliói eszmélni kezdenek, hangoztatják az erkölcs és vallás szükségét, kárhoztatják az egyén féktelensége!, mindenfelé bomladozik az oppositio, gyöngül az egyéni akarat s vele az ellenzék, fenhéjazóbb, követelőbb, erélyesebb, ellenmondást alig tűrő a központi hatalom, nemcsak nálunk, hanem az egész világon.

Mik tehát tünedező erkölcsi sülyedésünk okai? Talán a kormányok? Talán az egyházi és világi felsőség? Talán a sajtó romlottsága és féktelensége? Talán a pornographicus irodalom és művészet? Talán papjaink léhasága vagy híveik közönye? Talán a társadalmi élet túlságos

szabadsága, a büntető bíróság hibás lágysága, káros engedékenysége, a rendőrség erélytelen föllépése, a pálinkamérések, vendéglők, kávéházak, orpheumok, színházak garázdálkodása? Oh nem; ezek nem okok, hanem mind csak okozatok. E bomlott társadalomnak, erkölcstelen, léha érzésnek, gondolkodásnak csak egy általános, az egész világra, hihetőleg a mindenségre szóló oka van,, mely az emberiség erkölcsi életének uralkodó törvénye, a haladás egy-egy hullámának elején az egyetemesből, az egészből kiinduló érzést, gondolkodást ébreszt az emberben, hogy azután megkezdődjék ellene az egyének, az alkotó részek örökös harcza és győzelme a hullám végéig. E harcz és győzelem a civilisatio, mely fényével és pompájával nem tudja boldogítani az embert; hogy boldogulhasson annak idején vissza kell térni istenéhez, a vallás és erkölcs, a tisztesség és becsület, az erény és önmegtagadás oltárához!

II.

AZ ELVEK SZÜKSÉGE. LEGFŐBB ELV AZ ISTEN.

Fölfedezésemnek egyik legmélyebb horderejű pontja az emberi ész módosulása a haladás hullámának elejétől végéig. Idáig azt tanítottuk, hogy eszünk járása időnkint téves ösvényekre, járatlan utakra vetődött, de alapjában egyfolytában haladt előre. Le-le tért az egyenes útról, de végre is a haladás útján ballagott előre.

Most már tudjuk, hogy a haladás minden egyes hullámában folytonosan szűkül az emberi . ész láthatára; hogy a hullám elején nagy összefoglaló tehetségével megtalálja a legmesszebb eső tünetmények rokonvonásait, s bámulatos egységben látja a dolgokat; a hullám vége felé pedig csak az eltérő sajátságokat veszi észre, csak megkülönböztet, szétválaszt, magát és az erkölcsi világot darabokra széthullva, az egészet részeire szétmállva szemléli. Vagyis a hullám elején látja az egészet, az egyetemes, a végén csak az alkotó részeket és közöttük legjobban önmagát.

Mi következik ebből? Az, hogy az ideális napokban, mikor összefoglalunk és az egészből indulunk ki, érzésünk, gondolkodásunk kiemelkedik az aprózás, a részletezés, az önzés munkájából, magasabb szempontokra szállunk fel, általános igazságokat és egyetemes, szükségképi elveket látunk, melyeket azelőtt vagy tagadtunk, vagy tisztán alanyi ábrándoknak tekintettünk.

Most itt állunk a reális élet alkonyán és az idealismus hajnalán. Mi átéltük a reális érzés, gondolkodás minden jó és rossz sajátságát. Csak mosolyogva halottunk

vagy olvastunk a theologiai, metaphysicai, fensőbb bölcsészeti kérdésekről; az éretlen gyermekek, a műveletlen népek számára valónak tartottuk a vallást, phantasták számára valónak a metaphysicát, az ideális erkölcsant; a jog, a morál, a politika csak arra való volt, hogy az egyén testi-lelki szükségeit írja körül, a helyi és nemzeti érdekeket támogassa; a becsület és tisztesség követelményeit félretéve; füllentettek, tudatosan vagy öntudatlanul hagyták cserben az igazságot a politikai testületek, pártok, államférfiak és publicisták; önző, zsebelő politikát úztek az egész világ vezetői, melyet a fejedelmek sem akadályozhattak meg, mert mindenféle győzniök kelle az alkotó részeknek; zsebelő bandák keletkeztek az országház tagjai között, kik roppant áron adták el befolyásukat, bevonultak mindenféle pénzintézetbe, vállalatba, részvénytársaságba, melyek csak általok szerezhettek meg országos vagy helyi kedvezményeket; helyi bandák alakultak a vidéken, melyek vagy a központ kegyelméből éldegéltek, vagy kölcsönösen biztosították egymást. Főleg a centralis ált államokban szörnyű pusztítást követtek el, mert felülről támogatva, megtörték a város és megye ellentálló képességét. A társadalomban sem becsültünk semmi szentet, mindenki az anyagira és érzékire vetette magát, dolgozott, hogy szerezzen és élvezhessen, teljes uralomra jutott a pénz és a szép asszony, örülten bomlottunk e kettő után s a kinek ereje, ügyessége volt hozzá, elül ment a pénzszerezésben, lelkiismeret nélkül kiaknáta a kedvező helyzetet, tombolt féktelenségében s szabadnak tartott mindent, a mi kikerülte a büntető bíró figyelmét és hatáskörét. Sőt ha kiderült az alj as, a becsstelen tény, felső támogatás folytán módjában állott kijátszani a törvény sújtó kezét, lehetetlenné tette a szigorúbb bírót, börtönbe juttatta a becsület, a tisztesség, az ártatlanság védőjét, összetiporta, semmivé tette az igazság istápolóját.

A társadalmi bomlással járt a családi élet bomlása is. A férj és atya megszűnt úr lenni saját házában. Féktelen követelésekkel lépett föl a szép, vagy nem szép asszony, követelők lettek a gyermekek s a jámbor, az akaratnélküli, a gyáva férj tehetetlenül állott a család alkotó részeinek akaratával szemben; akkor volt boldog, ha kielégíthette vágyaikat, szeszélyeiket; ha ajándékaival halmozhatta el őket. Jaj volt a férjnek, ha akaratát kívánta övéivel éreztetni, mindjárt fészket rakott nála a boldogtalanság, a családi bomlás, a feleség egész rokonsága, ismeretsége, s ha pörre került a dolog, maga a bíró is ellene fordult, mert a legtöbb esetben csak az alkotó részeknek lehetett igazok. Mindenütt a résznek kellett győzni az egész ellenében. Azért rendesen a férj is a léhaságban keresett vigasztalást.

Alig is volt gazdag mágnás, alig volt bankár, vagy pénzaristocrata, jómódú, előkelő polgár, a ki ideiglenes viszonyt nem kötött volna valamely szabadabb erkölcsű hölgygyel, a színházak, mulatóhelyek kisebb – nagyobb művésznőivel.

És milyen lelt az irodalom? A realizmus alatt nem tudott mást mint az emberi nyomort és a féktelen érzékséget rajzolni. Semmi sem volt szent előtte, ledöntötte a morál minden támaszát, eltávolította az erkölcs sorompóit; az elbeszélő, a drámaíró aljasoknak mutatta be a társadalom oszlopait, kedvezett az alkotó rész, a szerelmes asszony féktelen érzékiségének. Vigjátékaink nevetségessé tették a férjet, az anyát, a család oszlopát, az asszony és szeretője kaczagtak a tekintély képviselőjének ostobaságain. A regények, a tárczák, az életképek, a rajzok az érzékiségnek, az alkotó részek lázadásának voltak szellemes tolmácsai.

Milyenek voltak az erkölcsi, a történeti tudományok? Hová sülyedt például a történetírás? Történeti adatok

kimeríthetlen bányája, jelentéktelen, a történet folyására értéknélküli mesék, dátumok, adalékok végtelen halmaza, mondai és igaz történetek könnyed és magasabb színvonal nélküli előadása. Legfőlebb rajzolni, festeni tud a historicus. Eszmei kapcsolatra nem tud emelkedni, nem látja a tünetények egységes okát, csak az alkalmi, a közelfekvő okokat, azért csupán mesélni, csevegni tud, de nem okosan beszélni. A széthulló darabokat, a széteső részeket veszi észre, de nincs fogalma az egészről. Adomákkal, képekkel, humoros megjegyzésekkel, olykor haszontalan aprózó adatokkal díszítik fel ma a nagy és kis történelmeket.

Mivé lett a szónoklat? Az individuum féktelen önzésének, zsebelő politikusok hazudozásainak, vagy az alkotó részek radicalis követeléseinek tolmácsává. Az egyetemes szempontja, az egész haza fogalma elenyészett az emberi szívből és elméből, csak osztályok, testületek, csoportok, pajtások, czimborák, czinkosok és egyének állanak szemben egymással individuális jogaikat s alkotó részek önző követeléseit néha vak szenvedélylyel hirdetve. Hit és meggyőződés, fenkölt érzés és magasztos gondolkodás nélkül állottak fel a szónokok, hogy a hazafias frázisok halmozásával saját léhaságukat, zsebelésüket, elvtelenségüket takarják el.

És mennyire elsorvadt húsz év óta az oktatás meg a nevelés? Nem említem a tanárokat, a kik politikai szereplésre, a pénzintézetek, részvénytársulatok igazgatására és más mellékfoglalkozásokra adják a fejüket, hisz az erkölcsi érzés ébredése óta úton-útfélen halljuk e zsebelő szerencsétlenek kárhóztatását, a kikben, noha lassan, ébredni kezd a lelkiismeret s érzik, hogy az így szerzett pénznek szaga van; de általában elmondhatni, hogy mióta elenyészett a tanítás és nevelés magasabb szempontja, a tanító lélek nélkül darálja le anyagát, lelkesedés nélkül

oktatja tanítványait, megszűnt tudományának apostola, az erkölcsnek magasztos hirdetője lenni. Rosszul fizetett béresnek tartja magát, a kinek semmi köze tanítványainak szellemi és erkölcsi neveléséhez. Egy kis hiányos ismeret, külsőség, formáság, előadási ügyesség és testi fejlesztés az iskolai tanítás és nevelés, melyben semmi szerepet sem játszik a morál, legfőlebb a külső formáság megóvása. Érzéki gyönyörre, elismerő bizonyítványra és tornaversenyi érmekre áhítozik az ifjú, képesítő oklevélre az egyetemi hallgató a tudomány és morál fensőbb ambíciója nélkül. Ily viszonyok között szánakozva tekintjük a közoktatásügyi miniszterek nevetséges vergődését, nagyhangú reclamjait, üres és hiú reformígéreteit; megvetéssel hallgatjuk és olvassuk a képviselők és tanférfiak didactikai és paedagogiai fejtegetéseit, mert e jámborok még mindig az egyén, az individuum, az alkotórészek rövidlátó és immoralis szempontjából tárgyalják az oktatás és nevelés ügyét.

Mivé lett húsz év óta a sajtó? Erkölcsi szempontból tekintve hitvány üzlet, melynek nyomorult páriái, hit és meggyőződés nélküli napszamosai irkálnak-firkálnak a főnök, a szerkesztő, a kiadó, a fizető bank és részvénytársulat megrendelése szerint. Ugyanazon munkatárs képes ma ezt, holnap az ellenkezőt írni.

Az individuum féktelenségének, az alkotó részek bomlásának legkiáltóbb jele az élet becsének elenyészése. Nem akarunk és nem tudunk boldogan élni. Féktelenségünkben ezer meg ezer korlátba ütközünk, s ha nem bírjuk eltávolítani őket, ha nincs türelmünk ernyedetlen kitartással és az Isten akaratában való megnyugvással legyőzni az akadályokat, önmagunk ellen fordulunk és öngyilkosok leszünk. Az egyház megtagadja a temetést a szerencsétlenektől, a mit a világ azzal hárít el, hogy örülteknek jelenteti ki orvosaival, mintha oly könnyű lenne ezt meghatározni. De általában véve igaza van a világi

hatóságnak, mert az alkotó részek széthullásával, az egyéni szeszély uralmával mindnyájunknak megbomlik az elme-állapolja.

De hagyjuk e sötét képeket, ezt a kétségbeejtő szellemi, erkölcsi és aetheticai állapotot. Inkább kérdezzük, hogy mi e tünetményeknek az igazi okai?

Ha ki tudnának bennünket az alkalmi, a közeli okok elégíteni, azt hirdetnők, a mit számos ellenzéki lapban naponkint olvashatni, hogy az átkozott közös ügy, a romlott kormány, a zsebélő és hasának élő papság, a becsület vásárló bankárok, a sportnak élő aristocraták, a vicinalista, az ügynöki, az igazgató és jogtanácsosi, az ügyvédi és más hasonló fajta szerepet játszó képviselők. Csakhogy ezekkel nem magyarázunk meg semmit. Ők maguk sem egyebek, mint okozatok, egy fensőbb, eszmei oknak okozatai. Hisz az erkölcsi bomlás általános tünetény, mely többé-kevésbé a világ minden országában otthonos; Amerika, Ausztrália földjén épen úgy mutatkoznak jelenségei, mint Európában vagy Ázsiában vagy Afrikában. A népfajok és műveltségök színvonala szerint változó, eltérő alakban jelennek meg; de mindenütt megvannak, épen úgy, mint a XV. században, a XVII. második felében vagy 1790-től 1815-ig megvoltak és uralkodtak. Akkor is az volt a jellemző vonásuk, a mi a mostani bomlásé, t. i. az alkotó részek és az individuumok uralma az egész fölött.

Mitől várjunk tehát segítséget? Hiába kesergünk, nem lehet másutt vigaszra találnunk, csupán az ébredő ideális érzés, gondolkodásban, mely az egyén akarata helyébe az egész szempontját teszi és az ingadozó, a szeszélyes, a bomlott individuum, követeléseit az általános és szükség-szerű elvek mértéke alá helyezi. E nagy és egyetemes igazságok, ez általános és szükségképi elvek fogják megmenteni az emberiséget a teljes szétmállástól.

Az eszmék, az általános és szükségképi igazságok az ember szellemi, erkölcsi és aestheticai életére vonatkoznak. A lélek ideális állapotjának kincsei, melyek nincsenek alávetve a tapasztalásnak, nem gyakorlat által szerezzük azokat, hanem mihelyt eszményi állapotba jutunk, vele járnak ez állapotunkkal. Azonnal hiszünk bennök, igazságnak valljuk és gyűlöljük azon embertársainkat, a kik az alkotó részek szempontjából tekintik lelki életöket. Korlátozott, szűk látkörű és léha realistáknak tartjuk ezeket, a kik nem tudják felfogni a mi igazságainkat, mert csak azt hiszik igaznak, a mit érzékeik közvetítenek. Már pedig az idealista nagy elveihez sohasem juthatni el az érzékekkel. Még azt is tagadja az eszményi ember, hogy érzékeim megszerezhetnék számomra az egység fogalmát, mert csupán a folytonosságot és a tárgyak összetettségét mutathatják. A mint a művész alkotásába az emberi szellem önti bele az egységet, úgy az eszményi és erkölcsi egység fogalma sem származhatik az érzékektől. Az idealismus nagy bölcsészei mindnyájan keresik, kutatják az egyetemes és szükségképi elvek forrását, eredetét, természetesen kisebb-nagyobb eltérést találunk nézeteikben; azt azonban egyöntetűen vallják, hogy nem eredhetnek a külső és belső érzékektől.

Hosszúra nyúlnék előadásunk, ha az ember szellemi és aestheticai életének egyetemes és szükségképi elveivel is felhozakodnánk. Legfőlebb az erkölcsiekről szólhatunk egy keveset. Vegyük például a jó és rossz fogalmát. Ez a két fogalom a szerint módosul, a hogy az idealismusból a realismusba haladunk. Ha ez utóbbi kor bölcsészeit, gondolkodóit kérdezzük, mi a jó, mi a rossz, a legtarkább feleletet kapunk, mert egyetemes és szükségképi elvek hiányában csak önmagukból indulhatnak ki. Jó, a mi hasznos, üdvös; jó, a mi gyönyörködtet, a mi élvezetet nyújt; jó, a mi az én és felebarátaim tetszésével, helyes-

lésével találkozok; jó a nemes lemondás, az erénynek önmagáért való szeretete; jó az altruizmus vagyis a felebaráti szeretet; jók az irgalmasság cselekedetei; jó, a mi ellen nem tiltakozik a lelkiismeretem, Kant szerint jó, a mit lelkiismeretem categorice parancsol, és így a reális idők minden bölcsésze évezredek óta tömérdek változattal ugyanazon hurokat pengeti a jó és rossz magyarázatánál. Mert ha a főntebbi meghatározásokat elemezzük, mind rokonoknak, édes vagy mostoha testvéreknek találjuk. Az idealistának egyetemes és szükségképi elvei lévén, ezekkel áll elő és hozzájuk szabja érzését, gondolkodását, cselekvését. Bármily kérdésre hosszas tűnődés nélkül rögtön felel, jó-e vagy rossz. A realista ily elvek hiányában szintén nem sokáig töpreng, mert magából indul ki, csak-hogy néha rosszul jár, csalódás éri. Hazudjam vagy őszinte legyek valamely kérdésben, néha jó, néha rossz lehet reám nézve, azért elszámíthatom magamat. Az idealista azonban sohasem töprenghet, mert tudja, hogy neki hazudni, csalni, rágalmozni, önzőnek lenni, másoknak anyagi vagy erkölcsi kárt okozni stb. nem szabad, mivel az ő egyetemes elvei: az isten, az erkölcs, a becsület, a tisztesség nem engedik meg. A reális időkben minden relatív, viszonylagos lévén erkölcsi eljárásunkban mérlegelni szoktuk a helyzetet, a körülményeket, önmagunk és embertársaink viszonyait és a szerint intézzük dolgainkat, szeretünk a görbe utakon járni; sőt úgy hiszszük, hogy ilyenkor csak az ostobák, az együgyűek számára van fentartva az egyenes út, melyről az idealizmus napjaiban lelkiismeretfurdalás nélkül senki sem térhet le. A reális napokban lágyságunk, nyájasságunk, gyöngédségünk, irgalmas és elnéző jóságunk lehetetlenné teszi az egyenes utat, a nyílt őszinteséget, a becsület és tisztesség szigorú elveit, egyetemes erkölcsi princípiumait; ezt mindnyájan érezhattuk, ha például egy bíró vagy tisztviselő vesztegetési szándékról vádolt be valakit a bíróság

előtt, kelletlen érzés támadt bennünk és azt gondoltuk magunkban, miért nem adta vissza pénzét vagy ajándékát és miért nem utasította el nagyobb teketória nélkül? Hisz a realizmus alatt minden igazság relatív, csak viszonylagos, mert a mint haladunk az alkotó részek növekvő szét-hullása, az egészek teljes bomlása felé, szigorúaknak találjuk törvényeinket, elavultaknak utasításainkat, helyteleneknek szabályzatainkat, s időnként az országgyűlés, a kormány, az igazgatóság módosít rajtuk. E változások többé-kevésbé az alkotó részeknek nyújtanak újabb kedvezményeket, vagy ha egy részről valamit megvonnak tőlük, másokkal, rendszerint nagyobb előnnyel pótolják.

Ennek a relatív, viszonylagos szellemi, erkölcsi és esztetikai felfogásnak az idealizmus beköszöntével meg kell szűnni, egyetemes és szükségképi elveknek kell uralkodniuk. De ez csak úgy lehetséges, hogy ha a jó, igaz és szép vagyis az erkölcsi, szellemi és esztetikai feltétlen igazságok nagy egységet képeznek lelkünkben, hogy ha nem tudjuk szétválasztani lényegöket, mert ekkor a szép, jó és igaz nem három különböző lényeg, hanem egy és ugyanaz három eltérő szempontból tekintve. Mi véges lények ugyan csak szétszedve, megkülönböztetve kezdjük érteni e feltétlen igazságot, de az isten lényében elválaszthatlanul egyesülnek és részben felfoghatóvá teszik a három-egy istent, a ki a tökéletes szépség, a legfőbb jó és a legmagasztosabb igazság. Azért hozzáfordul minden idealista, neki van élő, szent és örök istene, a kinek akaratához szabja a magáét, megnyugvással tekint örök végzéseire, s alázatos lélekkel hajlik meg előtte.

De ki mondja meg az idealistának, hogy van isten, hogy van egy tökéletes szépségű, legfőbb jóságú s végtelenül igaz lény? Talán maga ez a legfőbb lény? Talán ez sugalmazza, ez önti belé az ő végnélküli, örökkévaló létének titkát? Ha az ideális napok nagy theologusait és

bölcsészeit kérdezzük, mind élő hittel hisznek az istenben és számos bizonyítékkal állanak elő, melyek a legfőbb lény létét igazolják. Valóban csodálatos, hogy mikor uralomra jut az idealizmus, mikor földi létünk minden erkölcsi intézményét, a családot, a hazát, az egyházat s az emberiséget a maga egészében és egységében látjuk, akkor az erkölcsi világrendet is így kell látnunk, a maga egészében vagyis az élő, igaz és örök istenben, a ki a maga képére és hasonlatosságára teremtett bennünket, azaz valamint benne egységben van az erkölcsi világrend három nagy eszméje, úgy bennünk is magasztos, isteni egységet képez a szép, jó és igaz eszméje.

De a szélső idealizmus hanyatlásával mállani kezd a három eszme egysége és érvényre jutnak lassankint az alkotó részek, okoskodik, bírál és bonczol az emberi ész. Szétszedi, elemzi az isten létének bizonyítékait és arra az eredményre jut, hogy ezek az érvek nem bizonyítanak semmit, némelyek gúnyt űznek belőlük, úgy tesznek mint Kant az argumentum ontologicummal, a ki a kereskedő háromezer tallérjához hasonlította, mely megvolt ugyan a főkönyvében, de nem a fiókjában. Az idealisabb időkben sokszor fölvetik a kérdést, hogy vannak-e atheisták? S rendesen tagadó választ adnak reá, nem tudják elképzelni, hogy ilyen emberek legyenek a világon. Romlott, bomlott, teljesen gonosz emberekről tudják félig-meddig elhinni, hogy atheisták voltak, vagy örült bolondoknak tartják őket, a kiket a tébolydába kellett volna szállítani.

Pedig minél jobban elválik a három főeszme egymástól, minél inkább érvényre jutnak az alkotó részek, annál halványabb lesz bensőnkben az egységes, a személyes, az élő, az örök isten képe. A léha, a könnyű vérű, a munka- és élvhajhászó emberiség belemerül a mindennapi gondokba, a kábító érzékiségbe, az örökös szórakozásba, s úgy él, mintha fogalma sem volna az istenről,

A világi ünnepek mellett egyháziakat is rendez, fényes szertartásokkal üli meg az országos öröm- és gyásznapok emlékezetét, de nem sokat törődik a vallás szentségével, az erkölcs fenségével, hanem éli világát.

A társadalom egy része azonban hű marad istenéhez, de nem úgy képzei magának a mindenhatót, mint az idealismus napjaiban tévé, hanem a mindenség mélyében homályosan lát vagy sejt valami rejtelmes, titkos, megfejtethetlen szellemiséget, a kibe elmerülni, szent ölében pihenni s magánkívüli mámoros áhítatban örökre elnyugodni kivan. Ez az indusok híres *Nirvánája*, mely a realismus legszélsőbb mysticismusa. A keresztyén, kivált a katolikus egyházban is vannak ily extásisos hívők, ilyenek voltak a híres stigmatizált nők, a kik Krisztus sebeit viselték testökön, melyek minden pénteken délután három órakor megújultak, ennek a mysticus, meleg benső és közvetlen érzésnek kifejezői a XIV. és XV. század nagy mysticusai, legszebb irodalmi terméke Kempis Tamás könyve *Krisztus követéséről*, ez érzésnek tolmácsai valának, noha kisebb mértékben a XVII. század protestáns pietistái; 1800 körül Schleiermacher, Jacobi és mások theologiai vagy philosophiai mysticismusa, ezt hirdették századunk hetvenesnyolczvanas éveiben Renan és mások. Általában elmondhatni, hogy a realismus theologusai és bölcsészeiben több-kevesebb mysticus elem mutatkozik, mert az általok hangoztatott spontaneitás, occultismus, a Hartmann-féle Unbewusste, a németek Völkerpsychológiája, a minden lépten hallott néplélek, az örökké emlegetett nemzeti szellem, mindezek a reálisabb idők determinista és pantheista gondolkodásának más és más jelenségei.

A reális idők vallásos mysticusainak azonban nincs meg az a nagy és erőszakos újító tehetségök, milyen az idealistáknak van. Akad ugyan közöttük nem egy kitűnő szónok, mint Kapisztrán János és mások, akadnak csendes

mysticus felekezet-alapítók, milyenek az orosz secták, nálunk a baptisták, a nazarénusok fundatorai és terjesztői; de sohasem tudták az egész társadalom léhaságát eltüntetni, embertársaikat az erény, a becsület és tisztesség útjára vezérelni. Hatásuk kis körben és többnyire az alsóbb nép rétegében mutatkozott. Ritkán sikerült nekik többeket meghódítani az úri és a művelt osztályból. Hiába az érzősök, gondolkodásuk nem az erkölcsi világ nagy egységéből indult ki, soha sem látták a maga egészében, hanem csak saját lelki szükségöknek tettek eleget, mikor az édes és meleg, kenetes és jámbor mysticus érzelembe merültek. A mysticus nem az ideálisan gondolkodó ész egységes felfogásával tekinti a világot, hanem kizárólag a szívével fordul az istenhez. A szeretet édes mámorával érzi át mindazt, a mi szép és jó, végtelen és örökkévaló az istenben van. így közvetlen érintkezésbe lép az örök jószágú atyával, s átszellemülve imádkozzik hozzá, a mihez fölösleges még a szó is.

Az ébredező idealismus nem elégszik meg ezzel a mysticus vallásos érzéssel. Nem érezni, hanem ismerni, felfogni akarj a az istent. Azért fölemelkedik, az egyetemes és szükségképi elvek magas piedestáljára áll az emberi ész; az erény és igazság útján közeledik az erkölcsi világ nagy egységéhez, az élő istenhez, a tökéletes szépség, jószág és igazság mindenható egységéhez. Az ő ereje és hatalma fogja megállítani erkölcsiségünk további sülyedését, az alkotó részek további szétmállását, a családi élet bomlását, ő fékezi meg határtalan érzékiségünket, ő vezeti vissza a családi élet szentélyébe a nőt, ő tereli az engedelmesség, az erény, a becsület, a tisztesség útjára a féktelen embert, eltiporja a mostani erkölcsi, szellemi és aestheticai anarchiát. Hozzád kiáltunk tehát örök mindenható Isten és esdve kérünk, hogy jöjjön el a te országod, adveniat regnum tuum!

III.

A SOCIALISMUS.

Az emberiség szaporodása és művelődése mind ége-többé teszi a megélhetés kérdését a jámbor realista fejében. Miből élünk meg, ha így szaporodunk mint az utóbbi harmincz-negyven év alatt? Miért van többje annak a milliomosnak mint nekem, kérdezi az éhező munkás? Miért úszik az a jólétben, én pedig koplalok, bár műveltségem, képzettségem szintoly kényelemre jogosítana? Az efféle kérdések nem újak, a régibb világon is fölvetették, a szegényebb osztályok élet-halálharczot vívtak az előkelőbb osztályokkal s hol győztek, hol legyőzettek, de mai napig sem jutott érvényre az a vagyonfelosztás vagy elkobzás, melyet zászlajukra írtak. Legalább a realismus socialisticus és communisticus terveit sehol sem tudták állami és társadalmi életünk alapjává tenni.

Miért nem? Ha lehetett kisebb felekezetek és törzsek életében érvényre juttatni, miért ne lehetne az egész emberiség életében is? Hisz azokban is emberek küzdöttek egymással mint a mai nagy államokban, az ember pedig, a faji eltéréseket nem említve, mindig és mindenütt ember volt. Azért, ha a világ valamely táján lehetett egy-egy socialista társadalmi rendet alakítani, miért ne lehetne napjainkban?

Idáig a socialismus ellenfelei nem tudtak e kérdésre válaszolni. Felhoztak ugyan számos ellenvetést, bizonyították, hogy magával az emberi természettel ellenkezik a socialismus, hogy megsemmisíti az emberiség eszményi

javait, minő a vallás, a morál stb. felbontja, feldúlja a családi élet szentélyét, megszünteti a gazdasági élet nemes versenyét, tönkre teszi a művészetet, tehetetlen quietismust, szellemi és erkölcsi pangást idéz elő. És így tovább. A legtöbben kivihetlenségét hangoztatják. Ki tudna életet adni a socialisták ábrándjainak?

Csakhogy a socialisták nem találták döntőnek ez érveket, a kivehetetlenség sem aggasztotta őket. Hisz már félig meddig megvan. Az állam megszerezte magának a vasutakat, vannak gyárai és egyedáruai, kezébe kerítette a honvédelmet, a közoktatást, vezeti a vallásügyét, még csak a földbirtok és a házak kisajátítása van hátra, a mi nem valami nagy munka. A birtokos megkapja a maga érték egységét, a mikért a közraktárból élelmi szerekben, irodalmi, művészeti és más kincsekben részesülhet. Valóban mind az ellenvetések, mind a védelem érvei olyanok, melyek föltétlenül nem tudnak meggyőzni bennünket. A társadalom egy része rajong a socialismusért, nemcsak a szegény emberek állanak pártján, hanem kitűnő tudósok, nagynevű államférfiak, tehetséges politikusok is, a kik az utóbbi húsz év alatt létrehoztak amolyan állami socialismus félet, behozták a munkásbiztosítást, a segélypénztárakat, teremtettek nyugdíjfélet, létesítettek szegényalapot és adót, jótékony intézeteket alkottak az ínségesek, a szegények számára, vagyis egyengették az útját az igazi socialismusnak.

Fölmerül tehát a kérdés, hogy az erkölcsi törvény ismerete után lehetségesnek tartjuk-e a socialismust? Ha az ellene vagy mellette felhozott érvek keveset vagy semmit sem bizonyítanak, nem tájékoztat-e bennünket az erkölcsi törvény? Mi világosan látjuk, hogy teljes lehetetlen a socialista állam vagy socialista emberiség.

Miért? kérdezi a kételkedő. Egyszerűen azért, mert a haladás egy-egy hullámának elején és közepén oly érzel-

mek lelkesítik nemünket, melyek ellenségei a socialismusnak, felforgatják alapjait s így lehetetlenné teszik.

Tudjuk, hogy nemünk haladása bizonyos körforgásban történik. Az idealismus hajnalán nekünk az egészért, az egyetemesért kell lelkesednünk, a családban az atyának, az országban a fejedelemnek, a társadalomban az isteni és erkölcsi világréndnek, a vallásnak és morálnak kell uralomra jutnia. De mihelyt magas trónra emeljük az egész képviselőjét, a főpapot és fejedelmet s azt követeljük tőle, hogy uralkodjék, hogy parancsoljon, hogy fékezze az egyéni szabadságot, meg kell bomlani a socialis államnak, mely a szabadságon és egyenlőségen alapszik, mely nem a tekintélyben, az istenségben keresi a jog forrását, hanem az egyes individuumokban. Oly magasra helyezük ilyenkor a fejedelmet s mellette álló szolgáit, hogy a legnagyobb zavarok állanának be a socialis államban, oly rázkódtatások érnék, melyeket nem tudna megakadályozni. Tegyük fel, hogy a mi legvalószínűbb, egy hatalmas akarat-erő kezébe kerülne a központi hatalom. Egy Napoleon-féle absolut király intézné a közügyeket. Ki tudna szembe szállani az ő akaratával, mikor nincs erőnk opponálni, sőt mindnyájan a központi hatalmat kívánjuk támogatni. Megállhatna-e a socialis állam, melyet fel akarna forgatni a fejedelem? Hol találkozna oly erő a társadalomban, mely korlátozhatná ily hatalom zsarnoki föllépését? Az ideális, az erkölcsi eszmék napjaiban lehetetlen volna ily erőhöz jutni és túrnunk kellene, sőt valószínűleg magunk is mindnyájan a socialis állam felbomlására törekednénk.

Innen magyarázhatni meg, hogy ha voltak is a régibb társadalomban efféle socialis irányok, rendesen megszűntek, elenyésztek az idealismus kitörésével. Sokan szeretik a keresztyénség első és második századát socialisticus színűnek feltüntetni. Mert voltak agapeik, egy neme a közös étkezésnek, a gazdagabbak határtalan jótékonyágot

gyakoroltak, sőt igen sokan szétesztették vagyonukat a szegények között, a mit a tökéletesség kitűnő jelének tekintettek. De a harmadik század idealismusa megritkította az agapékat, háttérbe szorította a közvacsorákat és elenyészttette a keresztyénség socialisticus színezetét. A második század végén még odakiálthatta Tertullian a pogányoknak: «Gyaláztok bennünket, mert szeretjük egymást, mikor ti gyűlölitek; mert meg tudunk egymásért halni, mikor ti készek vagytok egymást gyilkolni. Mi testvérek vagyunk javaink közösségében; nálatok épen ez szakít meg minden testvériséget. Minden közös nálunk, kivéve az asszonyokat, míg nálatok csak ez a közös!» A harmadik század idealismusa teljes érvényre juttatta a személyiséget s vele a vagyont, úgy hogy a socialisticus színezet csakhamar elenyészett.

A szerzeteseket nem említve, mert egy-egy szabályozott testületet alkottak, később is a középkori keresztyénségben, ha mutatkoztak socialisticus irányok, ezek mindig a reálisabb időkben jelentkeztek. Így 1200 után a pauperes catholici, a katolikus szegények vagy homiliások, továbbá a beghardok és beghinek. Communisticus szint vallottak a XIII. század második felében a felsőolaszországi apostoliák, a kik a jeruzsálemi őskeresztyénséget akarták maguk között meghonosítani. Ekkortájt váltak ki a beghardok és beghinek közül a szabad szellemű testvérek, a kik a felsőséget, a társadalmi rendet, a monogamiát, a családot, a vagyont stb. a bűn okának és következményének tartották s a vallásos mysticismus mellett érzéki orgiákat rendeztek. Bár kegyetlenül járt el velők az inquisitio, nagyon elterjedtek nyugaton. Sőt 1400. után Csehországban adamita név alatt, lettek ismeretesek, ruhátlanul jártak, nemi és vagyonközösségben éltek. A XV. század második felében (1476.) Németországban némileg socialisticus alapon lázadt fel a parasztság, melynek nem

kellett az egyházi és világi felsőség, csak a testvériség és közös munka.

Az idealismussal járó anyagi bomlás sok helyen lázadásra viszi a szegény, éhező népet, melynek vezetői sokszor communisticus tanokat hirdetnek, természetesen vallásos rajongással vegyítve. így látni ezt nálunk 1514-ben a székely Dózsa György, Németországban ugyanazon idő táján, továbbá 1525-ben, majd később, 1535 körül Münzer Tamás és másoknál. De mindezen törekvések rövid életűek, mert nem kedvez nekik az uralkodó eszme; még oly erős a tekintély szava, akkora nyomatéka van az egyházi és világi felsőségnek, hogy efféle socialisticus irányok, noha vallásos rajongással vannak telítve, nem érvényesülhetnek. Még ha egy időre tudnak is annyira-mennyire szervezkedni, csakhamar bomladozik látszatos egységek s az egyházi és világi hatalom nyomása eltiporja őket.

Ha a szélső idealismus hanyatlásával beálló rajongásunk a lelkiismeret- és szólásszabadságért, talán egy kissé kedvezne a socialis mozgalmaknak, mint a harminczas években láttuk francia földön, csakhamar egy új irány gátolja fejlődésökben.

Mihelyt összébb szorul az emberiség látköre, fogy, apad az egyetemes tekintély és zúgolódunk a papi befolyás, az egyházi nyomás ellen, lassankint beáll a nemzeti egység és nagyság utáni rajongás. Ilyenkor lángoló lelkesedéssel tekintünk a hazára, nagyságát, dicsőségét akarjuk emelni, minden gondolatunk körülötte forog. A hazát magasztalják, dicsőítik a költők, egységre törnek a rokon fajok és véres harcokat indítanak, csakhogy elérjék céljokat. Az erősebb hatalmak, a nagyobb nemzetek hódító háborúba bonyolódnak, a kalandos vállalatoktól sem riadnak vissza. A népek eme lelki állapotja bár nem törli el a socialisticus törekvéseket, mégis útjába áll hatalmasabb jelentkezésüknek, gazdagabb fejlődésüknek.

Igaz ugyan, hogy a hullám közepén már tetemesen gyarapodik a realismus, mutatkozik a nemzeti szellem benső és közvetlen melege, van érzékünk az emberi nyomor rajzolásához, egyes költők szívesen foglalkoznak vele, sőt követelőően lép fel a humor is, mely a hazafiúi pathos némi hanyatlásának a jele, mert a legnemesebb hazafias és más tetteinkben fölfedezi a szereplők lólábát, de mégis akkora a nemzeti nagyság ábrándja, hogy a hazafiatlan és individuális Szocialismus nem juthat tartós uralomra. Hisz ekkor bűnnek tekintjük, hazaárulásnak bélyegezzük a nemzeti rajongás tárgyának, a hazának minden megsértését, akár szóval, akár cselekedettel legyen elkövetve. Már szüntelen ajkunkon lebeg a democratia jelszava, de még csak annyit jelent, hogy szívesen szívünkhöz szorítunk mindenkit, ha a nemzet nagyságán és boldogságán fáradozik velünk s gyűlöljük mindazokat, a kik közönyösek, idegenek iránta. Egy magyar ember, aki azt mondaná a hullám közepe táján, hogy nem szereti, sőt gyűlöli hazáját, megveti édes hazája gyermekeit, határtalan gyűlölet és üldözés tárgya lenne. Ilyenkor tehát nem képzelhetni, hogy a társadalom nagyobb része socialis tanokat vallana, legfőlebb a nemzeti democratia színében jelentkezhetnének. Csak végig kell tekintenünk a világ történelmén és keresnünk, mily férfiak vezetik az egyes hullámok közepe táján az emberiség ügyeit. Görögországban Nagy Sándor, Julius Caesar, Augustus, Nagy Constantin, Attila, Nagy Károly, II. Frigyes császár, Gusztáv Adolf, Wallenstein, II. Frigyes király, III. Napoleon, Bismarck, Moltke stb., kik mind a nemzeti egység és nagyság hatalmas tényezői. Lehetséges-e ily építő, construáló lángelmék napjaiban oly államrendet szervezni, mely socialis alapon nyugodjék? Még ha megvolna is ez az államrend, összetörnék e hatalmas géniek, kiforgatnák lényegéből s megalkotnák a maguk hódító, nemzeti egységen fölépülő országát.

Persze azt feleli a socialista, hogy az emberiség műveltsége eltörli a nemzeti különbségeket, a faji eltéréseket s lesz egy akol és pásztor. Könnyű ezt egyszerűen, minden bizonyíték nélkül odavetni, de az emberiség hosszú története tanúsítja, hogy a hullám közepén a nemzeti egység és nagyságért kell rajonganunk s azt bár mekkora civilisatio sem lesz képes megváltoztatni. Való, hogy realisabb lelkek már korán kivetkőzhetnek ebből az érzelemből, tehát a hullám közepén erős socialisták lehetnek, a nép zöme azonban nem mehet velők, nekik a hazáért kell lángolniok s ez a láng lehetetlenné teszi a socialisticus-államot.

Kérdés tehát, mikor tartjuk lehetségesnek a socialis államot? Mikor lehetne annyira-mennyire megalkotni efféle országot? A haladás hullámának melyik időszakában nyerné meg tetszésünket?

Ez csakis a realisabb időkbén volna lehetséges. A szélső idealismus alatt széles látkörünkkel látjuk az egyetemest és rajongunk érlette, a hullám közepén összébb szorult látkörünk s már jobbadán csak a hazáért lelkesedünk s végre a realismus alatt összezsugorodik összefoglaló tehetségünk s csak az alkotó részeket, az egyéneket látjuk. Ilyenkor rajonghatunk önmagunkért és embertársainkért, magunk és az ő boldogságukra törekszünk, minden jogot magunkba és beléjük helyezünk, velünk együtt ők az erkölcs, a jog forrásai, nem pedig az egyetemes, az egész, az Isten. Érettünk van az állam, nem pedig mi az államért, érettünk van az egyházi és világi hatóság, érettünk vannak a pápák, a főpapok, a császárok és királyok, a fejedelmek és elnökök. Érettünk van a családi intézmény s ha érzékiségünknek tetszik, meghonosíthatjuk a szabad szerelmet, biztosítjuk mindenkinek a szabadságát, hogy azzal és addig élhessen, a meddig neki tetszik. A realismus napjaiban különben is minden intéz-

mény felmondja a szolgálatot, a féktelen individuum kiforgatja a társadalmi, a vallási és erkölcsi intézmények célját, mert mihelyt a magam érdekét és jogát teszem például a családi élet alapjává és nem az egész szempontjából indulok ki, elferdítem, kiforgatom a család célját, feladatát.

Az országgyűlési vagy hatósági képviselő, a ki valamely pénzintézet vagy bármely más testület vezetője, fizetett embere, vagy magánfél ügyvédje, felforgatja azt a viszonyt, melyben az egyetemeshoz, az államhoz kellene állania. Ma, mikor mindenbe beavatkozik a kormány, lehetetlen tisztán megőriznie a képviselőnek igazi feladatát, mely a központtal szemben a nemzet érdekeinek védelme. Ma a legtöbb képviselő kerületének ügynöke, politikai és társadalmi befolyásának árúba bocsátója, vagyis éppen ellenkezőjét teszi annak, mint a mit kellene tennie,

A realismus idején tehát egészen természetesnek találjuk a socialists társadalom ábrándját, tetszetős utópiáját. Mivel a féktelen, az érzéki egyén szempontjából indul ki ilyenkor a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a nevelés, a közoktatás, megszüntetjük, lehetőleg eltávolítjuk :az egyén érzékiségének korlátjait, félretoljuk az erkölcs sorompóit, kitégítjük az egyén szabadságát, tőlünk telhetőleg szabaddá teszszük az asszonyt, módot nyújtunk neki, hogy művelhesse és önállóvá, függetlenné tegye magát, a gazdagok örült ajándékaikkal a legnagyobb fénybe helyezik a szépeket, igen sokan magukhoz emelik. Az egyén féktelenségéhez járul jellemünk lágyága és léhasága, gyöngédsége és irgalmassága. Ilyenkor nem egészen tartalmatlan az Úr mondása: Szeresd felebarátodat mint tenmagadat, mert nem tudjuk nézni szenvedő ember-társainkat, nem Ínségüket, nyomorukat s határtalan mérvet ölt a jótékonyság, melynél csak a szegények követelése szokott nagyobb lenni.

Az altruizmus e napjaiban nem szabad megütköznünk azon, ha számos jószívű embertársunk oly államrend megalkotásáért buzog, mely mindenkinek biztosítja betevő falatját. Természetesnek találjuk ilyenkor a követelést, hogy az ország gondoskodjék minden szegényéről; adjon neki munkát, ha tud dolgozni, és ha már nem képes, gondoskodjék róla másképen. Az országos gyáraktól most is erősen megkívánják, hogy az évi nyereségben részesítse munkásait, ugyanazt sürgetik a magángyáraknál is. A párizsi nemzeti nyomda, az állam ez intézete, a portugáliai állami dohánygyárak, a svájci állami posta és más hasonló intézetek külön javadalmakban részesítik munkásaikat. Ha ezek tehetik, miért ne tehetné ugyanazt egész rendszeresen minden állam, miért ne foglalhatná le az összes termést, miért ne avatkozhatnék be a földművelés meg az ipar oly szabályozásába, rendezésébe, mely nem volna egyéb, mint socialisticus állam? Ma úton-útfélen hallunk a földbirtokok apró bérletekre osztásáról, a hitbizományok, főúri és más latifundiumok széttagolásáról, csak egy nagyobb lépés kell hozzá, hogy megalkossuk a socialis államot, mondják a socialisták. Ne féljünk, ne rettegjünk tőle, biztatnak e buzgó emberek. Sőt némelyek tovább mennek és felháborodásukban erőszakos eszközökkel akarják feldúlni a mai államrendet, hogy felépítsék rajta a magukét. Ezek a bombavető anarchisták. Kisebb részök szelídebb természetű anarchia mellett harczol a sajtóban, s idealisticus anarchistáknak nevezik magukat, a mi *contradictio in adjecto*, fából vaskarika, önmagának ellentmondó állítás, mert az anarchia a legféltelenebb individualismus, az ideális gondolkodás pedig fékezi, eltíporja az egyént s az egész szempontjából indul ki.

Most az a kérdés merül fel újra meg újra, hogy létesíthető-e a socialis állam? Hosszas munka volna a

részletekbe bocsátkozni és lehetőségét vagy lehetetlenségét bizonyítgatni. Én erősen hiszem, hogy ha a mostani realizmus még tovább tarthatna, ha altruisticus, irgalmas, és jóságos érzésünk és gondolkodásunk reális iránya folyton erősödne, módját találnák a socialisticus állam létrehozatalának. Talán egy ötven vagy száz év alatt elérnők, hogy nem lenne éhező és lakásnélküli felebarátunk.

A gazdagoktól elvonnák vagyონukat s államkezelésbe mennének át, az évi termés biztosítaná mindenkinek a betevő falatot, mindenki szabadon élhetne a munkának, a szerelemnek és megkapná mindennapi kenyerét. Önmagától megoldódnék a végrehajtás minden csomója, mert hiányzanék bennünk az ellentálló erő. Mai jóságunk mérhetetlen utat tenne meg egy száz év alatt. Évenként minden fölöslegöket a nép közé szórják a gazdagok, sok milliót osztanak szét a Rothschildok, vagy talán létrejönne maga a socialista állam is.

Csak egy baj van. Nem mehetünk tovább a realizmusban. Ez időszak alkonyán, határpontján állunk. A népek kezdenek rajongani az egyetemesért, közöttünk már sokan lelkesednek az istenért, a vallás és erkölcsért, az erény és becsületért, a tisztesség és férfias jellemért. Ez az idealismus hajnala, mikor az egész szempontjából indul ki az ember érzése, gondolkodása és cselekvése, mikor a pápák és főpapokért látszanak lenni a hívők, a királyokért az alattvalók, az atyáért a feleség és gyermekek. Ilyenkor tehetetlenek a széthúzó elemek, eltörpül, bomlik, semmivé lesz az oppositio, megalázza magát a nő, szótfogad a gyermek. Engedelmeskedünk keli mindnyájunknak és jaj azoknak, a kik nem tudnak szótfogadni, a kik nem akarják magukat megalázni, mert eltiporja őket a hatalom. Börtön és halál ilyenkor a communisták, socialisták és anarchisták sorsa. Önérzetes, büszke és hatalmas lesz a központ, az

egész képviselője, mely kegyetlenül összetiporja mindazokat, a kik szembe mernek szállani vele. Azért ha a socialismus és communismus történetét vizsgálják, mindjárt észre vesszük, hogy szaporodnak a múlt század közepén Morelly, Mably, Baboef, Owen stb. hívei egész 1815-ig. Kivált ez utóbbinak New-Lanarki gyára népszerű lett az egész világon. Fejedelmek, mágnások és polgárok jártak csodálatára, milliókra rúgott a jövedelme; de csakhamar beállott a hanyatlás. Individualismusa összeütközött az uralomra jutott idealismussal, különösen a papsággal, rosszabbul folytak a gyár dolgai, bomladozott a socialisticus rend és szervezet, végre az uralkodó eszme nyomása alatt maguk a munkások is cserben hagyták.

Franciaországban is hiába fáradozott, nyomorgóit ez időtájt a lelkes socialista gr. Saint Simon; hiába írta izgató művelt, nem vett róluk tudomást a közönség. Egykét híve és tanítványa, mint a híres Thierry Ágoston, a későbbi jeles történetíró is magára hagyta. Csak 1830. körül kezdett földerülni a socialis izgatóknak, igazi hatásuk azonban a hatvanas években mutatkozik, hogy a hetvenes és nyolczvanas évek realismusának segélyével megrémítsék az egész művelt világot.

Most azonban bomladoznak, egyenetlenkednek. Az *internationale*, a nemzetközi szövetség elveszti erejét, befolyását a munkások lelkére. Nekik üres fogalom, a papok és önző polgárok hiú agyréme volt az Isten és a vallás, az erkölcs és az erény, a haza és a nemzet, a közérdek és közjó; az individuum, az egyén volt minden jog forrása; most a nemzeti és keresztyén socialisták terjednek, szaporodnak mindenfelé, hogy néhány év múlva ezek mozgalma is gyengüljön, esetleg elnémuljon. Később alighanem a socialismus bármelyik neve is gyűlölt lesz. Mihelyt uralomra jut az ideális Isten, a vallás és az erkölcs, a király és a haza fogalma, mihelyt eltűnik keb-

lünkől a féktelen individualizmus és az egyetemes, az egész szempontjából tekintjük a mindenséget és az embert, a világot és a hazát, elenyészik, összetöporodik a reális idők nagyszerű mozgalma, melynek socialismus volt a neve.

Ehhez tetemesen hozzá fog járulni az idők nyomora, ínsége. Már kétségbeejtő néhol a szegény főlei népének helyzete. Nincs betevő falatja. Az erkölcsi érzés gyarapodásával megfogy a realizmus fénye és pompája, apad határtalan költekezése és tömérdek gyár megszünteti vagy felére szállítja munkáját s beáll a roppant ínség és szegénység, mikor nem kellene a socialis elméletek, hanem rabol és erőszakoskodik az éhező ember, hogy legyen a mit szájába tehessen nyomorult feleségének, síró porontyainak.

IV.

A NŐ.

Mi a nő ? Egyik fele az emberi nemnek, egyik alkotó része a családnak, szülője és anyja gyermekeinknek, bűbájosa, igéző varázsa földi létünknek, vigasztalója keserveinknek, enyhítője fájdalmainknak. Egy őskori mese szerint egy király magányban neveltette fiúgyermekét, s mikor fölserdült, eléje hozatott mindenféle kincset, aranyat, ezüstöt, gyönyörű lovakat és szép nőket, a kiket ördögöknek nevezett a szolga a kérdezősködő ifjú előtt. Mikor pedig az atyja kérdezte fiát, mi tetszett neki legjobban, az ördögöket nevezte meg, ezek vonzották leginkább.

A nő valóban a mi angyalunk és ördögünk; részben hozzá van kötve földi boldogságunk, vigasztalhat és elkeseríthet bennünket. A férfinak ez áldása és átka az ősidőkben, a műveltség kezdetleges korában csak szolgája volt a férjnek, kikből többet vagy kevesebbet szerezhettek magának, vette, vásárolta vagy rabolta őket s mint feltétlen úr rendelkezhetett velők. Nagyobb befolyásra, tekintélyre jutott a nő, mikor már hozománynyal kedveskedett férjének, még nagyobb lőn e tekintély, mikor lassankint pusztult a soknejűség, a polygamia és legalább a műveltebb fajoknál a monogámia foglalta el helyét. De legnagyobb haladást, tekintélyt és előnyöket ért el a női nem, mikor uralomra jutott a keresztyén felfogás, mely feleséggé tette az asszonyt és halálos bűnnek tekintette a férjnek minden más viszonyát. Ez röviden a nő és férfi viszonyának kivonatos története. Nagyon ismeretes, senki se vonja,

kétségbe, legfőlebb a részletek vitásak, melyekkel most nem akarunk foglalkozni. Nekünk más a feladatunk. A jól ismert történeti időköt kell szemügyre vennünk és bemutatnunk a nőt a haladás hullámának elejétől fogva végéig, mert a nő is mint a család alkotó része fontos lelki változáson megy keresztül az idők árja szerint. És mivel jelenleg kivált az újabbkori és a mai nő érdekel bennünket, a minővé a civilisatio útján fejlődött, a mily magas színvonalra most emelkedett; nem bocsátkozunk a régiebb hullámok rajzába, megelégszünk az újabbakból vett példákkal.

A mikor jelentkezik az idealismus, mikor egyesül az erkölcsi világ három eszméje: a szép, jó és igaz, nekünk embereknek az egyetemes, az egész szempontjából kell tekintenünk az erkölcsi élet minden jelenségét s mivel az egész képviselője a férj és az atya, ennek akarata döntő a családban; de mihelyt megkezdődik a három eszme fokozatos és lassú elválása, megindul az alkotó részek a hullám végéig nem szűnő harca, az egész képviselője, a férj és atya ellen.

Honnét tudhatom ezt, kérdezi a kétkedő? Hisz a világtörténet íróiból, a nemzeti történetek és emlékiratok följegyzőiből nehéz kiböngészni a társadalom kedélyállapotjának hangulatát. Jól mondja Lecky, hogy sokkal könnyebb kimutatni, mit tettek és tanítottak az emberek, mint szemünk elé állítani azt a kedélyállapotot, melyek lehetővé tették e tényeket vagy tanokat; nekünk azonban nem szabad megijednünk e nehézségektől, mert a tömérdek memoireon, részletes történeten, monographián, jogi, erkölcsi, politikai histórián, művészeti alkotásokon kívül rendelkezésünkre áll egy-egy hullám számos népének rodalma, melyekből világosan látni, hogy az ünnepelt költők időnkint hogyan rajzolják a férj és nő, az anya, feleség és gyermekek viszonyát, a szép nő társadalmi

helyzetét, a honleányok és választmányi hölgyek szerepét. Egy pár vaskos kötetben rendkívül érdekesen lehetne feltüntetni a nő életét a hullám elejétől, körülbelül 1815-től napjainkig, de mi ennyire nem bocsátkozhatunk a részletekbe. Rövid felolvasás keretében kell végigtekintenünk és kivált a magyar irodalom vezetése mellett haladnunk.

Tudjuk már, hogy 1815. körüli az egész, az egyetemes szempontjából kell kiindulnia a költőnek és gondolkodónak, az államférfiúnak és moralistának, hogy ha elismerésre akart szert tenni. De kérdezhetjük, hogy milyen befolyása van e felfogásnak a nő, a feleség, az anya életére? Válaszunk nem lesz nehéz. Egyszerűen kimondva, alá kell rendelnie akarátát a férj és atya akarátának, aki az erő és tekintély képviselője; csak így tekintjük szépnek, vonzónak, erkölcsösnek. Ha összeütközik szerelme a hittel, a vallási és hazafiúi kötelességekkel vagy a tekintély képviselőjének akarátával, le kell tudni mondania. Azért ez időszak drámai és elbeszélő műveiben kissé háttérbe szorul a szerelem túlnyomó szerepe, sőt némely költők, mint például Walter Scott, a nagy angol regényíró, nem is tud kiváló női alakokat teremteni. Szemére vetették, hogy soha sem rajzolta a nők szenvedélyes szerelmét s azzal magyarázták, hogy soha sem ismerte. Ez azonban nem elég magyarázat. A tünemény okát abban kell keresnünk, hogy a költő csak akkor rajzolhatja a szenvedélyes szerelmet, ha az népszerű, ha egyezik az idők árjával. Szemére vetik Kisfaludy Károlynak is, hogy *Irénéje* (1820.) lágy, passiv, erély- és szenvedély nélküli teremtés, nem tudja feltüntetni lelkének belső harcát. De azt kérdezhetjük, hogy meg volt-e az a féktelen szenvedély a társadalomban? Valóban itt is hiányzott. Az ideális eszme nyomása alatt nem volt elég erős, követelő az alkotó rész, tehát nem lehetett féktelen szerelem sem, kivált ha az egyetemes érdekével jutott ellentétbe. És ha egyes költők megkísér-

lettek az ily női szerelem rajzolását, efféle alakjaikkal épen nem arattak sikert, legalább akkor nem; míg az önfeláldozó szerelem magával ragadta az olvasók és nézők seregét. Kiáltó példák erre nálunk Kisfaludy Károly tragédiái, minő: *A tatárok Magyarországon*; *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele*, *Kemény Simon*, *Barátság és nagylelkűség*, *Iréne*, melyek határtalan tetszéssel találkoztak és hősnők mind epicus meg önfeláldozó jellemek. Természetes, hogy nem minden költő tudott ennyire tolmácsa lenni a lemondó szerelemnek, de többé-kevésbé mind ilyenek s csak ekkor lehet hatásuk.

Érdekes, hogy Kisfaludy Károly 1820. után is akar tragédiát írni, de akárhányszor próbál és hozzáfog, hiába való minden fáradsága. Az aestheticusok és irodalomtörténetírók keresik e jelenség okát s felhozott okaik senkit sem elégíthetnek ki. Egyszerű magyarázata abban kereendő, hogy Kisfaludy, a ki bomlott lélekkel élte végig a reálisabb idők léha napjait és a szélső idealismus alatt elérte lelke harmóniáját, most a három főszeme szétválásával, az alkotó részek megkezdődő harczával nem volt képes az idők árjához igazán simulni és oly tragédiákat írni, melyekben az egyén halvány jogait kellett volna feltüntetni az egyetemes ellenében.

De kérdés, bekövetkezhetik-e most is e szélső Idealismus, mikor a nőnek alig van más, mint önfeláldozó története? Most a szerelmi tragédiák, a kettős öngyilkosságok, a Ghimay herczegnők, Bourbon Elvirák, a felsőbb leányok, a doctorkisasszonyok, az emancipált hölgyek napjaiban méltán kérdezhetni, hogy újra visszatér-e a nő a családi élet szentélyébe; férjéhez való hűségéhez, odaadó lemondásában fogja-e keresni boldogságát? Bármilyen valószínűtlennek látszassék válaszuk, ki kell mondanunk, hogy öt-tíz év alatt beáll ez az időszak. Nem lesz a nőnek más története, csak önfeláldozó szerelem és

hűség. Igaz, hogy addig sok áldozata lesz a féktelen és érzéki szerelemnek, de azután egyelőre el fog tűnni s mi nagy megvetéssel fogunk szólni az Aspasiák, a Ninon de l'Enclos-k ragyogó napjairól. Már ma az egész világon szóval és írásban kezdenek tiltakozni a nők magaviselete ellen, mindenütt szerepel a nőkérdés, a feminizmus s míg egy részről újabb és újabb jogokat vívnak ki maguknak, másrésztől rohamos gyorsasággal szaporodnak az emancipált nővilág ellenségei. Mindenfelé erélyesen lép föl a rendőrség, szigorúbban kezeli a café chantantok, orfeumok, színházak censuráját, a közönség is idegenkedni kezd a szereplő hölgyektől s igen sokszor hallani a férfiaktól Thucydesnek szintén az ideális idők hajnalán kiejtett mondását, hogy az a legjobb asszony, akiről se jót, se rosszat nem hallani. Vagyis, mai nyelven szólva, akinek neve nem szokott előfordulni az újságokban. Felmerülhet a kérdés, meddig emelkedhetik a társadalom erkölcsi felbuzdulása? E tekintetben, úgy látszik, az északi germán fajok, kivált az angolok a legtovább mennek. Ismeretes, hogy 1816-ban lord Byron, idáig ünnepezt költőjüket, kizárták az úri osztály köreiből, úgy, hogy felháborodva távozott hazájából. Úgy látszik, az idealizmus ereje ugyanazon civilizációnak újabb és újabb hullámaiban folyton gyengül, így mutatja ezt a görög római polgárosodás története; így jelentkezik a VII. századból a keresztyén civilizatio mentén is.

Csakhogy a szélső idealizmus napjai rendesen nagyon meg vannak számlálva. Mihelyt hatalomra jutott, megkezdődik a három főszeme szétválása, az alkotó részek harcza az egész képviselője ellen. 1825-ben már másképp fogják fel a költők az asszonyt, mint 1815-ben. Még mindig a tiszta, a nemes, az önfeláldozó nő szerepét hangsúlyozzák a legszívesebben; de van érzékek a bűbajos szerelem iránt is. Nálunk Vörösmarty *Zalán futásának* női

alakjai fejezik ki ez idők nőiségének eszményét, a tiszta, ártatlan és érzékiség nélküli szerelmet, mely fölött a hazafiság erénye lebeg. Rendesen fiatal leányok, a kik az első szerelem szemérmes és ártatlan mosolyával fogadják az ifjú, a fiatal ember közeledését.

1830. körüli föllép egy-két honleány, egy-két magas állású aristocrata nő, a kik valamely nevelő vagy jótékony intézet pártfogói, védnökei, a kik már nem restéinek a nyilvánosság előtt szerepelni. Nyilvános bankettekben még nem szívesen jelennek meg, bort, szeszes italt nem isznak, maguktartásában szerények és szemérmesek, de már van érzékök az érzékibb szerelemhez is. Megjelenik a lovagias, a szertelen jellemek iránti vonzódás, a közönség szívesen olvassa a regényes, grotesk kalandokat, a rémes históriákat. Az író- és művészvilág szabadabb morált kezd gyakorolni, némelyek a szabadabb szerelem jogát hirdetik a hit és tekintély, az egyházi és világi hatalom s az úgynevezett szülői önkény ellenében. Vele lassankint háttérbe szorul a 18 éves leány és a harmincz éves asszony kalandos és kicsapongó szerelme foglalja el helyét. Legalább Balsac és néhány társa már ilyeneket rajzolnak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az efféle szépirodalmi műveket jobbadán férfiak olvassák, a családokba még nem igen férközhettek be.

Különben elég gyorsan módosult a társadalom jelleme is. 1815. körüli valami becses, tiszteletreméltó nemesség, egyöntetűség, összhang van a nők lelkében, testi-lelki maguktartásában. Ha az ekkori női arczképeket, idealisabb művészek alkotásait tekintjük, a mi reális szemünkben hidegeknek, szenvedélynélkülieknek látszanak, de valami jótékony lelki harmónia mutatkozik rajtuk. 1830. körüli kivált az aristocrata hölgyek között sokan bomladoztak, élni és élvezni akartak, egyesek eldobták a társadalmi balítéleteket és némi rátartisággal léptek föl a morál sorom-

pói ellen, szerepelni kívántak, bizonyod blazírt hidegséget, gúnyos kétkedést és előkelő leereszkedést mutatva.

Mások jobban megőrzék a lovagias, nemes magartást, de már hisznek a szerelem hatalmában és azt tartják, hogy szerelmökkel az erény, a becsület, a hazafias kötelességek útjára terelhetik, megnemesíthetik férjeiket. Nálunk 1840. körül Jósika Miklós tolmácsolta, rajzolta e nő világ érzelmeit.

1840. körül mindenfelé mutatkozik az alkotó rész, a nő erélyes föllépte, követelő és melegével boldogító szerepe az egész képviselője ellenében. Szerelmök édes melege kifejezője a gyarapodó nemzeti szellemnek nemzeti szokásaival, erkölcsével együtt. Míg a társadalom előkelőbb világában mindenfelé szerepelnek a hazafias hölgyek, a bájos honleányok, otthon a család kedves körében a nő közvetlen, benső és forró szerelme kezd uralkodni. Az egész világirodalmában, mondhatni, Petőfi tudta legjobban a negyvenes éveke fejlődő búbajos melegét dalaival kifejezni. Noha még benne is van egy kevés Heine bomlottabb lelkéből, de tud tiszta, összhangzó és édes, meleg dalokat költeni, melyekből nem hiányzik az eszményibb érzés, gondolkodás lendülete sem.

De azért még mindig túlnyomó a szertelen, a romantikus, a lovagias, a hősi, a betyáros, a bravourös, a szilaj jellemek iránti vonzalmunk, ily férfiak iránt rajonganak a nők, félelmes csodálattal tekintenek rajok, rejtett szerelemmel közelednek feléjük. Ilyeneket szeretne látni minden asszony az ő jámbor férjében, különben filiszternek, nyárspolgárnak tekinti. Ugyanakkor rajongunk a nemzeti egység- és nagyságért s kiváló, patheticus hazafinak kell lenni a férjnek, a mi pedig nem minden helyzetben könnyű, ha boldogítani akarja feleségét. Az ötvenes, hatvanas évek költői rajzolták nekünk ezeket az erélyes, hazafias asszonyokat, a kik már nem bábjai férjeik akaratának.

De ha eddig is gyöngült a reálisabb érzés nyomása alatt az eszményi felfogás, szűkült az összefoglaló gondolkodás, ha elenyészett, kihalt Vörösmarty és társainak hideg és nemes asszonyvilága, a győzelmesen haladó nemzeti szellem meleg tanyáján mind nagyobb befolyásra jut a nő és vele szaporodnak a válóperek. Idealisabb napokban sokat tűr a nő, tudja, hogy az egész képviselője, a férj és az atya az úr, neki mint alkotó résznek első kötelessége a türelem és szófogadás; most az édes, benső és meleg nemzeti szellem uralma alatt a nő uralkodása mutatkozik, hisz ő tudja legjobban kifejezni e szellemet, az ő magatartása, búbajos szerelme éltetője a nemzeti geniusnak. A nő lesz a társaság lelke; ha nyílt házat vihet, körülötte forog az egész társaság, részt vesz a férfiak örömei és tisztességesebb mulatságaiban, nem fél többé a szeszestől, módjával szívesen megízleli. Ha szép és gazdag, elfogadja az udvarlókat és csak akkor érzi jól magát a társaságban, ha férfi-kíséret mulattatja, gyönyörködteti. A férj nemcsak tűri ezt, hanem elő is mozdítja. Úgy kell intéznie a vendégek meghívását, hogy a nő mulattatásáról is gondoskodva legyen. Idealisabb időben rendkívül óvatos, körültekintő és szemérmes a társalgás. A férfi nem tudja, mit mondjon a nőnek. Az asszonyok, leányok inkább maguk közt szeretnek csevegni, nem is szeretik, ha zavarják őket a férfiak; a hazáról, a köz- és házi teendőkről nem lehet sokat beszélni, az akkori irodalom és művészet patheticus tárgyalása is fárasztó, egy Vörösmarty *Zalán futásáról*, egy Victor Hugó *Ernani-jétől*, egy Rossini, Auber, Donizetti operáiról nem is lehet kellemesen, mulattatóan csevegni; a meleg és könnyed, kedves és enyelgő társalgás csupán a reálisabb idők tulajdona. Ekkor van egy kimeríthetetlen tárgy, a magunk és mások szerelme és szeretkezése. A mi erre vonatkozik, hátráltatja vagy előmozdítja, mind vonz és érdekel bennünket. Ezt feszegetni,

burkolt vagy kétértelmű czélzásokkal szóba hozni, ismerőseinket, barátainkat vele faggatni, kedves foglalkozásunk. Divatosak lesznek a ló- és tornaversenyek, az operák, a színjátékokba concertek, a jourok vagy esti találkozóok. Növekszik a színházak, orpheumok, vendéglők, kávéházak látogatása. Az úri nő, kivált ha nincsenek gyermekei, nem képes egy estét magában eltölteni. Kiállhatlanul fárasztja, untatja a magány, a csend. Társaság, könnyű vagy nehéz foglalkozás kell nekünk. Csak ne otthon. Vendégek nélkül otthon ülni, borzasztó valami.

Századunk hetvenes éveiben már teljes uralomra jut a nemzeti szellem s vele a nő átalakulása. Az irodalom, a művészet, az élet túlnyomóan érzéki lesz,

A pénz és szép asszony után megindul az örült hajsz. Boldognak mondjuk azt, aki gazdagodik, vagyont szerez és a kit felkarolnak az asszonyok. Munka és szórakozás a kenyerünk, azzal szerzünk, ezzel pazarlunk, ünnepeünk, jubilálunk, bankettezünk, fényes temetéseket rendezünk, gyönyörű karácsonfákat díszítünk, gratulálunk, újévi köszöntőket küldünk fűnek-fának. És így tovább.

Mindennek központja, lelke, támogatója, követelője a nő. Vele kitűnően sikerül, nélküle megbukunk. A minék az asszonyok állanak az élén, annak sikerülnie kell. Az idealismus napjaiban a nő a férj árnyékában húzza meg magát, a családi élet szentélyében lehet egyedül boldog, innét számúzve, kitaszítva szerencsétlen, boldogtalan. Ha nem megy férjhez, valamely jó rokonnál vonja meg magát, második anyja, jó nénikéje lesz a család gyermekeinek; a realismus napjaiban önállóságra törekszik, tanul és fárad, hogy képesítő oklevélre, diplomára tegyen szert, hogy fizetéses állásba juthasson, hogy ne függjön, hanem inkább tőle függjenek.

Ekkor a nő eszejárása is érthetetlen a férjnek, a férfiúnak. Tulajdonkép mindkettő bomlott. A férj tudniilik az

egésznek, a tekintélynek, a családnak a hivatalos képviselője. A külvilág előtt ő jelenti ki a család akaratát, követelését. Tényleg azonban a nő és gyermekek akaratának a tolmácsa. Neki nincs és nem szabad akaratának lennie. Mihelyt nem tekinti ezt irányadónak a férj, azonnal beáll a családi bomlás, melyben a férj szenved legtöbbit, mert az eszme nyomása alatt rendkívül fáj neki, hogy nejenek és gyermekeinek bánatot okozott. A férj csak akkor érzi jól magát, ha valamivel kedveskedhetik nejenek és gyermekeinek. Sohasem kap a nő és gyermek annyi ajándékot és játékot, mint a reális időkben. Ezért virágoztak fel harmincz év óta a díszmű-, játék- és csemegekereskedések, szaporodtak el a bazárok, az órás, az arany- és ezüstművesek, az ötvösök boltjai, s mihelyt uralomra jut az idealismus, számos ilyen kereskedő bezárja a boltját. Halatlan fényt üzünk a virágokkal is. Ez a legdrágább ajándék, mert néhány óra alatt hervad és pusztul; de gyönyörű színpompájában kiváló örömét találja benne a nő, az ő szépségének, könnyen hervadó bájainak találó symboluma a virág, kivált pazarul szórjuk, dobáljuk a művésznőknek, a kik ilyenkor a világ legirigyeltőbb teremtséi. Ők mindennap láttathatják elragadó, érzéki művészetüket, bájaikat. Ideális időkben csak egyes szegény nő szánja el magát a művésznői pályára, a jobb módú, a ki nem szorult reá, otthon a család körében zenél, énekel; a reálisabb napokban minden nő zenét, éneket tanul, hogy idővel a nagyközönség előtt csillogtassa művészetét, s ha kell, jövedelmezővé tegye tehetségét.

De nem csupán gyönyörért, szórakozásaért és esetleges jövedelemért tanul a realista leány zenét és éneket, gyógyszer is az minden nőnek. Akárhány szülő küzd, nyomorog, csakhogy zenére, énekre taníttassa gyermekét és némileg jól tesz, mert ilyenkor az egyén féktelenségének napjaiban kifejezhetlen és gyógyító mámort ad a zene, az

ének. A hetedik égbé, a paradicsom mámorába ragad bennünket a dal, a symphonia, s felejtjük az élet terhét, mely a reális időkben kétségbeejtő. Soha sem érezzük e nyomást annyira, mint ez időszakban. Az idealizmus nagy erkölcsi egységében, fenkölt érzése és gondolkodásában, minden embernek, férjnek, nőnek és gyermeknek megvan a maga helye a családban, az egyházban és államban egészen: a realizmus napjaiban, mikor mindenki egyedül áll, mindenki szabad egyéniség, a nő egymagában álló, erkölcsi támasz nélküli individuum, egymaga viseli az élet terhét, senki sem osztozik vele súlyának hordozásában, egymagának, különálló féktelen akaratának kell félre tolni és legyőzni a tömérdek akadályt, korlátot, sorompót és mindig kijebb terjeszteni szabadsága határait. Az élet e harcában kimerül a férfi, a nő, a gyermek, a kik végre semmire sem becsülik az életet, bámulatos könnyűséggel tudnak megválni tőle. Ezért látni most, hogy a halálra Ítélték többször nyugodtan, néha tréfálkozva lépnek a bitófa alá, gazdag emberek, ünnepezt férfiak és nők sokszor minden előző jelenség nélkül veszik el maguktól az életet. A kit pedig a szerelem kínja, családi perpatvar, anyagi zavar, szegényen vagy bűn gyötör és aggaszt, nem tekinti feleségét, a nő nem férjét és szerető gyermekeit, hanem elpusztítja magát. Alig van ember a realizmus alatt, a ki nem foglalkoznék az élet kioltásának gondolatával vagy legalább is gyakran jelentkezik szívében az örök pihenés-vágya.

A reális idők gyógyszerei között az örökös szórakozás és munka mellett a legkiválóbb, a legkedveltebb orvosság a szerelem és szeretkezés. Ez a realista legfőbb és legédesebb boldogsága. Akármerre menjünk, minden ezt juttatja eszünkbe. Múzeumok, képtárak, kirakatok, olvasmányaink, rajzaink mind a szerelemről szólanak hozzánk. Otthon a leány előtt szerelemről szólanak a szülők és

rokonok, szerelemről suttog a felsőbb leánynak, a polgári iskolai tanulónak az ifjú, a szerelem után eped az eladó leány és férjes nő. És mily különbség van az ideális és reális idők szerelmei között. Az eszményi kor szerelme fenkölt, nemes és szemérmes, de nem is tud meleg és benső lenni. A reális időké féktelen, tomboló, érzéki, de akár tombol, akár nem, mindig mámoros, kábítóan érzéki, meleg, bűbajosán édes. Nem hiába írta Louis Ferdinand porosz királyi herceg, a ki 1814-ben a Saalfeldi csatában esett el, a szép zsidó leánynak, Herz Henriettének, hogy csak ők ketten tudják, mi a szerelem: azt hiszi ekkor minden szerelmes ember az ő mérhetetlen mámorában, különösen az érzékibb fajok leányai, milyenek a magyar leányok, ilyenkor szerelemre gyulasztják az idegenek szívét. Ideálisabb időkben sokszor kerül hozzánk egy-egy német feleség a szomszéd nyugatról; a reálisabb időkben kapósabbak a magyar leányok, nagyobb a kivitel.

A reális idők magyar leányának Blaháné volt a legtehetségesebb kifejezője a színpadon. Az ő játéka mindjárt elbájolta a nagy közönséget, magát és vágyait, kora ideálját látta maga előtt megjeleni; s ha idegen vendégeink voltak, őt mutattuk be nekik, hogy fogalmuk legyen az érzéki, a kedves, a bűbajos magyar menyecskéről.

Ma az idealismus hajnalán tünedezőben van ez az önfeledt, közvetlen, benső és érzéki szerelem, a nagy közönség alig veszi észre, mert elég bátor a nő tekintete; a kormányok, a hatalom emberei azonban mindenfelé fölvetik a vallás és morál szempontját, sürgetik a vallás-erkölcsös nevelést, fékezik a nő szabadságát. Igen sok család kezd elmaradozni a multságokról, otthon csendesen, kis körben töltik el az estét. Pár év óta számos vallásos mű jelenik meg nálunk is, melyet nem csupán a papok rendelnek meg, hogy alig olvassák, hanem a világi családok is veszik, hogy lapozgassanak bennök. Általában el-

mondhatni, hogy öt-tíz év alatt oly nagy átalakuláson megy át a nő, a milyenről ma csak kevesen álmodoznak.

Végül sok más jellemző vonást nem említve, a reálisus oly tulajdonságáról kell megemlékeznünk, melyben a nő nagy, mondjuk, legfőbb szerepet játszik s ez az általános jótékonyosság. Sohasem annyira jótékony az ember, mint a reálisabb időkben. Mikor mint individuum egy magára marad az ember; mikor egymásután rombolja le szabadsága korlátjait, távolítja el a morál sorompóit; mikor az eszme nyomása alatt mindenki az anyagira és érzékire veti magát s a ki nem férhet hozzá, ezer meg ezer követeléssel hangoztatja a Panem et circenses, vagyis kenyeret és mulatságot, béremelést, fizetésjavítást és ingyen vagy olcsó szórakozást követel: nem tudjuk nézni embertársaink ínségét, a gyermekek nyomorát, betegségét, hanem tehetőségünkhöz képest segíteni akarunk rajtuk. E jótékonyága legszeretreméltóbb tényezője a nő. Egy sereg jólelkű asszony jár-ke, gyűlésezik, tanácskozik ilyenkor a segély beszerzéséről, gondoskodik a kegyes adományokról. Szívvel-lélelkel vannak rajta, hogy minden megszorulton gyakorolják az irgalmasság cselekedeteit. Boldogító leleménységgel hozzáférkőznek a nyomor, az ínség mindenféle fajtájához. Ellenállhatlan kérésökre megnyílnak a gazdagok tárczái, a kereskedők raktárai, a pénzüintézetek szekrényei és százezreket részesítenek oly jótéteményekben, melyeknek a nő jó szíve, reális meleg érzése az egyik és főforrása. A reális idők lágysága nem kérdi a szenvedők vallását, erkölcsét, csak a felebarátot látja benne, a ki úgy érez mint ő, a kinek úgy fáj mint neki. A reális idők nemzeti szelleme csak azt kívánja, hogy nemzeti szokásainkhoz, erkölcsainkhez, nyelvünkhöz simuljon embertársunk, vagyis olyan legyen mint mi vagyunk és szívesen látjuk körünkben, éreztetjük vele jóságunkat; míg az idealismus napjaiban, mikor az egyetemesből, az egézből

indulunk ki, mikor az Isten, a vallás, az erkölcs játszik vezérszerepet érzésünk és gondolkodásunkban, kisebb-nagyobb gyűlölettel viseltetnek egymás iránt az eltérő fajok, így látjuk, hogy mérszárólják egymást a törökök, örmények és görögök, ilyenkor a jótékonyág is válogatós lesz, irgalom helyett sújtja, üldözi a morális kifogás alá eső egyéneket, a nő nyilvános szereplése is háttérbe szorul s vele hanyatlanak a jótékony egyesületek is.

Ez röviden a nő szerepe minden egyes hullám elejétől végéig. Bármennyire haladjon a civilizatio, a mi nem egyéb mint az alkotó részek fokozatos győzelme az egész fölött, minden idealismus megjelentével mutatkozik a társadalmi törekvés fékezni, korlátozni a nő szabadságát és érzékiségét visszaszorítani a morál sorompói mögé. De mi történik, ha egyszer törvényekkel lesz biztosítva a nő feltétlen joga és egyenlősége az egész képviselőjével, az atyával és férjjel szemben? Mi történik, ha bekövetkezik a legszabadabb szerelem, ha mindenki azt szeretheti, a kit akar, ha el lesz távolítva a morál és vallás minden sorompója? Mi történik akkor, ha nem lesz férfikormány, hanem vegyes minisztérium, vegyes hivatal, vegyes bíróság, vegyes közigazgatás, minden egyén, férfi és nő választ vagy választatik, kormányoz vagy engedelmeskedik: lesz-e képes a kitörő idealismus visszaszorítani az alkotó részeket, a nőt, a gyermeket, az atyai és férji tekintély mögé a családi élet szentélyébe? Ezt nem feszegetjük. Egyelőre ne tartsunk tőle. Semmiféle testület sem állhat fenn, melyben az alkotó résznek egyenlő vagy nagyobb joga van az egésznek képviselőjénél. Amazon államok csak a mesében lehetségesek. Annyi azonban kétségtelen, hogy ha jóval tovább haladunk az alkotó részek szétmállásának útján, összeomlik az a fényes civilizatió, melynek köszönhetjük e nagy erkölcsi törvény fölfedezését.

V.

AZ EMBER JOGI ÉLETE.

Erre a kérdésre: mi a jog? idáig épen oly nehéz volt felelni, mint erre: Mi az erkölcs? Mi a jó? Mi az igaz? Mi a szép? A leghíresebb bölcselek és jogászok a legeltérőbb nézeteket vallották, mert mindenik a maga korának eszmei nyomása alatt bírálhatta az elődök tanait és fej-tette ki saját állítását, melyet utódai és követői kisebb-nagyobb mértékben módosítottak, vagy kereken megtagad-tak. De mióta ismerjük az erkölcsi világ törvényét, mióta tudjuk, hogy az emberiség kör- vagy hullámszerű mozgásban halad előre, hogy a hullám elején az erkölcsi világ három főszméjének egységével az egész, az egyetemes szem-pontjából tekinti az erkölcsi élet tünetényeit, hogy azután a három főszme, a szép, jó és igaz elválásával egész a hullám végéig fokozatosan érvényre jutnak az alkotó részek: most már megtudjuk mondani, mi a szép, mi az igaz, mi a jó, mi az erkölcs, mi a jog? Mert csupán a kitűnő gondolkodók, bölcselek, jogászok műveit kell olvas-nunk s tudnunk, mikor voltak népszerűek, mikor tetszet-tek tanaik, hogy tájékozhatjuk magunkat a jog fogalmáról s a népek jogi életéről a haladás hullámának ezen vagy azon a pontján.

Legérdekesebb bizonyítékul szolgálhatna ez állítás iga-zolására a görög és a római jog története. E civilisatió története dúsan bizonyítja, hogy mikor jelentkezik az idealismus, emelkedik a központi állami és a családban az atyai hatalom; de mihelyt válni kezd a három főszme

egysége, az alkotó részek jutnak érvényre. Időnkint ugyan hoznak törvényeket az elhatalmasodó alkotó részek ellen; de nem használnak semmit, mert vagy félretolják, vagy kijátszszák azokat, mint nálunk, az 1874-ben hozott összeférhetlenségi törvényt.

A római civilisatió eltűnével uralomra jutott a keresztény vallás a VII. században. Az új civilisatió hatalomra juttatta a keresztény egyházat s theocratiai szint adott e századnak, mindenfelé a vallás és erény uralkodott, az egyházban annyi szent életű ember mutatkozott, hogy róluk a szentek századának lehetne elnevezni ezt az időszakot. De már a IX. századtól annyira érvényesültek az alkotó részek, hogy a következőben a pápáktól kezdve az utolsó hívőig és polgárig szédületes erkölcstelenség uralkodott.

A X. század vége felé megint győzött az egyetemes, az egész az egyén fölött, theocraticus szint öltött a törvényhozás, kegyetlenül sújtották a bűnöket, üldözték az eretnekeket; de a XIII. században látjuk a római jog iránti lizsteletet és lassankint azt veszik irányadóul a jogászok, reálisabb rendet hoznak a társadalmi és. állami életbe. Fokozatosan enyhül az egyén elleni szigor s ritkábban, vagy éppen nem alkalmazzák a barbár törvényeket. A XIII. századig többnyire Íratlan törvények szerepeltek, akkor kezdték rendezni, szabályozni a jogi életet s vele a tekintély képviselőjének enyhíteni az önkényét. Németországban birodalmi törvények és törvénykönyvek keletkeztek, minő 1236-ból a Sachsenspiegel, délen a Spiegel der deutschen Leute, majd a Schwabenspiegel és így tovább. Az alkotó részek javára rendes bírák rendeltettek, a kik a törvények alapján ítélték, 1215-ben már eltörülte az egyház az ordaliakat, az istenítéleteket, noha még sokáig előfordultak. Jellemző a vádlottnak der arme Mensch szókkal jelölése is, a kinek védőt rendeltek és hogy hamar eljárjanak a bírák, ítélelhozatal előtt nem volt szabad felállá-

niok. De azért a római joggal szemben megvetéssel néztek: a németre és *jus incertum*-nak bélyegezték. Franciaországban 1300 körül a királyság és egyház harcza kedvez az alkotó részeknek, északon a bírák, délen a consulok gyűlésein a közpolgár szava majd annyit nyom, mint a zászlós uraké. 1350 körül a polgárság lesz a nemzet megmentője s a fensőbb rendekkel egységes nemzeti képviselőket alkotnak, melyben 1383 után kezökbe kerül a vezetés. Az alsóbb osztályok 1412-ben vad erővel lépnek föl a királyság ellen, a nép részére állanak a tudósok, 1413-ban a király helyben hagyja a közigazgatási szabályokat s biztosítja az alattvalókat az igazságtalanság, az elnyomás, a visszaélés ellen. XI. Lajos halála után 1484-ben maguk a nemesség követői is hangoztatják, hogy a királyság csak hivatal, szolgálat, nem örökség, mert a felséges nép választotta egykor a királyokat, az állam azonos a néppel, a souverainitás nem a királyoktól, hanem a néptől ered. A generál-státusok, a karok és a rendek a népakarat örei és képviselői.

A XV. század vége felé újra jelentkezett az idealizmus s mivel az egész szempontjából tekinté az ember az; erkölcsi jelenségeket, kegyetlen szigorral lépett föl az alkotó részek ellen. 1478-ban a romlott IV. Sixtus pápa megalapítja Spanyolországban az inquisíciót a zsidók, mókók és az eretnekségről gyanúsok ellen. 1484-ben VIII. Ince pápa a boszorkányság ellen honosította meg az inquisíciót; a középkori német és angol esküdtszékekben a polgárok helyett a tisztviselők vették át a bíraskodást, de már 1498-ban borzadózni kezdettek a törvények kegyetlenségén és revisiójokra határozták el magukat a németek. 1532-ben létrejött a *Constitutio criminalis Carolina* V. Károly alatt, melyet később dracóinak bélyegeztek, de már enyhébb volt az előbbiekhöz képest, humánusabb a vádlottal szemben. Hasonló jelenségekkel találkozunk más

országokban is. A jog forrása azonban még mindenütt az egyetemes, az Isten akarata, az isteni bölcsesség egy sugara, mondja Melanchton. A francia Jean Bodin (1530-1596.) a kitűnő jogtudós, jó katolikus létére védi a vallásos türelmet, Oldendorp 1539-ben, Hamming 1577-ben és mások már a jog theocraticus alapja mellett az emberi észnek és általa az államnak és az egyeseknek több engedményt tesznek. Az első, a ki elfordult a jog hittani alapjától de Groot Hugó volt (1583-1645). Mily csodálattal tekintett rá a kor gyarapodó realismusa, meg tudjuk híveinek nyilatkozataiból, a kik Bataviae decus, aevi nostri miraculumnak hittak. Ő az ész örök elveire alapítja a jogtudományt, nem az Isten törvényeiből, hanem az ész és a társadalom szabályaiból hozza le a jogot. Az országnak sincs más feladata, mint a közjó előmozdítása. Nála háttérbe szorul az erkölcsiség, ami nem csoda, mert működése a XVII. századba esik. Az angol Hobbes Tamás (1588-1679) a real idők féktelen individuuma ellenében a központi, a fejedelmi hatalom erősítésében találja meg a haladás, a béke védelmét. De legteljesebben kifejtette a reális jogot Puffendorf (1632-1694), a ki már tisztán racionális alapon áll.

1680 körül ismét találkozunk az idealismus jelenségeivel, 1685-ben XIV. Lajos kiűzi a hugenottákat, nálunk már egy tizeddel korábban üldözik a protestáns papokat és hívőket, lábra kezdett kapni a vallásos irodalom, míg szorították, nyomták a világiast, az érzékit, mely akkortájt orgiákat ült a francia, az angol színpadokon. Újra az isteni és erkölcsi világrend felé fordult a jog is. A három főeszme, a szép, igaz és jó egységével egyesülni kell az erkölcsi élet minden tüneményének, tehát az isteni jó fogalmába kell beléésnie az erkölcsnek, a politikának s a jognak. Azért ha e kor irányadó jogászait tekintjük, többé-kevésbé hittani alapon állanak. Thomasius (1655-1728.)

még eudaemonisticus; Milton, Harrington, Sidney Algernon, Locke és mások nagyon sokan rajonganak a polgári szabadságért; de már Bossuet, Feneion, báró Cocceji és fia Samu, Kramer, Kestner, Schierschmiedt, Heinecke és mások számtalanon mind az isteni alapra fektetik a jogot. Az ő szellemökben ítelt a bíróság, mely kegyetlen szigorral lépett föl az egyén ellenében.

A szélső idealismus lohadásával a szép, jó és igaz egységének lazulásával nem lehet többé az isten lényegébe vagy akaratjába helyezni a jogot, például Shaftesbury (1671-1713.) az erkölcsi érzésből indult ki, Hutcheson Ferencz glasgowi tanár (1694-1741) még jobban hangoztatja az erkölcsi érzést, báró Wolf hallei tanárnál (1679-1754.) a kötelességből származik a jog, a tökélyre kell törekednünk, általa elérjük a boldogságot. Még anynyira ideális a gondolkodás, hogy kevésbé érvényesül az egyén; de már lassankint jelszó lesz a haladás, az emberi ész egyedüli uralma, kezdik megvetni a tekintély befolyását. Hangoztatják ugyan az erényt, de foszlófélben van az értelme. Humenál (1711 -1776.) a haszon lesz a jog alapj a, a tudományé a munka, Montesquieunél (1689-1755.) egyenlő az ember, szabad minden polgár, azért szét kell választani az egységes központi hatalmat, három hatóságra kell bízni a törvényhozást, a bíraskodást és végrehajtást, mert különben könnyen elnyomhatná az egyént. Ez első feltétele a közszabadságnak. Azért bámulja az angol államrendszert. Az individualismusnak még merészebb apostola volt, Jean Jaques Rousseau (1712-1778), ki szerződésnek tartá a társadalmat, magasztalta az ősidőket, melyekben egyenlők voltak az emberek s csak a természetellenes műveltség honosította meg az egyenlőtlenséget. Rendkívül érdekes azt látni, hogy a gondolkodók mennyi mindenféle szempontból indulnak ki tanaik kifejtésénél, a végső cél azonban nem lehet

más, mint az alkotó részek mentől nagyobb érvényre jutása, az egyén kiterjedtebb szabadsága. Azt hirdetik, hogy Rousseau tanai szülték a francia forradalmat, a mi nagy tévedés. E tanok nélkül is kitör a forradalom, mihelyt az egész képviselője, a fejedelmi hatalom nem tud simulni az uralkodó eszméhez, nem tud engedékeny lenni az alkotó részek iránt. Ha már harmincz évvel előbb enged XV. Lajos az alkotó részek követelésének, ha a szerint módosítja kormányát, nem tör ki a rémes forradalom. Felsőbb műveltségű országokban az egyén követelőbb, erőszakosabb; azért engednie kell a központi hatalomnak. Szerencsés e hatalom, ha tudja, mikor és meddig kell engednie. Műveltebb vagy terjedelmes országokban elég, ha kenyérral és mulatsággal látják el a tömeget, különösen vezetőit. XIV. Lajos uralkodásának első felében, a realismus idején, kiválóan értette az uralkodás e mesterségét, azért mindenfelé csodálták nagyságát. A Krisztus utáni második században a jó császárok, alatt kenyeret és circusi mulatságot kér a tömeg s a fejedelmek nagyon jól tudják, hogy ezek teljesítése legfontosabb kötelességek.

A XVIII. század második felében a gyarapodó realismus mind nagyobb előnyökben részesítette az alkotó részeket. Az olasz Beccaria (1735-1793.) különösen a büntetésekre hívta fel a művelt világ figyelmét, ezek barbár kegyetlensége miatt akarta fölkelteni az emberiség felháborodását. El is érte célját, kis művének hatása rendkívül nagy volt. A büntetés célja, szerinte, a közszabadság védelme és nem a bűn megtorlása, az igazság kiengesztelése, az erkölcsi rend helyreállítása mint az ideális iskolák szeretik hirdetni. Tiltakozik a kínzás ellen, melyet nem helyeselhet az igazságszolgáltatás s nem is egyéb, mint az erő visszaélése, a ki saját vádlójává akarja tenni a vádoltat és lelki erejétől teszi függővé ártatlanságát s míg elítélik a gyöngé ártatlant, fölmentik az erős szervezetű bü-

nöst. Beccaria nem hiszi, hogy igazságos a halálbüntetés, sürgeti a vétség és a büntetés közötti arányt. Csakhogy ez az arány folyton változik; az idealista a szigor mellett harcol, a realista pedig mindinkább enyhíti a büntetést. Honfitársa Filangieri (1752-1788) szintén rajongó emberszeretettel tárgyalja a törvénykezést, ostromozza az idealisabb álláspontokat mint visszaéléseket, követeli a sajtószabadságot, az esküdszéket, szóval a szabadság biztosítékait. Sürgeti az oktatást, a nevelést, kárhoztatja a rideg és szigorú moralistákat, a kegyetlen büntetéseket és így tovább.

Ki tudná mind elszámlálni a tömérdek bölcsészt és jogászt, a kik más gondolkodókkal párosulva kardoskodtak az alkotó részek érdekei mellett? A népfenség, az emberiség boldogsága, a tökély, a szabadság voltak a kor jelzavai. A világboldogítás e zajában a józanok között foglal helyet a nagy német bölcselő, Kant, a königsbergi philosphus, a ki szintén realista, a jog lényege és föelvé nála is külső szabadságunknak mások szabadságával összeegyeztetése, ebből folyik az egyenlőség, de már erősebben követeli az erkölcsi jót, melyre bámulatos mélységgel építi erkölcs- és jogtanát. A jog forrása nem az isten, nem az állam, hanem saját személyünk, egyéniségünk, a jog az emberi szabadság szükséges következménye, azért nem kell másutt keresni az alapját.

Mindezen reális nézetek a növekvő realismusnak voltak kifejezései. És a mit a tudósok műveikben kifejtettek, ritkán hazudtolta meg a gyakorlat. Az állam mindenfelé összetörte az egyházi hatalmat, a tekintély legfőbb képviselőjét, eltörültette a jezsuita-rendet, beavatkozott az egyház benső dolgaiba, nem üldözte az egyház elleni vétségeket, bíróságai lehetőleg enyhén ítélték az ily kérdésekben, a házasság szentségére, az érzékiség elnyomására, a családi szentély tisztaságára vonatkozó s hasonló idealisabb jellemű

törvényeket vagy ignorálták, vagy mindenféle enyhítő körülményekkel magyarították. A társadalmi és állami életben féktelen lett az individuum, tombolt az érzékiség, eltűnt az adott szó szentsége, hazugság lőn az ember ajkain az ige, félretolták az erkölcs minden sorompóját, kivált fékezhetlenül követelők lettek az asszonyok és a gyermekek, ők uralkodtak a családban, honnét elenyészett vagy meggyöngült a férj és atya tekintélye, úgy, hogy nem haladhatott tovább az emberiség a realismus széles országútján, meg kelle szünni az alkotó részek uralmának, vissza kelle térni a tekintély, a vallás és erkölcs feltétlen hatalmának, a bölcsészek, a jogászok sem kereshették többé az egyénben, az alkotó részekben, a személy szabadságában a jog forrását, hanem az egészben, az egyetemesben, vagyis az Istenben. Így jött létre 1800 után ismét a theologiai és történeti jogtudomány.

Idáig ezt a roppant belső és külső átalakulást politikai társadalmi és más okoknak tulajdonították, szerették emlegetni, hogy békére volt szüksége az emberiségnek, hogy Metternich és más államférfiak felhasználták az emberi nem e gyöngéjét és meghonosíták a legsötétebb reactiót s nem vették észre, hogy ez a szellemi, erkölcsi és aesthetikai átalakulás a világ minden részében mutatkozik. A gondolkodóbb fők a változó korszellemben találták az okát, de nem tudták megmondani, mi az a korszellem, mely teljesen kiforgatta az emberiség előbbi gondolkodását. Fölfedezésünk után tudjuk, hogy e jelenségnek fensőbb eszmei és egyetemes oka van, ez az erkölcsi világ törvénye, melynek nyomása alatt nekünk az egész szempontjából kell tekintenünk az ember lelki életének minden tüneményét, tehát a jogot is. Hisz jog sem egyéb, mint az emberi társaság egy erkölcsi jelensége, tehát hasonló törvénynek van alávetve, mint a többi. A jog e felfogásának, az egész szempontjából való kiindulásának századunkban a

hittani és történeti iskola volt a kifejezője. Az erkölcsi világ törvényének fáklyájánál könnyű megtalálnunk e két iskola atyafiságát, úgy hogy egy család két fiának nevezhetnök.

Röviden bemutathatjuk jelesb képviselőit. Kezdjük a francia Bonald-lal (1754-1840), a ki a realizmus vidám napjaiban nem volt ellensége a szabadságnak, de már 1800 körül módosulnak nézetei és modern theocraticus alapra áll. Ő is, mint az idealista Leibnitz, a tekintély uralmát az egyházi és világi hatalmak egyensúlyától várja a pápa legfelsőbb vezetése alatt; gyűlöli a protestánsokat, a kik a szélső idealismus tekintélyi vallása és eszményi morálja alatt bomladozni szoktak, jelszava: *foi, loi, roi*, úgy mint nálunk ily időben: *Isten, király, haza*; a népfeltség elve neki atheisticus, minden létező állami és jogrend isteni eredetű, minden újítás pedig emberi és hiú alkotás. Némi módosításokkal ugyanazt hirdeti *de Maistre*, mert bár eltérnek itt-ott a jelenségek indokolásában, eltérnek a részletekben és különösen tehetségökben; de mindketten egy alapon, a tekintélyi vallás és az eszményi morál alapján állanak a jogban, a politikában. Felhozhatnók a lángeszű Lamennaist és számos kisebb tehetségű bölcselőt és jogászt, a kik Franciaországban a theologiai és történeti iskola hívei voltak, de mi nem érünk rá a részletekre, hanem futólag kell fölemlítenünk az irány egy-két jelesebb képviselőjét.

A németek közül megemlíjtük Schlegel Frigyest (1772-1829), Müller Ádámot (1779-1829), Kraus osztrák ministeri tanácsost (1777-1860), Baader Ferencz, Steffens Henrik, Görres Jakab, Jarcke, Vollgraff, gr. Schärer, Schnabel stb. neveit; de leghíresebb volt közöttük a berni Haller Lajos Károly, a ki ifjú korában Rousseau híve volt. Szerinte az uralkodó jogai nem szerződéstől származnak, hanem eredeti, természetes vagy szerzett jogok. S mivel e tulajdon régiebb az államnál, az uralkodók a nép fölött állanak,

mely szolgálni tartozik nekik. Az uralkodó hatalma olyan mint a családatyáé vagy a földesúré, az isten kegyelméből származik; kormányzása saját jogainak következménye, azért nincsenek kötelességei. A nemesség is felsőbb eredetű, mely csak a királynak van alávetve épen úgy, mint a király az istennek. A tisztviselők nem az országot, hanem a fejedelmet szolgálják és az uralkodó mulasztásait békésen kell túrnunk.

Mint kortársai, úgy Haller is rajong a középkorért, őt látják a vallás, a becsület, a tisztesség uralmát; tudjuk, hogy az idealismus hajnalán a költők is lelkesednek érte; ismeretes, hogy Walter Scott 1814-ben kezdte meg az ő történeti regényeit, a Wanwerley-regényeket, melyeket a művelt világ elragadtatva olvasott.

A német történeti iskola megalapítója Niebuhr, Savigny, Eichhorn, Göschen és mások. Fejők Savigny volt. A realismus örökös újításaival szemben a jognak természetes fejlődését hirdetik. A törvényhozó önkénye csak árthat e fejlődésnek, melyet a szokás képez ki és az irodalom művel. Ez iskola roppant népszerűsége vergődött; de mihelyt válni kezdett az erkölcsi világ három főszeméje egymástól s jelentkezett az alkotó részek igénye, mutatkozott az emberi ész rationalismusa, hátat kezdtek fordítani a történeti iskolának s uralkodóvá lőn a bölcsészeti iskola az ő philosophiai világnézetével. Már a húszas években megkezdették a történeti iskola elleni harcot és sokan mondogatták Hegel után, hogy századunk legnagyobb szégyenfoltja, de még a haladás hullámának közepén túl is találkozunk a történeti iskola egyes híveivel vagy pedig a két irány egyeztetőivel, minő például Unger, a híres bécsi jogtanár is volt. Tulajdonkép valamely irány nem is maradhat hú a maga tanaihoz, mert az uralkodó eszme folytonos módosulása, a szép, jó, igaz eszméinek mind nagyobb távozása egymástól, nem engedi, hogy a sokáig élő mester

vagy tanítványai és hívei mereven ragaszkodhassanak a kitörő újítás nézeteihez. Ezért látni, hogy a bölcsezsékek és jogászok későbbi művei már módosítják a mester első tanait, sőt arra is van elég példa, hogy maga a mester is átcsap az újabb irány hívei közé. Az öreg Verdi a zene terén tette ezt, mikor Wagner Rikhárd híveihez szegődött. Bizonyosan könnyen simuló egyéniségének köszönheti hosszú és harmonikus életét is.

A bölcsezséti világnézet legfényesebb napjai a szélső idealizmus lohadásával állanak be. Mikor kezd már az emberiség széles látköre összébb zsugorodni, mikor nemünk megszűnik theologus lenni és philosophussá válik. Így látuk ezt századunk húszas, harminczas, negyvenes éveiben is. Különösen a húszas években rajongtak Hegel bölcsezetéért, hatása azonban korán elenyészett. A negyvenes évek gyarapodó realismusa nem kedvezett az ő merész jogphilosophiájának s hamar cserben hagyták a jogászok.

A most végződő hullám története mutatja különben a leggazdagabb jogi életet, melyhez legközelebb áll a Krisztus előtt 160 évvel kezdődő és a Krisztus utáni 180-nal végződő hullám, a római jog fejlődésének ez aranykora. A húszas évektől kezdve megindult az alkotó részek mind nagyobb érvényre jutása. Fölvetették és már nem az isten, hanem az emberi ész örök igazságai nevében ellenállna tlan erővel követelték a lelkiismeret, a vallás, a szólás, a sajtó és a polgári szabadságot, mindenfelé sürgették s a legtöbb helyen meghonosították az alkotmányos politikai életet, világiasítani törekedtek a közoktatást, az ifjúság nevelését, lehetőleg templomaikba szorították vissza az egyháziakat, állami szerződéssé tévők a házasságot, eltörölték a sajtó korlátjait, rendezték a fegyházakat, kényelmes, egészséges, tágas börtönöket építettek a földi igazságszolgáltatás rabjai számára, javították a fegyenczek testi-lelki táplálását, a dözsölés, a vidám pihenés tanyáivá tették a

fogházakat, könnyebbé, olcsóbbá és gyorsabbá tevék az igazságszolgáltatást, az egész művelt világon úgynevezett jogállamot teremtettek, melyben minden polgár szabadnak érezze magát addig, míg mások jogait nem sérti.

Most eljutottunk a realizmus alkonyához, tovább nem mehetünk. A féktelen egyén megszerzett egy sereg szabadságot, megszüntették az erkölcs korlátjait, eltűnt a becsület, a tisztesség, az ideális férfiasság, elaszonyosodott az emberiség, szeszélyes gyermekekké váltak az államférfiak, úgy mint az egyszerű polgárok, felbomlott minden intézmény, mert az alkotó részek szabadságának nincs korlátja, zsebelő bankárok lettek az államférfiak, a választókerületek ügynökei a képviselők, igazgatótanácsosok, vicinelisták a politikusok, sequestri eurátorok, iparkérdések magyarázói a püspökök, jószágigazgatók a kanonokok, az isten igéjének hirdetése helyett a tőzsdén játszanak a papok, váltó- és pénzhajhászok az ügyvédek, az enyhítő körülmények lángeszű feltalálói és a finom megkülömböztetések világhírű Pasteurjei a bírák, igazsága érdekében szalad most minden polgár, fut a rendőrséghez, siet az elüljárósághoz, rohan a bírósághoz, mert okvetlen igazának kell lennie, mi által évenként százezrekkel szaporítja a beadványok számát, úgy hogy nem képes végezni velők a sok ezer tisztviselő, rendőr és bíró. A jogállam megalakítására hoztunk annyi törvényt, annyi rendeletet és szabályt, hogy minden lépten egy-egy hurokba akad a szabad ember lába, végül emancipáltuk, úrrá tettük az asszonyt a házban és a házon kívül, kinek bájai előtt leborult minden bankár és gazdag ember, a ki költséggel bírta, felbontottunk minden társadalmi köteleket, melyet erkölcs és nem anyagi érdek fűz össze, eltűnt régi pogánysága, mert egy istent vallunk mindnyájan, csak hogy nem az égben trónol, hanem a földön mint aranyborjú s előtte tánczol az erkölcsileg meztelen emberiség.

Mindez nem maradhat így. Az emberiségnek vissza kell térni az igaz istenhez, a vallás és erény uralmához, korlátot kell szabni az individuum féktelenségének, gátot emelni szabadságának. Erre a jelentkező idealizmus vállalkozik. Öt-tíz év alatt hihetőleg pusztító és tisztító viharokat fog reánk hozni, melyekről ma alig lehet fogalmunk. A lágy, a tehetetlen, az érzéki emberiség talán a szenvedések nehéz próbáin fog keresztül menni, hogy megtisztítsák erkölcsi szennyétől. Tény, hogy az idealizmus hajnala nem szokott békésen beköszönteni. De ha nagy nyomor, ínség és háborúk nélkül múlnak is el a ránk következő évek, még sem fog elmaradni az erkölcsi megújulás, melynek halvány jeleivel nemcsak a világ színpadán, hanem a mi magyar glóbusunkon is találkozunk.

VI.

A BÜNTÉNYEK SZAPORODÁSA.

Ha évek óta figyelemmel kísérjük a lapok híreit és kimutatásait, a közönséges olvasó is észrevehette, hogy bizonyos bűntények többé-kevésbé szaporodnak. Ha pedig a haladás utolsó hullámának (1815-től napjainkig) statisztikai közleményeit olvassuk, azonnal szemünkbe tűnik az eleinte lassú, de most az utóbbi húsz év alatt rohamos szaporodása a bűntények, vétségek és kihágásoknak.

A dolog magyarázata abban rejlik, hogy a szélső idealismus alatt cselekvésünk az egészből indulván ki, vallásosabbak, erkölcsösebbek vagyunk. Ilyenkor néha még bűneink is a túlbuzgóságból, erkölcsünknek, vallásos gondolkozásunknak másokra erőtetéséből származnak, úgy hogy morálisabb okai vannak. Legalább az egyetemes érdekében látszunk cselekedni. Mihelyt lohad ez az ideális lelkesedés, azonnal elkezdjük az alkotórészek szabadságát, az egyén cselekvési körének tágítását követelni. És ha tekintjük egy-egy hullám politikai, jogi, erkölcsi történetét, mindjárt meglátjuk, hogy fokozatosan gyarapszik az egyén joga, szabadsága, önállósága. Még ha szentesített törvényekkel nem is tudnók bizonyítani e változást a kevésbé művelt vagy absolut uralom alatti népeknél, bővebben tanulmányozván társadalmi életüket, meg kell látnunk, hogy a helyi szokások, a tisztviselők magatartása, romlottsága s egyebek kedveztek az individuum gyarapodó szabadságának. Nem képzelhető oly zsarnok a reálisabb időkben, a ki rosszul nem járna, ha elnyomná, üldözné az egyén

szabadságát. Legalább is a nagy tömeg rokonszenvét biztosítania kell magának, ezt pedig nem érheti el másképp, mintha kedvez neki, adományokkal és szórakozással hízeleg követeléseinek. Így járt el a reális idők minden szeretett vagy ünnepelt királya, fejedelme.

Az egyén szabadságának, jogainak e kibővítése nagy előnyökkel jár a civilizációra nézve. A szabad ember merész és vállalkozó, nincs megkötve a keze és minél kevésbé tartja szem előtt az egyetemet, az istenit és az erkölcsit, annál szabadabban hódolhat érzékiségének, testi-lelki vágyainak, úgy, hogy mikor a realizmus napjaiba eljut, féktelen egyénné válik, a ki mit sem ad az erkölcsre és vallásra s vágyainak kielégítésére olykor rémes bűntényektől sem riad vissza. Ennyiben igaza van Durkheimnak, a ki a bűntények szaporodását társadalmi haladásnak tekinti: azaz minél nagyobb az egyén szabadsága, annál jobban gyarapszik a civilizáció, erősebb a társadalmi haladás, de annál több a bűntény is. A reális idők nagyobb civilizációjával együtt jár az egyén nagyobb szabadsága,, féktelensége, korlátlansága és a bűntények szaporodása.

Természetesen e haladás épen nem erkölcsi, mert minél távolabb jutunk a szélső idealismustól, mikor az egész, az egyetemes, az erkölcsi, az isteni szempontjából tekintjük a világot; annál jobban hanyatlik, bomlik az ember morális élete. Morálja csak annak van, a ki az egész szempontjából indul ki. A részletező, szétszedő, elemző realista nem ismer mást a gyöngéd, irgalmas felebaráti szeretetnél, ezzel azonban a leghitványabb, legaljasabb teremtések lehetünk. Az altruizmus nem zárja ki a becstelen, erkölcstelen, léha életet.

Van olyan, a ki abból magyarázza a bűntények szaporodását, hogy szaporodván a becsületes munka, szaporodnia kell a becsütelennek is (Pelotti). Ez azonban szintén nem magyarázat, nem bizonyítás, hanem üres föltevés.

Az okot egyszerűen az egyén nagyobb szabadságában és a reálisabb idők féktelenségében kell keresnünk. Az eszményibb napok korlátolt viszonyai nem engedik az embernek, hogy annyi bűnt kövessen, mint a mennyit a reális léhasága alatt elkövethet.

Majd embertársaink növekvő genialitásából akarták megfejtetni a bűntények szaporodását, de jól mondja Alfred Fouillée, hogy a bűnök tényezői között ott szerepel a restség, a részegség, a tudatlanság, az örültség, a tobzódás, de nem a genie. De Candolle alapos bu varias útján arra a meggyőződésre jutott, hogy az igazán erkölcsös házi tűzhely a genie megjelenésének kedvező feltétele. Szerinte a tudományos génienél a legkevesebb bűntény mutatkozik. Tarde ebből azt következteti, hogy a legcsekélyebb kapocs sincs a genie és a bűntény szülőokai között. Fouillée nem megy ily messzire. Ez a következmény nem folyik a föntiebbekből, mert a mennyire kedvez a civilizáció a genie szereplésének, annyira a bűntény megjelenésének is.

Fouillée, a jeles francia bölcész, tovább fejtegeti ezt a kérdést, de az emberi haladás törvényének ismeretével ez a pont sem marad homályos előttünk. Tudjuk, mit kell értenünk a genie szó alatt. Az emberi elme épen az idealismus idején a legnagyobb körű, legszélesebb határú, vagyis a legösszefoglalóbb, azért legerkölcösebb. Összefoglaló tehetségünk a idealismus felé haladásunkban folytonosan szűkül s minél messzebb haladunk, annál szűkebb tere szorul az emberi elme, a genie. A realista genieje már egészen szűkkörben mozog, a kinek hiányzik az erkölcsi érzéke, nincs fensőbb, az egész szempontjából kiinduló morálja, hanem csak felebaráti szeretete. Tudományos foglalkozása és képzettsége, továbbá összeköttetései megóvják őt a büntetőtörvényszéktől, de hogy kivált a jogászok, orvosok, közigazgatási tisztviselők gyakran követnek el a büntetőbíró hatáskörébe eső dolgot, nagyon jól

tudják azok, a kik az élet színpadán forognak és van egy kis erkölcsi érzékük. Nagyon igaza van Dietrich Gyulának, hogy a családok fele megtorlatlanul marad s különösen áll ez a műveltekre nézve. Egy Bokross Elek nemesek és nemnemesek, keresztények és zsidók elnézésével űzte csalásait. Mondhatni országszerte tudták e gázságokat, de vagy mosolyogtak, vagy vállat vontak a panaszkodásra. Ezért van és lehet sok bűntény a realismus idején, nem pedig az ember geniejének gyarapodása, növekedése és tevékenyebb szereplése miatt. Alkalmi okul azonban szolgálhat ez a szereplés, mert a reálisabb idők gazdagsága, merész vállalkozása, számtalan tere módot és alkalmat szerez a bűntények elkövetésére; míg az idealisabb idők szűkebb anyagi viszonyai, a közélet nehézkesebb mozgása, a jólét hanyatlása legalább a társadalom némely osztályában nem nyújt annyi alkalmat becsületességünk megpróbáltatására.

Tudnunk kell azonban, hogy közbe-közbe, sőt még a realismus alatt is fogyhat a bűntények száma. így például Angliában mintegy tíz év óta tizenkét százalékkal fogyott a bűntények száma. Húsz év óta hat fegyházat zártak be az angol földön, míg nálunk nem győztek eleget építeni. Olaszországban 239, Franciaországban 158, a porosz földön 120, Belgiumban 110, Angliában 75 letartóztatás esik százezer emberre.

Miért annyira csekély e szám az angoloknál? kérdi a tisztelt olvasó. Fouillée kissé csalékonynak tekinti e számot. Első okának azt hiszi, hogy az ifjú delinquenseket javítóintézetekben helyezik el és így nincs módjukban újabb bűntényt követni el; második oka pedig a bírák elnézése lehet. Ezeket el lehet fogadnunk közeli, alkalmi, látszatos okoknak; de keveset magyarázunk meg velük. Nekünk tovább kell mennünk és e jelenség eszmei okát keresnünk.

Miért elnézőbb az angol bíró, mint az olasz, a francia? Ha meg akarjuk érteni e jelenséget, az angol faj sajátságaira kell visszatérnünk. Az angol ugyanis a leg-tökéletesebb faj, mely épen úgy bele tud menni a leg-szélsőbb idealismusba mint a legléhább, esetleg mélyen mysticus realismusba. Azért az ideális napokban rajongó vallásos tud lenni, a reális időkben pedig irgalmas, szánakozó, könyörületes, engedékeny, decentralisáló, az alkotórészeknek kedvező tud lenni. Ilyenkor nagyon sok mysticus van közöttük, a kik lágy, kedves, kenetes vallásos érzésnek hódolnak az idealista erőszakoskodása nélkül. A mysticus pietista nem üldözi embertársait léhaságukért, elnéző mások gyarlóságáért, maga azonban tisztos életet folytat. A latin, a magyar kevéssé, a sémi faj épen nem tud belemenni a szélső ideális és reális lelkiállapotokba; azért a realismus idején szörnyen bomlanak, féktelenek, bosszúállásra, esetleg gyilkosságra mindjárt készek. Bíróságaik sem tudnak annyira elnézők, könyörülők lenni.

Az északnémet fajok, a flandrok, hollandok, svédek, norvégok, dánok, poroszok stb. közelebb állanak az angolokhoz, náluk szintén kevesebb a bűntény, bíráik is eléggé könyörületesek, mert tudnak irgalmas és mysticus realisták lenni; míg a román fajok, meg a magyar s különösen a zsidó, léha, érzéki s materialisticus gondolkodású szokott lenni. Kivált 1880 óta rémítőleg növekszik az ifjú büntettesek száma, féktelen egyéniségük nemcsak öngyilkosságra képes, hanem főleg a nagy városokban, tömérdek rablógyilkosságot is követnek el.

Néha bizonyos szünet áll be a bűntények szaporodásában egyik-másik nemzetnél. így látni ezt a francziáknál 1853-tól 1867-ig. Ezt az oasis Fouillée Napoleon despota uralkodásának, a társadalmi rend megszilárdulásának tulajdonítja. Van benne valami. Ez azonban nem magyarázza meg eléggé. A legszarnokibb despotismus sem fojthatja el,

apaszthatja a bűntények számát, ha az idők árja ellen küzd a zsarnokság. Például a realisinus napjaiban a legkegyetlenebb törvényekkel sem tudnók kiirtani vagy kevesbíteni a bűntényeket, sőt szüntelen lázadoznánk e törvény ellen. III. Napoleon azonban úgy tudott uralkodni, hogy átlag véve megfelelt az ötvenes évek gondolkodásának. A nemzeti egység és nagyság, a francia gloire, a mérsékelt szabadság belül, az európai dicsőség kívül, tetszett a legtöbb francziának, csak az emigránsok nyugtalankodtak. Az egyház nagy szabadságot élvezett és ritka buzgósággal munkálkodott az emberek lelki üdvén. A kormánynak arra is gondja volt, hogy a nagyobb központokon, kivált Párizsban olcsó legyen az élelem, hogy lehetőleg ne sújtsa az ínség a szegény embert, a ki csak napról-napra él. Szóval III. Napoleon iparkodott harmóniában élni az idő karjával.

A bűntények ijesztő szaporodása művelt országokban komoly aggodalmat kelt és keresik a módját, mikép lehetne e számot apasztani.

Némelyek az iskolától remélnék valami keveset, de még több azok száma, a kik ma már egyenesen az iskolával hozzák kapcsolatba a bűntények szaporodását. Mióta behozták a kényszeroktatást, a kötelező iskoláztatást, azóta rohamosan emelkedett a bűntények száma és a régi sophisma szerint mondogatják: *post hoc, ergo propter hoc*, vagyis mivel egymásután jelentkezett a két tünetény, tehát egymás okai. Pedig nein csupán Anglia mutat ellenkező példát, hol az iskoláztatás gyarapodása nem járt a bűntények szaporodásával; hanem az erkölcsi világ törvénye is világosan megmagyarázza, hogy a realismus alatt mindenfelé növekszik az iskoláztatás és mindenfelé bomlanak az erkölcsök s csupán a faj erős mysticismusa és szélesebb politikai decentralisatiója segíthet többé-kevésbé a bajon. Legalább az angoloknál ezek szerzik meg a kívánt vigasztalást.

Sokkal rosszabb a helyzet az olasz és magyar földön. Mindkét ország sorsa két évtized óta egy központi halalom kezébe került, mely a romlottság minden eszközével dolgozik uralma megtartásán. Az erkölcs, a tisztesség, a becsület tényezői itt is, ott is háttérbe szorultak, sőt el vannak nyomva. A megvásárolt sajtó naponként ostorozza őket, a hatalom pedig megnehezíti megélhetésük módját. A mi az olasz földön régi dolog, nálunk is bekövetkezett néhány év óta: a morál legfontosabb tényezője, az egyház, legalább az orthodox egyházak, szemben állanak az ország kormányával, tehát meg van bénítva erkölcsi hatásuk.

Mindezek és más egyebek csak közvetlen okai a bűntények szaporodásának; ők maguk pedig okozatai, következményei egy fensőbb oknak, mely az olasz és magyar fajnak az idők árjával ellenkezésében áll. Különösen bomlunk a haladás hullámának elején és végén, hajnalán és alkonyán, a szélső idealismus és realismus alatt; ilyenkor féktelen az olasz, a magyar, mert rosszul *érzi* magát, ilyenkor igazán *nem boldog a magyar*, mint Katona József mondta 1814-ben.

E boldogság visszahozásán fáradoznak azon barátaink, a kik a becsület, a tisztesség, az erkölcs és a vallás javára emelnek szót napjainkban. Fáradtságuk azért sem lehet sikertelen, mert a széles világon mindenütt jelentkezik az idealismus, mely annyira-mennyire nekünk is megszerzi a fenköltebb érzést, gondolkodást; megadja lelkünknek a tetterőt, az élet- és harci kedvet, megtanít az egyetemes, az isteni és erkölcsi alá rendelni akaratunkat, a családban, e kedves kis fészekben pedig tekintélyt, önállóságot, tiszteletet ad a férjnek és atyának, melyet nemcsak az életben, hanem a színpadon is *rég* elveszített,

VII.

A POLITIKA ÉS MORÁL VISZONYA.

Sokat vitatott kérdés, melylyel mindig találkozunk az emberiség történetében; de sohasem annyira, mint a realizmus alkonyán és az idealismus hajnalán. Liberalis lapjaink már az erkölcs *dühöngéséről* szólnak. Azelőtt is volt egy-egy erkölcsi felháborodás, de mik voltak ezek a mostani általános felzúduláshoz képest? Ma igazi erkölcsi forradalom van az egész világon, máskor csupán helyi morális zendülések támadtak, egy-egy országos vagy tartományi visszaélés ébreszté föl az emberek bosszúságát; most azonban nincs ország, nincs világrész, hol békében szunnyadna az erkölcsi érzés. Ez tehát világraszóló jelenség, melynek oka sem lehet közelfekvő és alkalmi ok, hanem egyetemes, minden emberre kiható. Azt mondják talán némelyek, hogy az emberiség politikai életében minduntalan fordultak elő vérlázító erkölcstelenségek, aljas visszaélések, melyek néha forradalmakat idéztek elő, néha simábban múltak el; alig van egy-egy évtizede az emberiség történetének, melyből ne tudnánk kimutatni az államférfiak működésében erkölcstelen üzemeket, melyek hol börtönnel, vagy halállal, hol még nagyobb dicsőséggel végződtek: azért nem szabad az erkölcsi oldalát feszegetni az államférfiak szereplésének. Náluk csak egy lehet a bíró szempontja, a ki tetteik fölött Ítéletet akar mondani s ez az egy nem más, mint a siker szempontja. Csak azt kérdezhetni: nyert-e vele az ország, a haza, a közjó érdeke, a nép boldogsága, megelégedése? Az erkölcs

sorompói közé szorítani az államférfiút, annyi, mint megbénítani szerepét, korlátozni szabadságát s megakadályozni a haza javát. Nagyon erkölcsös királyok már sok ország romlásának okai lettek; azért korlátoznak, egyoldalúnak, sőt együgyűnek szokták tartani az oly történetírót, a ki erkölcsi szempontból itéli meg és kárhoztatja vagy magasztalja az államférfiakat. Sőt némely államférfiú nagyságát épen az mutatja, hogy erkölcstelen tudott lenni a maga idején. Ha a XV. században egy XI. Lajos hazugsággal, árulással s más gatzettekkel nem hozza létre Franciaország egységét: vájjon játszhatta volna-e azt a fényes szerepet a következő századokban, nem járt volna-e úgy, mint Németország egész 1871-ig?

És mégis a legtöbb publicista, államférfiú azon véleményben van, hogy mind az elméleti, mind a gyakorlati politikának egyik föltétele az erkölcs, nélküle elpusztul az ország, mint a nagy Berzsényi zengi: minden ország talpköve a tiszta erkölcs, különben Róma ledül és rabigába görbed. Szépen mondja Paul Janet: Tegyük föl, hogy egy időre eltörlik a tisztességet, a bátorságot, az igazságérzetet, a honszeretetet és meglátjuk mivé lesz az erkölcsi erejétől megfosztott állam. A hatóságoknál semmi sem pótolja a szeplőtlen jellemet, a munkakedvet, a közjóért égő buzgalmat, avagy felügyelőket helyeznénk föléjük, hogy ellenőrizzék őket? A felügyelők sem lehetnek meg erény nélkül, különben alárendeltjeiknek czinkostársaivá lennének. Ha egyetlen egy embert ruháznánk fel korlátlan hatalommal, annak erényekben végtelen gazdagnak kellene lennie, hogy pótolja mindazokat, kiknek nincs erényök. Vagy képzeljünk oly alkotmányt, melyben az egyik hatalmat a másik tartja féken, lesz annak szövevényében elég kibúvó, melyen átsiklik az árulás, ha e kibúvókat nem tömi be az igazság és a törvény tisztelete. A törvények és a politikai szervezetek csak támaszai az emberi gyarló-

Ságnak: az igazi biztosíték csupán a szívben található fel.

Paul Janet azt tartja a legtöbb publicistával együtt, hogy erény nélkül a szabadság sem lehetséges. Azt hiszi, hogy ezt könnyű bebizonyítani. Mert mi a szabad ország? Olyan föld, a hol sok minden meg van engedve pl. az írás, a szónoklás, a gyülekezés, a járás-kelés stb. szabadsága. «Ha e szabadságokat valamely romlott nép kezébe teszed, okvetlenül rosszul fogja azokat felhasználni, a polgárok egymásnak fognak ártani és túrheterlenné teszik majd a szabadságot; az élvezetvágy elpuhítja majd a bátorságot; a belviszályok meg fogják rontani a közszellemet; a legromlottabb egyének pedig, hogy nyugodtan élvezhessenek, eladják az országot valamely úrnak vagy idegen hódítónak. Ez óvhatatlanul bekövetkező forradalmat Plató a színek oly pompájával, a fölháborodás akkora erejével rajzolta, melyet nem lehet eléggé bámulni.

Mindez nagyon szép és sok igaz is van bennök, de nem magyarázzák meg a politika és erkölcs viszonyát. A világtörténelem majd minden lapján czáfolataira akadunk. Becstelen államférfiak, romlott fejedelmek, hazug politikusok szerencsésé, aránylag boldoggá tevék hazájokat, becsületes és tisztességes kezekben pedig elpusztult, romba dőlt, vagy legalább nagy károkat szenvedett.

A jeles moralisták, kitűnő politikusok és államférfiak magyarázatainak egy általános hibájok van, hogy egyoldalúak és így helytelenek. Olyanok ők is mint a bölcsészek, a kik az idők árjának, az uralkodó eszmének nyomása alatt vagy idealisták, vagy realisták. Az idealismus napjaiban a múltat, jelent és jövőt ideális szempontból magyarázzák, a realismus idején pedig reális szempontból. De mi következik ebből? Az, hogy helytelenül ítélik meg a múltat és jövőt, szavaik talán csak a maguk napjaira, tehát az ő jelenökre illenek. Ezért nem tudjuk

megérteni történetíróinkat sem, a kik harmincz-negyven év alatt rendesen elavulnak. Most a húszas évek idealisabb történetírói, például egy Schlosser, a kit pedig egykor csodáltak és ünnepeltek, élvezhetlenek, olvashatlanok. Ifjú koromban még sokan magasztalták Thiers, Thierry Ágoston, Mignet, Michelet stb. történeti műveit, pedig ma egy Michelet olvasásától borzong a hátunk. Gervinus német irodalomtörténete, mely a harminczas években készült, most nem csupán az irálya miatt olvashatatlan; ennek főoka a lelki élet tüneményeinek erkölcsi megítélése. Az ötvenes-hatvanas években az egész művelt világ rajongott Macaulay-ért, míg most az idealismus hajnalán többektől hallani, hogy szellemes csevegő, érdekes elbeszélő, művészi előadó, de nem komoly történetíró. És ez az ítélet mindjobban terjedni fog. A nyolczvanas években már csak az oh történetíró mulattatott, gyönyörködtetett, a ki nem moralizált, nem törődött az erkölcsökkel, hanem jóízűen mesélte a nagy és az apró történeteket, a ki szívesen adomázott mint Plutarch, ügyesen rajzolt és festett, került a történeti események messzeeső oki kapcsolatát, hanem a szomszédban, a közelben kereste és megtalálta az események alkalmi okait és megelégedett velők. Pedig nekik folyton politikáról és morálról kellett szólaniok, mert ezek töltik meg a világtörténelem legtöbb lapját.

De mielőtt tovább mennénk, vessük fel a kérdést: mi a politika? A politika szó a görög polisból származik, mely várost jelent. A régi világban a politika alatt az állam, Athén, Sparta vagy Róma közügyeit értették, napjainkban mintha összébb szorítanák e fogalom körét s kizárják belőle a polgári törvényhozást, mely a családra, a tulajdonra, a pénzügyre, a közigazgatásra, a büntetőjogra stb. vonatkozik s megelégszenek az ország, az állam és társadalom szervezetének, alkotmányának, a souverai-

nitás, a tekintély, a hatalom, a közjó stb. nagy kérdéseinek belevonásával.

De mi közük e nagy kérdéseknek a morálhoz? Rendkívül sok, annyira, hogy ezek mind erkölcsi kérdések, úgyszólván a mi erkölcsi színvonalunk adja meg rajok a választ. Hogyan? kérdi a kétkedő. Úgy, hogy teljesen a mi erkölcsi színvonalunktól függ, milyen hatalma van a fejedelemnek, minő jogai vannak az országgyűlésnek, mekkora szabadságom van nekem az egyesnek, a közönséges polgárnak és alattvalónak. Mindez szoros kapcsolatban van az én erkölcsi színvonalommal.

Miért? kérdi újra a kétkedő. Hogy erre megfelelhessünk, tudnunk kell, mi a morál, mi az erkölcs? A morál magunkvisellete az isten, az egyházi és világi felsőbbség, a polgártársak, az alattvalók és önmagunk iránt. Ez a morál azonban a történet folyamán, a civilisatio mentén folyton változik, sőt a történelem egyes hullámaiban, egyes időszakaiban is szüntelen módosul s azért módosulnia kell az országok, nemzetek politikai életének is. Minden hullám elején nagy tisztelettel viseltetünk az egyetemes, az isteni és világi tekintély képviselői iránt, az egész, az egyetemes szempontjából nézvé a lelki élet minden intézményét: a családot, az államot, az egyházat, emeljük ezek képviselőinek hatalmát, tekintélyét, erejét, tehát a családban a férj és atya, az államban a fejedelem és miniszterei, az egyházban a lelkész, a főpásztor, a pápa és pátriárka tekintélyét; alig tudunk nekik ellene állani, velők szembeszállani. Nagy igazságtalanságot kell elkövetniük, hogy fellázadjunk ellenök, hogy opponáljunk nekik. Ez tehát akkor a mi erkölcsi, politikai és jogi álláspontunk, vagyis más szóval, az idealismus napjaiban majdnem teljesen összeolvad, összeesik, egygyé válik az erkölcs, a politika, a jog. Többé-kevésbé mindnyájan theologusok és theocraták leszünk. Mind a jognak, mind a politikának a

morál szempontjából kell kiindulnia. Hiába szidjuk ezt a politikát és jogrendszert a reális napokban, mihelyt beáll az idealismus, többé-kevésbé visszatérünk hozzá. Igaz, hogy ez a visszatérés ugyanazon civilisatio mentén soha sem oly erős és szigorú, mint az előbbi hullám elején volt. Tehát 425. táján Kr. e., mikor Socrates és kortársai visszatértek az egyetemeshez s az egész szempontjából tekintek a családot, a hazát és a világot, már nem voltak annyira idealisták, mint 650. körül Kr. e.; még erőtlenebb volt az idealismus 160. körül Kr. e., vagy 180. körül Kr. u.

A görög-római civilisatio mentén már nem volt ereje visszaszerezni régi hatalmát. Egy új civilisatiónak, a kereszténynek kelle jönnie, hogy 580. körül újra korlátlanul uralkodjék az idealismus és még a nyomait is kiirtsa a pogány Athén és Róma korának és Alexandria műveltségének. A hetedik századtól kezdve újra ismétlődött a régi jelenség. A XI. század idealismusa már egy kissé engedékenyebb volt, mint a hetediké, az 1500. körüli ismét szelídebb, hogy ne szóljunk az 1700. és 1815. körüli idealismusról. Öt-tíz év alatt ismét uralomra jut az idealismus, ennek hatalma azonban jóval gyöngébb lesz, mint az előbbieké; de mégis annyira erős, hogy újjáalakítsa az erkölcsi, a politikai, a jogi érzést, gondolkodást.

Milyen lesz tehát az idealismus politikai következménye? Először is vagy megszűnik, vagy eltörpül minden igazi oppositio, elenyészik az ellenzék. Mert ha mi az egész szempontjából indulunk ki, az egész képviselőjének, a fejedelemnek hatalmát akarjuk emelni, csak akkor szólhatunk ellene, ha, mint Ulászló királynál történt, hogy nem akarta használni, kiaknázni a rátolt hatalmat, vagy a mi más ideális napokban is előfordult, hogy a nép királyibb volt a királynál, pápaibb a pápánál. Ilyenkor sokan elégedetlenek a királylyal s gyöngének, tehetetlenek tartják és rendszeren kegyenczek, vagy erőszakos oligarchák,

békétlenkedő nagy urak dúlják fel a trón hatalmát. Ez azonban csak a király együgyűsége mellett lehetséges, míg egy erélyes, önérzetes fejedelem áldása lesz országának. Az idealismus napjaiban soha sem lehet alulról megbuktatni a kormányt, ezt csak a fejedelem teheti, a ki ha elégedetlen vele, könnyen elbocsátja és eltávolítja.

Rendkívül érdekes a haza minden egyes fiának magartása egymás iránt. Mikor az egész szempontjából tekinteni a hazát, meg kell szűnnie a nemzetiségi érzésnek. Magyar, német, tót, szerb, román mind édes fiai a hazának; az egyik tótul, a másik magyarul, az egyik szerbül, a másik románul beszél; de azért igaz fia a magyar hazának. Ha külföldre megy, magyarnak vallja magát, és kivált ha egy valláson van a magyar katolikussal, erősen magyarnak érzi magát.

Idealismus alatt rendszeren csak egy sorompó választja el a haza polgárait egymástól és ez a vallás. Mikor tudniillik lelkesedünk a tekintélyi vallásért és eszményi morálért, a tekintélyi vallások, minő a katolicismus, nyerne velem, tulajdonkép a vizsgálódó vallások is, minő a Protestantismus, némileg tekintélyiekké lesznek. Például, ha 1815 vagy 1700 körül a protestáns theologusok iratait vesszük kezünkbe, bámulattal látjuk, mily katolikus íze van fejtegetéseiknek. Most is, ha a jeles szónok és államférfiú, az angol Balfour könyvét *a hit alapjairól* tekintjük, csodálkozva láthatjuk a tekintély iránti tiszteletét. Általában ilyenkor kisebb-nagyobb bomlás, belső zavar áll be a vizsgálódó, a rationalisabb vallásoknál és veszítenek népszerűségökből.

De mihelyt uralomra jutott az idealismus, mindjárt jelentkezik az alkotó részek követelése a családban, az államban, az egyházban. Lassankint megjelenik az oppositio, mutatkozik a nemzetiségi érzés, vizsgálni kezdjük a dogmákat, vájjon hihetünk-e bennök, rokonszenvezünk a vizsgálódó vallásokkal, tetszik a rationalista vagy deista

religio, rajongunk a lelkiismeret, a szólás és a sajtó szabadságáért, erélyesek, követelők tudunk lenni fölfelé s háttérbe kezd szorulni az eszményi morál. Válik egymástól az erkölcsi világ három főszméje, a szép, jó és igaz, s a szerint válik a politika, a jog az erkölcstől. Mind világasabb színt ölt a politika, ellentétbe jön az egyházzal, különösen a tekintélyi vallással. De mivel a központi hatalom conserválni, fentartani akarja a régi idealisabb politikát, ritkán tud simulni az idők árához, korán megkezdődik egyes országokban a politikai *romlottság*. A szélső idealismus napjaiban nem a nép kegyétől vagy egyes pártok támogatásától függ a kormány, nincs szükség választási visszaélésekre, nem kell a korteseknek hivatalokat és más kegyeket vagy alkotmányos költségeket juttatni; mivel szaga van bizonyos pénznek, nem kell és nem szabad a tekintélyesebb vagy furfangosabb képviselőknek, államférfiaknak a bankok, részvénytársaságok, gyárak igazgatótanácsában ülniök vagy elnökösködniök, nem lehet ügynök a képviselő, inert tiltja a tisztesség: de mihelyt megjelenik az alkotó részek követelődzése, nem marad el a corruptio, a romlottság eszközeinek alkalmazása sem. Megkezdik a hivatalokkal, a sinecurákkal, a sequestricuratossággal, kormánybiztossággal stb. való lekenyerezést.

A társadalom átlag véve még nagyon erkölcsös, a tekintély képviselőinek befolyása még nyomatékos, a családban vallásos tisztelet van a férj és atya iránt, uralkodik a becsület és tisztesség, nem hiú szó az erény; de már a felsőbb rétegekben, a születés meg a pénz, de kivált a szellem aristocratiájában szembetűnően mutatkozik az erkölcsi bomlás. 1520, 1720, 1830 körül számos mágnást, bankárt és író meg művészt nevezhetnénk, a kiket megbélyegzett a történetírás és olyanoknak mutatott be, mint a kik nem riadtak vissza a becstelen eszközöktől. Az oly férfiak mint Aretino, a XVI. században nem voltak ritkák

minden egyes hullám első felében, többeket számlálhatnánk elő a XVIII. és a XIX. századból.

Igen fontos az emberiség politikai életében még szellemi látkörünk is. Mert az idealismus napjaiban, épen mivel legszélesebb a látkörünk, morállal és istennel, az élő, személyes és igazságos istennel van eltelve kebelünk, a hullául haladásával fogy ez az erkölcsi és vallásos érzés és főleg a haza nagyságával, dicsősége és egységével telik meg és noha kisebb mértékben, újra emeljük a fejedelmi tekintélyt, ha sikerrel tud működni a haza nagyságán. Ekkor már kevesebbet törődünk az erkölcsi szemponttal, elnézzük érzékiségét, bomlott családi életét, megbocsátjuk szöszegéseit és erőszakosságait, ha nyer vele a haza, ha tekintélyes az államférfiú; szóval más morállal mérjük a nagy embereket, mással az egyszerű polgárokat.

A hullám második felében mindinkább távozik a morál a politikától, fényt, pompát követelünk az udvartól, kisebb mértékben ugyanazt teszi minden gazdag ember. Mivel az anyagira veti magát az emberiség, végtelenül gyönyörködik mindenben, a mi gyönyörködteti érzékeit, rajongunk a szép asszonyért, a kéjért, a finom és drága ételekért. Hoznak ugyan törvényeket az érzékiség, a fényűzés korlátozására, de nincs a ki megtartsa. Ezer módot talál az emberi ész kijátszásukra.

A börzére mennek játszani a gazdag magánzók, néha a kevésbbé gazdagok is, örült játékszenvedély ragadja magával a világot, bankokba, részvénytársaságok, vasúti és más vállalatok igazgató tanácsába tolakodnak az államférfiak és képviselők, hogy a köz rovására, a haza kárára zsebeljenek. Ha egy politikai férfiú áll valamely pénzintézet, vállalat élén, az nem egyéb, mint befolyásának áruba bocsátása; be sem eresztenék oda, ha nem adná el politikai befolyását, mert maguk jobban tudják, mi üdvös nekik, jobban értenek vállalatuk érdekeinek elő-

mozdításához; az államférfiút, a képviselőt, csupán ügynöknek akarják a kormánynál és ajánlatnak a közönségnél. Ezért fizetnek nekik óriási összegeket. Csakhogy ezáltal megszűnik a politika és morál minden kapcsolata. Az egész nemzet képviselője, az államférfi és az ország mindkét házának tagja a haza ellen szolgálatába áll egy oly társulatnak, melynek érdekeit akár közvetve, akár közvetlenül elő kell mozdítania a kormánynál, a parlamentben vagy a társadalomban. Ekkor azután elenyészik minden erkölcsi szempont az államférfi keblében, csak zsebelni, csak zsarolni tud, a mire rákényszeríti a drága élet, az általános fényűzés, a nagy pompa és egyetemes kapzsiság. Itt-ott hozunk ugyan ellene összeférhetlenségi törvényt, de nincs ki végrehajtsa, mert a romlottság árjában úszik a kormánypárt úgy, mint az ellenzék. Befolyásos ellenzéki képviselők, kevés kivétellel, szintén ott ülnek a pénzügyi vezetések vezetésében, nekik is vannak húsos fazekaik, csak-hogy kisebbek és nem mindenki lakhatik jól belőlük. Azt se higyjük, hogy például mi különbek vagyunk a realizmus idején, mint a képviselők vagy más államférfiak, mert erkölcsi érzésünk az eszme nyomása alatt egy színvonalon áll, csak szervezetünk különbözik. Az egyik élelmesebb, tolakodóbb, követelőbb vagy tehetségesebb, mint a másik. Az a socialista vagy anarchista, a ki folyton a polgári osztály zsebelése és demoralizációja ellen szórja szitkait, sem különb nálunknál; csak abban tér el tőlünk, hogy nincs módjában annyi jóban részesülni, mint nekünk. Sőt azok a lágy, kedves, kenetes pietista mysticus lelkek, minő Tolstoj, a nagy regényíró, sem áll valami magas színvonalon fölöttünk, mert ő is csak az alkotó részek szempontjából tekinti embertársait s bár jó szíve és önzetlen egyszerűsége meg evangéliumi felebaráti szeretete nem kivan osztolni másokkal a földi javakban, de ő sem tud az egyetemes színvonalára, az egész szempontjára emelkedni.

Csak az idealista az, kinek férfias, erős, erkölcsi és fenkölt érzés, gondolkodás adatott. Csak ő tudja az eszme segítségével reformálni a világot, megszerezni a férjnek és atyának a tekintélyt a családban, a királynak az államban, a papnak az egyházban. Az idealista tud erélyes és parancsoló lenni; tud szembe szállani az alkotó részek demoralisait tömegével, ő fékezi meg a kikapós asszonyt, szorítja a családi élet szentélyébe a nőt, ő kergeti ki a pénzintézetekből, a részvénytársaságokból a képviselőt, az egyetemi tanárt.

Már ébredezik ugyan ez az idealismus, de még gyöngy, erőtlenség az alkotó részek bomlott erkölcsével szemben. Kevesen állottak még a szolgálatába, a világ hatalmasai, az országok ügyének vezetői nincsenek áthatva megtisztító szellemétől. Irodalmunk szorgalmas munkásai az érzékiség, a léhaság, az erkölcstelenség tolmácsai; poétáink hangulatos, lágy és erőtlenség érzések pengetői, művészeink az alkotó részek kiemelése, szenvedéseik, küzdelmeik rajzolása érdeklő, sehol sem jut érvényre nálunk az egész szempontja; bíráink örülnek nyilatkoztatják az ország megrablóját, s ezer meg ezer enyhítő körülményt találnak ki a bűnös védelmére; ügyvédeink nem értik az egyetemes jogaink szentségét és drágán fizetnek meg befolyásukat, papjaink nagy többsége canes muti, non valentes latrare, néma kutyák, akik ugatni sem tudnak.

De már úton-útfélen halljuk az erkölcs emlegetését, milliók hangoztatják a hit és morál szükségét, látják a társadalom és család erkölcseinek lazulását vagy teljes felbomlását. E látás világos jele az ébredő idealismusnak. A nyolczvanas években is mélyen sülyedett az emberiség morális színvonala; de senki sem látott, mert mindnyájunk szemére hályog borúit és vakok valánk. Most azonban látni akar az emberiség és nemsokára megérdemli, hogy az idealismus új világossága fényeskedjék néki!

VIII.

A SZÍNJÁTÉK TÖRVÉNYE.

Mi a dráma, mi a színjáték? Játék, melylyel az életet játszszuk, az életet másoljuk, utánozzuk. Már a kis gyermek játéka ismétli és utánozza az életet, de amit ők tökéletlenül csinálnak, azt mi nagyok lehetőleg mesteri módon hajtjuk végre.

A bölcsészek, aesthetikusok és kritikusok millió könyvben, tanulmányban és cikkben fejtegették, mi a művészet és különösen mi a dráma, mi a feladatuk, minő a hatásuk; de mind e dolgozatok néha látszólag kiáltó eltérésekkel fejtik meg a kérdést. Bámulatos alapossággal, rendkívüli szorgalommal fognak hozzá munkájokhoz, csodálnunk kell ismereteiket s egy ideig tetszenek is fejtegetéseik, hogy azután csakhamar más dolgozatok és eltérő nézetek nyervek el a tudósok és gondolkodók helyeslését.

Mi lehet a jelenség oka? Honnét származik a nézetek e tarkasága? Miért nem tudunk eljutni egy általános meggyőződéshez? Miért változik ennyire felfogásunk az aesthetikai tüneményektől? Miért tetszik ma ez a tragédia és vígjáték, tíz-húsz év múlva pedig közönyösek vagyunk iránta? Némelyek a korszellem és a divat szóval óhajták indokolni; de se a korszellemet, se a divatot nem tudta megfejtteni senki. Pedig mindnyájan sejték, sőt igen sokan biztosak voltak felőle, hogy mindkettő szigorú erkölcsi törvény következménye.

Ha elővették és osztályozták a drámai műveket tárgyuk és más főszajtságuk szerint s elnevezték mysteriu-

moknak, moralitásoknak, classicus, romanticus, vallásos, sentimental, iskolai, polgári, társadalmi, történeti, udvari, politikai, erkölcsi, satirikus, tanító, symbolicus, allegoricus, jellem, helyzet, cselszövényes, sors és a többiféle drámának, s látták, hogy némely fajta most már nem kell a nézőnek vagy olvasónak; más fajták pedig ritkán fordulnak elő, de vannak ismét olyanok, melyeket nem győzünk eleget nézni és bámulni; és ha azt kérdezték maguktól e jeles gondolkodók és kritikusok, miért tetszenek most bizonyos drámai alkotások: a korszelleme és divaton kívül egy sereg alkalmi és közelfekvő okot hoztak fel; de meglátszott rajtuk, hogy maguk sem igen hisznek bennök. Ha elgondoljuk, hogy most a világ minden egyetemén van egy sereg bölcsele, aesthetizáló tanár, minden középiskoláján irodalomtanító professor, minden nagyobb lapnak és színháznak van kritikusa, dramaturgja, a sok titkos és nem titkos drámaíró mellett a nagy közönségben is számtalan író, gondolkodó feszegeti az aestheticai kérdéseket; elképzeltetni, hogy e néhány százezer vagy millió ember hány ezer okol, alkalmi és közelfekvő okot tud felhozni a jámbor olvasónak! Pedig nem úgy van. E tömérdek gondolkodó csak néhány okkal tud előállani, ezeket írják körül, öltöztetik fel s ha valamelyiköknek sikerül egy új tetszetős alkalmi okkal fellépni, mindnyájan el vannak ragadtatva és dicsőítik a gondolkodás új mesterét.

Ilyen sovány és meddő a mi aestheticai irodalmunk a magva a földön úgy mint másutt.

Hol kell tehát keresnünk színjatekaink törvényét, ha e, kitűnő gondolkodóknál nem található? A reális idők jellemző sajátsága, hogy az ember csak bonczolni, elemezni, szétszedni tud, de nem összefoglalni, eszmei kapcsolatokig emelkedni; azért ha nem találjuk meg e jelenségek okát a mai bölcsele és aestheticusoknál, talán a haladás minden egyes hullámának elején vagy első felében

szereplő bölcsészek tudnának útba igazítani bennünket? Igaz, hogy ezek magasbra emelkednek; de az ő magyarázataikat is lerontotta az idő, úgy hogy nem vehetni egyenes hasznukat.

Azért, ha világosságot akarunk deríteni az ember drámai életére, a lelki világ törvényét kell a drámai alkotásokra alkalmaznunk. De ne legyünk hálátlanok! Valljuk meg, a lelki világ törvényének fölfedezését első sorban az irodalmi és különösen a drámai alkotásoknak köszönhetni. A drámai cselekvény folytonos módosulása útmutatóul és bizonyítékul szolgált az erkölcsi törvény igazságának.

Mert mi tűnik fel az egyes hullámok drámai alkotásában? Az, hogy mikor a hullám elején az erkölcsi világrend három főszméje a szép, jó és igaz egyesül; mikor az egész szempontjából nézzük a családot, az államot, az egyházat, az emberiséget; mikor lelkesedünk az istenért, az erkölcsért: drámai alkotásainkban is ugyanezt kell kifejeznünk, nemesnek, tiszteletreméltónak kell bemutatnunk az egész képviselőjét, a családban az atyát és férjet, az államban a fejedelmet, az egyházi és világi felsőbbiséget, még szembe sem szállhatnak velők az alkotó részek, a családban a feleség és gyermekek, az egyházi és világi felsőbbiséggel a hívők, az alattvalók, úgy hogy az egyetemes, a tekintély képviselőjével szemben az egyén csak feláldozhatja magát s igazában megszűnik drámai hős lenni, hanem epicus lesz.

Rémesnek, félelmesnek mutatják be néha ilyenkor az egyetemet a szélső idealismus drámái. Mikor a realismus haldoklik, a pusztuló anyagiság és érzékiség végnapjait éli, noha még hatalmon van, a felháborodott erkölcsi érzés az isten, a sors, az egyetemes bosszúálló kezét látja az egyes emberek, családok s népek történetében. E felfogásnak köszönhetni 1810 körül a sorstragédiákat, melyeknek egyik kiváló példányát, Grillparzer *Alhfrauját* (1817.) *Ősanya*

czímmel nálunk is sokáig adták. A magyar Gombos *Esküvésében* szintén szerepel a sors sötét munkája, szerepe azonban mindinkább gyérül, az alkotó részek érvényre jutásával azt hisszük, hogy az ember a ni aga szerencsésjének kovácsa s kivált a drámában nem szabad egy felsőbb hatalomnak szerepelni a hős bukásában vagy boldogulásában.

Nem ily sötét az egyetemesnek szerepe a tisztább ideális alkotásokban. A német Korner *Zrínyjében* feláldozza magát a hős. Nálunk Kisfaludy Károly drámái alkotásai tartoznak e faj keretébe, minők a *Tatórok Magyarországon*, melyet állítólag még 1811-ben írt, *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* (1819), *Stibor vajda* (1819), *Kemény Simon, Barátság és nagylelkűség*, *Irene* (1820). De többé-kevésbé minden költő ez irány kifejezője. Drámái bonyodalmat nem lehet az egyetemessel, hanem csak egy más egyenlő fellel szemben alkotni. Akkora bensőnkben a tekintély tisztelete, hogy vígjátékainkban sem szabad az ő rovására nevetni, hanem az alkotó rész, az egyén kudarcza lehet nevetésünk tárgya, Ennek következtében a szélső idealismus hanyatlásával hamar eltűnnek a színpadról az eszményi drámák. Mihelyt érvényesülni kezdenek az alkotó részek, mint például 1825. körül, nagyobb élvezetet találunk az oly drámái alkotásokban, melyek kikezdek az egyetemest, a tekintélyt.

Noha az előbbi drámái művekben is több nyomával találkozunk e kikezdesnek; de vegyük 1829-ből Hugo Victor *Hernani* című tragédiáját. Az idők árja tetemesen előhaladt, de még erős a keblekben a tekintély tisztelete, a hősnek tehát szertelen, majnem emberfölötti akaratnak kell lenni, hogy szembeszállhasson vele. Csodás, nagyszerű dolgokat, meglepő jeleneteket, grotesk helyzeteket, felriasztó összeütközéseket kell teremteni, hogy megértsük a két fél harczát. A jellemekek nem lehetnek lapos, sima, prózai realisták, hanem vad, hajlíthatlan, az adott szó szentségét

valló, büszke, rettenthetlen emberek, akkor ilyenek tetszenek nekünk. Hernani, kinek atyját Károly király kivégeztette s őt magát száműzte, egy rablóbanda élére áll, hogy boszút álljon a királyon. Mint ilyen a legvakmerőbb s válságosabb helyzetekbe jut, de kiszabadítja a felek lovagias felfogása. Végre kegyelmet kap, visszanyeri arragoniai hercegségét, sőt elveheti kedvesét is. Csakhogy a házasság előestéjén megjelenik egykori vetélytársa s adott szavára figyelmezteti. Hernani kiüríti a méregpoharat, jegyese meghal, ellenfele pedig szívébe veri törét.

Íme, az ilyen vad, féktelen jellemek, rémes, grotesk bonyodalmak tetszenek ez időszak közönségének. Méreg, gyilok, kötél, belváros szertelenség, lovagias és hetyke virtus, gyermekkitevés, vérfertőzés és más szörnyűségek olvashatók e kor drámáinak minden lapján. E nagy alakoknak azután joguk van ostromolni az eget, harczra kelni az isteni és erkölcsi világrend, az egyházi és világi felsőbbség ellen. Az alkotórészek érvényre jutását így képzeleli a harminczas évek embere. Nálunk Vörösmarty tragédiái járnak ezen az úton s gróf Teleki László *Kegyencze* ennek az iránynak egyik késői terméke, melynek nagyszerűsége számos tanulmányra csábította a kritikusokat.

Petronius Maximus boszút akar állani császáriján, III. Valentiniánon, mert azt hiszi, hogy elcsábította nejét. Most tehát kegyenczévé szegődik fejedelmének s éveken keresztül oly tanácsokkal szolgál neki, melyek végre megfosztják minden támaszától, összezúzza császári hatalmát és mikor gyönyörködhetnék a boszú kéjében, mikor a nép császárnak kiáltja ki a bosszúállót, már nem örül semminek, mert tönkre tette családját, feláldozta fiát, nejét s *Ne gúnyolj Róma* szavakkal fogadja a nép hozsannáját. Mily hatalmas korkép, az idők romlottságának mily fenséges rajza! De ha napjaink lágy realismusával tekintjük, helytelen és hamis benne minden. Csupa helytelenség a mi

felfogásunk szerint, mert mi egészen másnak látjuk önmagunkat és embertársainkat. El sem tudjuk képzelni, hogy valamikor ily méretű emberek lehessenek. Pedig akkoráknak kellett lenniök, ha Victor Hugo, az öreg Dumas és hasonlók szertelen drámáiban gyönyörűségüket találták. Sue Jenő, nálunk kisebb mértékben Jókai még sokáig folytatják e romanticus szertelenségét, de a közönség egy része érzi, hogy nem igazak, a reálisabb kritika szüntelen ostromozza őket, a közönség másik része azonban még élvezi lapjaikat s a meddig ez az élvezet tart, nem lehet kiirtani a betyár világot. De mintegy harmincz év óta a betörők és a városi csalók számos fajtái helyettesítik a régi betyárokat.

A negyvenes években már annyira elvált egymástól az erkölcsi világ három főeszméje, a szép, jó és igaz; annyira érvényesültek az alkotó részek, hogy tetemesen fogytak a nagyszabású és gigászi jellemek, háziasabb, melegebb, bensőbb lett az ember, gyérültek a Prometheusok, reálisabb, számítóbb kezdett lenni a polgár. E gondolkodásnak kifejezője volt a francziáknál Ponsard, Augier, nálunk Hugó Károly s különösen Szigligeti Ede. Törpék ugyan a nagy Shakespeare és a szintén nagy Sophocleshez képest, de kissé közelebb esnek hozzájuk mint a Hugó Viktorok, kiknek inkább Marlow és Aischylos felelnek meg. De csak mellékesen említem föl e párhuzamokat, mert bővebben kellene részleteznem, hogy megérthessük. Most csak az igazi népszínmű keletkezésére kell rámutatnom, melyet a reális idők nemzeti szelleme telt lehetségessé Szigligetinél. A húszas években, sőt még a harminczasokban is annyira eszményiek vagyunk, hogy nem tud vonzani bennünket a népies, melyet legfőlebb magunkhoz emelni óhajtunk, megnemesíteni kívánunk, de nem szeretnők elsajátítani tulajdonságaikat. A negyvenes években már találunk benne elsajátítani valót. Gyönyörködünk egy-

szerű patriarchális, igénytelen családi és községi életökben, kicsinyes örömeik és fájdalmaikban s ezt Szigligeti tudta nálunk legjobban kifejezni. Egyébiránt rajta is meglátszik az idők árja. Az 1835-ban adott tragédiája, *Dienes*, még a szertelen után kapkod, de hamar cserben hagyja ezt az irányt és reálisabb lesz. *A fény árnyai* (1865.), *A trónkereső* (1868.) jóval reálisabbak több más szomorújátékánál. Ez utóbbit tartják legsikerültebb tragédiájának. Hőse Borics, aki azt hiszi, hogy törvényes gyermeke Predzlávanak s így joga van a magyar trónra, azért rendkívüli kitartással és eszközökkel akarja azt megszerezni; de mikor megtudja téves hitét, összetörik, elveszti lelki erejét és leszúrják a kunok. Mmdenesetre jól van megalkotva a mű alapeszméje, de nem számíthatott tartós sikerre, mert a hetvenes évek realismusa már nem tekinti oly hibának a törvénytelen születést, hogy ezzel ne lehetne valaki Magyarország királya. Hisz már akkor óriási sikerrel adták mindenfelé Dumas *Kaméliás hölgyét*, egy bukott nő igazolását; zsúfolt házak előtt kezdték játszani Ibsen drámáit, melyek az alkotó részeknek adnak igazat az egész, a tekintély képviselője ellenében. Mikor a társadalom oszlopait, a tekintély képviselőit tele hibával, önzéssel, önkénnyel és gyarlósággal szereti elképzelni a reális ember, nem gyönyörködhetik egy Szigligeti tisztább erkölcsi felfogású tragédiáiban. Ez a hibájok vígjátékainak is. A reális idők gondolkodása azt követelte, hogy gúny tárgya legyen az atya és férj, gúny tárgya az egyházi és világi felsőbbség, Szigligeti *Mamája* (1857), *Nőuralma* (1862) még csak amolyan kis házi bajokat, apró családi perpatvarokat tudnak bemutatni, mert erkölcsi színvonala nem igen tudott lejjebb szállani az ötvenes évek még jóval tisztább, neme-sebb moráljánál. A hetvenes, nyolczvanas években az alkotó részek, a feleség és gyermekek, az alattvalók, a polgárok nagy igényeit kellett a drámai alkotásoknak tolmácsolni

erősen ki kellene fejezni az érzékiséget és anyagiságot, lerántani, nevetségessé tenni, az egyén romlása okának bemutatni a hatalom képviselőit, a mire Szigligeti érzése felháborodott volna, pedig elég reális volt a formában és előadásban, elég egyszerű, igénytelen a stílusa, kerülte a regényest, iparkodott természetes lenni.

A hetvenes, nyolczvanas évek realizmusát kitűnően tudták a színpadon meghonosítani Dumas, Sardou, Björnson, Ibsen, Pailleron, Halevy, később Suderman, Hauptmann és mások, nálunk Rákosi, Dóczy, Csiky Gergely, Bartók, Herczeg Ferencz stb. Ezek műveiben teljesen érvényre jutnak az alkotó részek, uralkodik az érzékiség, tombol az anyagiság, el vannak távolítva az erkölcs sorompói. Vannak ugyan közöttük fokozatok, egyik művek erősebben hirdeti az érzékiséget és anyagiságot mint a másik, de alapjában édes testvérei egymásnak.

De nemcsak egyes hullám drámaíróinak bemutatása szolgál bizonyítékul az emberiség drámai életének, elég erre az egy Shakespeare vagy nálunk Katona József.

A nagy angol költő az 1490-től 1700-ig terjedő hullám közepén él, s 1616-ban halt meg. De a XVII. század második felében már nem igen kellene művei, mert nagy szabású jellemei nem kellene ez időszak realizmusának, a tekintély képviselőit se mutatja annyira léháknak, romlottaknak mint a kor követelte volna, ellenkezőleg az alkotó részek iránt sokszor rideg és szigorú; emlékezzünk csak *Coriolanusban* a polgárságra. Érzeki sem tud annyira lenni mint a realizmus Racineja, Gyöngyössyje a század második felében. A XVIII. század közepén, tehát a hullám delén Német- és Franciaországban feléje fordul a figyelem, Lessing és számtalan aestheticus csodálja; a jelen század negyvenes éveiben ismét rajonganak érlette, nemcsak a legnagyobbak, hanem hibátlannak is tartják. 1870. felé máí' kezdik gúny tárgyává tenni a Shakespeareomaniát s

napjainkban jobbra a tanuló ifjúság érdeklődik iránta, ha valamelyik műve színpadra kerül, pedig a mai színészek már nem úgy játszzák darabjait, mint a negyvenes-ötvenes években, ha nem erősen kiemelik az érzékibb részeket s kevésbbé hangoztatják az alkotó elemek lenéző, kevésbbé megbecsült tárgyalását.

Talán még tanulságosabb Katona József *Bánk bánjának*: történeté. Mikor *Bánkiján* 1814-ben elkészült, teljesen uralomra jutott az idealismus. Pályázott az *Erdélyi Múzeum-díjára*, de meg se említik a bírálók, valószínűleg azért, mert egészen reális irányú: az egyetemes képviselője, a királyi udvar, a királyné, Ottó herczeg stb. úgy vannak bemutatva mint a magyarság nyomorának, minden szerencsétlenségének okozói. Tiborcz páratlan realista előadással festi a nép Ínségét; míg Bánk nádor a királyi család szolgálatában fáradozik, teszi tönkre családi boldogságát Ottó herczeg. Erőtelmes realismus van előadásában, nyelvében. 1821-ben Katona kinyomatja művét, de tudomást sem vesz róla az irodalom. 1834-ben jutalomjátékaul választja Egressy Gábor, de csekély sikerrel; 1839-ban már egy kiváló tehetségű költő hibás alkotásának tartják és sok kifogást tesznek ellene, 1845-ben remek műnek kezdik tekinteni és ünneplik, 1860-ban elragadtatva magyarázza tragicumát és szépségeit Gyulai Pál s mindenki részvétellel kíséri a szegény, némileg elzüllött költő életpályájának történetét s azóta folyton tetszik műve a színpadon; csak utóbbi időben fogy iránta az érdeklődés, mert talán a mai realismusnak nem elég érzéki, az ébredező idealismusnak pedig nagyon reális.

Fontos kérdés lesz most reánk nézve a tragédia hatása. Aristoteles, a stagirita bölcsész, Nagy Sándor görög király nevelője, a ki a 425-től 160-ig tartó hullám közepe táján élt, egyik kis művében azt mondja, hogy *szánalomra és félelemre indítással tisztít meg bennünket a*

tragédia vagyis a tragikus hős bukása két érzést kelt bennünkben: a szánalmat és félelmet. Mint a legtöbb aestheticus hirdeti, a tragédia hősenek fenségesnek kell lenni, ez a jellemvonás pedig a szépből és a félelmesből áll s ha bukik szánalmat és félelmet ébreszt bennünk. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy ezt az idealrealis időkben mondja Aristoteles, bölcsészete is olyan, melyben még sok eszményi párosul reális elemmel. Szavai valóban az idealrealis tragédiákra illenek; de sem a tisztán ideális vagy reális tragédiák hatását nem tudják kifejezni.

A jelenség oka nagyon egyszerű. Ha a szélső Idealismus alatt akkora az egyetemes tisztelete, hogy nincs módunkban vele szembeszálni, komolyan ellenkezni, hanem annyira lelkesedünk érte, hogy szívesen feláldozzuk magunkat: a tragédia hatásában sem lehet meg a részvét és a félelem érzése, sőt ellenkezőleg felmagasztosulva, megnemesedve érezzük magunkat s kívánjuk, vajha mi is feláldozhatnánk érte magunkat. Legalább a tiszta ideális alkotásokban kizárólag efféle érzés uralkodik bennünk. Ily művek előadása után emelt fővel és felmagasztosult kebellet távozzunk a színházból.

De mihelyt szembetűnőbben mutatkozik a három főeszmé egységének lazulása és az alkotó részek elválása: a tragicus hős bukásának szánalmat és félelmet kell bennünk ébresztenie. Szánjuk a hőst, a ki ember volt, még pedig a kiváló fajtából; látjuk, hogy tiporja össze őt az egyetemes, ez a félelmes hatalom, összezúzza a tekintélyt, mert szembeszállott vele. Érzésünk tehát nem lehet többé lélekemelő, hanem intő, figyelmeztető, hogy vigyázzunk magunkra, tudjunk lemondani és engedelmeskedni. És valóban e tragédiák hatása a komolyabb lelkekre hosszabb ideig, sőt több napra terjedhet. Vannak olyanok, a kik ily tragédia meghallgatása után több napig érzik hatását és komolyabbakká válnak.

A reális idők tragédiái, melyekben az alkotó részek élet-halálharcot vívnak a tekintély képviselőivel, a kiket romlottaknak, aljasoknak, az egyén nyomora és ínsége okozójának mutat be a költő, mélyen leverő, lesújtó hatással vannak reánk. Az ily darabok látása után elégedetlenül, felháborodva távozunk a színházból. Hatásukban nincs semmi lélekiemelő, mert már oly csekély elismeréssel viseltetünk az egyetemes képviselői iránt, hogy győzelmök csak gyűlöletet, boszúságot ébreszthet keblünkben. Ibsen, Sudermann, Hauptmann egyik-másik tragédiája után ily sötét érzéssel távozunk. *Bánk-bán* hatása szint ilyen volna, de enyhíti a hozzátoldott ötödik felvonás, melyben a király, a tekintély e legfőbb képviselője, engedékenyebb az alkotó részek iránt és jóságával egy kissé megenyhíti fájdalmunkat, lecsillapítja felháborodásunkat. Látjuk, hogy a történetek után is vannak ragaszkodó hívei s a maga részéről békítőleg hat az alkotó elemekre. Mintha a tragédia e bevégzését az uralomra jutott idealizmusnak köszönhetnők oly realista költőnél, minő Katona József volt.

A tragédia hatását ennél fogva most már nem szabad minden időszakban egyenlőnek venni. Aristoteles találó magyarázata csupán az ideal-reális napokra illik, mikor még erős tisztelettel viseltetünk az egyetemes iránt és mikor e tisztelet eltörlődik, a tragédia hatásában is hiányoznia kell a megnyugtató, kibékítő elemnek.

IX.

IDEALISMUS A JOG TERÉN 1815 KÖRÜL.

Mikor a lelki világ három főeszméje, a szép, jó és igaz egyesülni kezd s dereng az idealisnius hajnala, a jog sem maradhat meg a régi reális és rationalista irányban; mivel egészen átöleli, áthatja az ember életét, mivel mindennap kell éreznünk a törvények nyomását, természetesen a jogot, a törvényhozást szokták legerősebben megtámadni a gondolkodók.

Már 1800 körül megkezdődnek e támadások, melyek folyton szaporodnak. A kritikusok legtöbbször maguk sem tudják, midőn maró bírálataikkal sújtják a törvényhozást, a jogi életet, a bíraskodást, hogy mikép kellene segíteni a létező bajokon; sőt ha behoznók, érvényre juttatnók reformterveiket, épen nem mozdítanék elő a nemzet jogi életét, mert ők is többnyire reális felfogásból indulnak ki; pedig már eszményi reformok után eped az emberiség.

Németországban Hugó Gusztáv is, mellette Gramer, Biener, Dirksen, Haubold, Schrader, Thibaut, Hufeland, Lőhr, Heise Arnold és mások mindnyájan érezték, hogy jobban kell tanítani a jogot, kivált a rómain, némelyikök sürgette a jog történelmének művelését; ők azonban mindnyájan az ész álláspontját foglalták el. Nekik a jog az emberi ész alkotása, az emberi belátás, bölcselő gondolkodás szüleménye volt.

1800 után szemlátomást hanyatlott a realismus. Még sokáig tombolt ugyan az érzékiség, féktelenül járt el az individualismus; de már fölfelé kezdte tekinteni az embe-

riség, sokan keresték az istent, kutatták az erkölcsi világrendet, hogy vigasztalást meríthessenek belőle a reális idők nyomasztó és bomlott életében.

1810 körül nyomatékosabb, általánosabb volt az emberiség elégedetlensége, felháborodása. Talán annyira nyomasztó volt az érzés, gondolkodás mint napjainkban; akkora lehetett az erkölcsi felháborodás mint most. Már 1807-ben hangoztatja Fichte Berlinben, hogy nemünk belátta az egoisticus elv boldogtalanságát és erkölcstelenségét s meggyőződött, hogy az eszméknek kell élnie, de nincs fensőbb erkölcsi álláspontja, nem tud ideális lenni. 1808-ban Hüllmann az ébredező idealismus nyomása alatt a jelentkező agrarismus és oeconomismus világa mellett a német alkotmányokban is látja a gazdasági jellemvonást, Halier pedig kiadja a *Staatenkunde* kézikönyvét, melyben tiltakozik a rationalista jog- és államfelfogás ellen, kárhoztatja az individualismus önállóságát, egyenlőségét, szabadságát. Engedelmeskedni kell a hatalmasabbnak s leghatalmasabb a fejedelem, akit csupán az erkölcs és vallás fékezhet meg, az ő felfogása némileg theocraticus lesz, hisz a papi államot tartja a legszerencsésebb államformának. Könyve magával ragadja nem egy olvasóját. Johannes Müller írja neki: «Elragadott az ön könyve, mely minden meggyőződésemet, az egész história eredményét, oly élénken, pompásan és meghatólag fejezi ki. Igazi Herkulesmunka volt, a forradalmi nézetek Augiasistállóját kitisztítani. Ön az egyedül helyes utat választotta, élesen megkülönböztette a fogalmakat és nem vetette meg a tapasztalás világát!»

Az eszményi felfogás egyik legelső munkása és terjesztője volt Eichhorn, a kinek tevékenységét a német jog és történelme előadásában korszakalkotónak tekintették. A realismus alatt a német jog tanára adatok hiányában az észjoghoz, a tárgy természetéhez folyamodott és belőle akarta – megmagyarázni a tüneményeket, vagyis a termé-

szeti jogból építette föl az egyes német jogi intézményeket. Eichhorn tiltakozott ez eljárás ellen. A német úgy mint általában minden nép joga a nemzeti műveltség terméke; mivel van német nemzet, van német jog is. A népet individualisaija, egyéníti a nyelve, eszmeköre és így joga is. Ezt a jogot pedig csak a jog összes németországi fejlődéséből érthetni meg. A jelen jogot csak az foghatja fel helyesen, aki a fejlődés előző fokait áttanulmányozta. 1808-ban azt írja Eichhorn, hogy most az átalakulás napjaiban «fontosabb mint bármikor, a múltra irányozni tekintetünket és egykori viszonyaink szellemével megismerkedni». A német magánjog szerinte nem halmaza, aggregátuma egymástól független jogforrások tételeinek, melyeket a véletlen vagy fölmerülő körülmények hordottak össze; hanem a német nemzeti meggyőződés terméke. A német joganyagnak, bármily vidékről szedjük is össze, alapjában ez a forrása, az egyes particularis jogok legbensőbb magva a közös német jog, melyből lehet és szabad az egyes helyi jogokat megmagyarázni. Minden német tartomány jogi szervezetét csak a nagy Németországgal való összefüggésben szabad elgondolnunk; azért a történelemhez kell fordulnunk. A módszer csupán történeti lehet. Át kell kutatni a német nép egész jogi életét s belőle construálni a nemzeti jogot.

Érdekes, hogy áll elő a jog terén az eszményi felfogás. A jogász ne okoskodjék a tárgy természetéből, az ész belátásából, az általános jogigazságok szempontjából; ne tekintse a jogviszonyok felett uralkodó elveket, ne sokat törődjék a communis doctorum opiniójával, hanem tanulmányozza a történelmet, vizsgálja át a letűnt idöket, menjen vissza a tekintélyhez, az ős forrásokhoz, a hagyományhoz. Azért minden idealismus hajnalán szeretünk elmélyedni a régmúlt idök történelmébe, vele támogatjuk a bennünk mutatkozó tekintély-tiszteletet, tisztábbnak,

nemesebbnek, magasztosabbnak tartjuk a szent haj dánt. Persze mihelyt lazulni kezd az erkölcsi világ három fő-eszméjének egysége s érvényre kezdenek jutni az alkotó részek, már éles támadások érik az úgynevezett történeti jogot. A reálisabb gondolkodású ember tagadja a közös német jogot, ilyen sohasem volt, vagy ábrándos távolban lehetett, mi csupán szász, bajor, fríz, sváb stb. magán-jogot ismerhetünk, de nem németet. A Hegelismus is esküdt ellensége volt a történeti jog iskolájának. Tanítványa Gans hódítólag lépett föl ellene, s habár Hegel tana csakhamar vesztett népszerűségéből, a negyvenes évek növekvő rationalismusa, különösen a 48-iki forradalom leverőleg hatott Eichhorn kedélyére, úgy hogy életunttá lett, mikor 1854-ben elhunyt.

A történeti jognak azonban nálánál még tekintélyesebb mestere volt Savigny, a ki 1812-ben az új berlini egyetemnek első rectora lön. Úgyszólván az ő nevéhez tapad a történeti iskola emlékezete.

Már 1803-iki nagyobb műve: *Das Recht des Besitzes* népszerűvé tette a jeles tudóst, mélyebb hatását azonban az 1814-iki kis munkájának köszönheti, melyben korát nem tartja hivatottnak a törvényhozásra és a jogtudományra. A munka megjelenésére Thibaut röpirata szolgáltatott alkalmat, a ki a német polgári jog elkészítésének szükségét hangoztatta. Thibaut is panaszkodott Németország jogi állapotjára, a realismus alkonyán ő is látta azt az erkölcsi bomlást, mely ilyenkor rendesen beáll, rosszul érzi magát az ember, nincs helyes, megnyugtató igazságszolgáltatás. Akárhány bíró már nem az alkotó részek, hanem az egész szempontjából kezdi látni az erkölcsi tüneményeket s a legellentétebb nézetek mutatkoznak a törvényszék tagjai között. Némelyikök még az alkotó részek érdekében ítélt, míg a többiek az egészet látják. Thibaut ezt a visszásságot a jog rossz állapotjának,

a sokféle és hiányos, értelmetlen vagy ellenmondó törvénykönyveknek tulajdonítja, a min egységes, szigorú és egyszerű törvénykönyvvel lehetne segíteni. S részben igaza volt. Savigny azt feleli reá, hogy rossz ugyan a jog átlapolja, de positiv jogunk nem annyira rossz, különösen a római nem. A főbaj, hogy nem értjük a mi jogunkat. Ezért át kellene tanulmányozni egész jogtörténetünket, mert a jog nem törvényhozói bölcsesség és önkényes alkotás szüleménye, hanem a nép szellemének szerves terméke épen úgy mint nyelve, művészete és erkölce. Természeti szükségességgel fejlődik a jog épen úgy, mint a nyelv. A jognak is vannak provincialism usai, szójárásai mint a nyelvnek. A jog nem elvont szabályok halmaza, hanem a népélet öntudatlan munkássága, mely független az egyéni önkénytől. A jognak épen úgy mint népének, megvan a maga története. A törvényhozó mint népének képviselője működik. Háromféle jogforrás lehet: a népjog, a törvény, a tudományos jog. Mindegyiknek szabad tért kell engedni, hogy fejleszék a jogot.

A jognak e történeti felfogása a legkiáltóbb ellentéte volt a jog realisticus magyarázatának. A realismus alatt az alkotó részek érdekében hozott törvények alkotják a jogot. A mit helyesnek tart a nemzet többsége, okosnak, észszerűnek lát, azt minden tekintet nélkül a múltra, a hagyományra törvénynyé teszi. Savigny tiltakozik ez eljárás ellen. Bármily igazaknak tekintsen a törvényhozó egyes jogi elveket, nem teheti törvénynyé, hanem csak azokat, melyek kimondatlanul a nép öntudatában élnek. Neki, mint a magasban álló egyéniségnek, módjában van felismerni a nép lelkében szunnyadozó rügyeket, hajtásokat, s kötelessége életre kelteni azokat. Ha így jár el, üdvös, sikeres lesz munkássága; különben nem. A történeti tények hatalmán meg kell törnie minden jóakaratának, ha elválík a történeti alaptól s népboldogító szán-

dékkal egy ugrásra szeretné átalakítani nemzetét. így indokolta a történeti iskola idealismusa a forradalom iránti gyűlöletét, mely szerinte a szerves összefüggés erőszakos megszakítása. A történeti iskola a nép erkölcsi és anyagi állapotjára fordítja figyelmét, átkozza az abstractió és frázis szerepét, neki a történetileg fejlődött jog az igazi; melyet szembeállít magával a realizmus törvényével. Nem szereti az alanyi természetű jogot, más szóval az észjogot, rokonszenvez a legitimitással, a fejedelmi hatalom isteni jogával, elnyomó tekintélyével, néha korlátlanságával, a rendi alkotmány nyal, az egyházi tekintélyivel stb. szóval a szent hajdan jogi emlékeivel, maradványaival. Nála szoros viszony van a jog és erkölcs, a politika és morál között; de mivel a nép lelkét hangoztatta, a jognak történeti fejlődését hirdette, az iskola tagjai nagyobb ellenmondás nélkül simulhattak az uralkodó eszme változásához. Mihelyt lazulni kezdett az erkölcsi világrend három főeszméjének egysége, Savigny is módosíthatta nézeteit az alkotó részek érdekében. 1832-ben védi a porosz városok önállóságát, ugyanakkor a német egyetemek tan-szabadságát, 1844-ben pedig mint miniszter az államnak követeli a házassági törvényhozást. E simuló képesség azonban nem volt akkora, hogy a későbbi idők reálisabb gondolkodása ne bántotta volna lelkét. Már a negyvenes években bizalmatlanok lettek irányában embertársai; a kinek egykor csodás lelki nagyságát bámulták, a ki Brentano szerint párját ritkította a világon, a ki annyira egyetlen, hogy ein wahres Wunderwerk vala, attól nagyon elfordult a reálisabb gondolkodás, úgy hogy 1853 óta nem dolgozott többé, fáradt lelke megunta az életet. 1861-ben elhunyt.

Mihelyt tovább haladt az emberiség a mostani hullám mentében, könnyű volt ellenmondásokat, helytelen-ségeket találni a történeti iskola programjában. Szemére

vetették a többi közt, hogy a forradalom iránti gyűlöletében nem foglal helyet a keresztyénség gyűlölete, pedig ez a legnagyobb forradalmak egyike volt. Szemére vetik, hogy vannak idők, mikor valamely nemzet alkotó ereje egy genialis lángelmében centralódik, a kinek viharos föllépése sietteti a jog természetes fejlődését.

Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb gyűlölettel fordultak a történeti iskola ellen az ébredező rationalismus, az úgynevezett bölcsészeti világnézet, az új megnemeseedett szabadelvűség hívei. Megnemeseedettnek mondjuk, mert lelkökben nagyon különböztek az 1815 előtti liberalismus romlott, erkölcsi érzék nélküli hőseitől, a kiknek féktelen egyénisége kiforgatott minden társadalmi s jogi intézményt, kijátszotta a törvényeket, szülte a nagy francia forradalmat minden szörnyűségével s a hol nem is volt ilyen nyílt forradalom, azért nem hiányzott az egyes emberek lelkében a zabolátlan követelés, a féktelen anyagiság, a határtalan önzés. A húszas évek liberális hősei még nagy tisztelettel viseltettek a tekintély képviselői, a vallás és erkölcs támaszai iránt. Azt azonban érezték, hogy legnagyobb ellenségeiket a történeti és theologiai jogfelfogás hívei között kell keresniök.

A *theologia* neve nem üres szó az idealismus uralomra jutásával. Ilyenkor tulaj donkép mindnyájan theologusok leszünk, a bölcsészet is theológiává alakul át. Mert mi a bölcsészet? Az emberi ész segélyével magyarázni meg az erkölcsi, szellemi és aestheticai tüneményeket. Pedig a szélső idealismus napjaiban senki sem hisz ily magyarázat lehetőségében, vagy ha akadnak is egyesek, senki sem hallgat rajok. Ilyenkor a tekintély híve lesz az emberiség, pedig ha a tekintély avatkozik a bölcsészeibe, theologia lesz belőle.

Természetes, hogy a szélső idealismus theologiai világnézete tetemes változáson megy át az egyes országok

civilisatiója és az emberek szervezete szerint. A tekintély tiszteletének számos foka van és a legtarkább eltérésekkel találkozunk e fokozatok indokolásában.

Az eltérő fokok kisebb-nagyobb mértékben gyűlölni, üldözni szokták egymást épen úgy mint a realismus napjaiban a különböző liberális irányok, a széthúzó liberális, nemzeti, függetlenségi, socialisticus, radikális, anarchista stb. eleinek. Ezek mindnyájan az alkotó részek érdekeit, az egyén jogait tartják szemük előtt, tehát nem az egészből indulnak ki, hanem többé-kevésbé individualisták; de azért a legtöbbször halálosan gyűlölik egymást.

Az idealismus apostolai mindnyájan az egész szempontjából nézik ugyan az erkölcsi élet tüneményeit, a családot, a társadalmat, az államot, az egyházat; de azért mégis nagyon különbözik az angol Bürke a franczia de Maistre József gróftól, vagy plane vicomte de Bonaldtól, a ki talán a leglogikusabb, a legkövetkezetesebb idealista mindnyájok között. 1754-ben született s még 1789-ben nem volt idegen a forradalom szellemétől; de már 1790-ben változni kezdett. 1796-ban adta ki *Theorie du pouvoir* című munkáját, mely már nagyon eszményi. Még eszményibb az 1802-ben kiadott *Legislation primitive*, mely Chateaubriand *Genie du Christianisme* című munkájával egy időben jelent meg. Mint annyi ideális társa, ő is egy nagy családot lát a társadalomban, mely patriarchális vezetés alatt áll. Bámulatos mily szigorú logikával és kérlelhetlen ridegséggel viszi keresztül doctrináját s mint idealista gyűlöli a szellemeskedést, a realisták előadásának e vonzó fűszerét. Mindig valami sátáni van a szellemben, il y a toujours quelque chose de satanique dans l'esprit, mondotta a szellemességre. A házasság neki is feloldhatatlan szent kötelék, a második házasság már polygamia; kegyetlenül felháborodik, ha a realismus anyagiságáról, érzékiségéről, a pénz uralmáról kell szólania. Minden

téren a szigorú erkölcs szempontja vezeti fejtegetésében épen úgy mint magánéletében. Következetes volt mindvégig, úgy hogy mikor a francziák 1830-ban elűzték X. Károlyt, nem esküdött hűséget az új dynastiának, hanem pairségéről lemondva a magánéletbe vonult. 1840-ben hunyt el.

A jognak számos német idealisticus magyarázói közül legyen szabad a svájci Haliért kiemelnem és röviden bemutatnom, mint a kit sokan csodáltak és később annál többen gyűlöltek. Haller nyolcz évvel a *Staatenkunde* megjelenése után 1816-ban kiadta nagy művét, az államtudományok restaurát!óját. A szélső idealismus theologiai jogfelfogása nagyon egyszerű; apró eltéréseket nem számítva, rég megírták a keresztyénség kitünőbb hittudósai, többi közt Bossuet, a számos canonista stb. De magyarázatuk nem elégítette ki a szabad Svájcz fiát. Az ő fejtegetésük neki nagyon theologiai ízű, szellemű. Másképp próbálta a kérdést megfejteni. Szerinte az állam és minden jogi intézménye, nem emberi reflexió és akarat alkotása, hanem a természet törvényén alapszik. Ez a természeti törvény pedig nem más, mint az erősebb joga, melyre rászorul a gyöngébb. Ezen alapszik a gyermek és az anya, a tanítvány és a tanító, a beteg és az orvos, az alattvalók, a jobbágyok és az uralkodó viszonya. Nem emberi megegyezés, szerződés szülte az államhatalmat, hanem az erő és elnyomás. Még a hűbéresek, a földesurak joga is elnyomáson és védelmen alapszik. Azért az államhatalomnak nincs köz-, hanem magánjogi, patrimonialis jellege. A fejedelem vagy elnyomással, vagy a rendes magánúton: öröklés, vétel, ajándék, hozomány útján szerezte hatalmát. Az államügyek a fejedelem magánügyei, az ország az ő birtoka, szétoszthatja, elajándékozhatja, eladhatja, végrendelkezhetik felőle. A tisztviselők az ő szolgálai, az adó az ő jövedelme, a háború az ő

dolga, a kormányzás az ő joga s ha nem vagy rosszul teljesíti, csak erkölcsileg és nem jogilag kényszeríthetni. De mivel csak magánjogú a fejedelmi hatalom, nem sért-heti az alattvalók magánjogait, nem kötelesek vele hábo-rúba menni, mert a háború a fejedelem magánügye, a katonai conscriptio jogtalanság; az alattvalók szembeszáll-hatnak a fejedelemmel, ha megsérti jogaikat, sőt egymás közt is harcolhatnak, párbajozhatnak.

Íme minő bizarr, egyoldalú és helytelen magyarázata a szélső idealismus tekintélyi jogának! Haller is, mint akkor minden polgár, minden jobbágy, minden hívő érezte, hogy szívesen látja a központi hatalom emelkedését, az egység, az egész, a tekintély képviselője iránti tisztelet növekedését; de a legtöbb eredeti gondolkodó a maga egyéni szervezete szerint módosítva indokolja ideális érzé-sét, gondolkodását. Haller főmunkájában az is fontos, hogy 1816-tól 1826-ig készült, mikorra már lelohadt a szélső Idea-lismus, mutatkozott a három eszme egységének lazulása, mindenfelé, külföldön is, nálunk is, erélyesen lépett föl az oppositio, rajongani kezdtünk a lelkiismeret, a szólas, a sajtó szabadságáért s mivel mindnyájan érezzük az eszme nyomását, Haller sem kerülhette ki ezt a nyomást, noha nem hatott annyira módosítólag az ő nézeteire, mint a minő változást idézett elő Lamennais eszményi tanaiban, a kinek híres műve, az *Essai sur l'indifférence en matière de la religion* 1817-ben kezdett megjelenni. Az első kötet a szélső idealismus hatása alatt a pápai tekintélyt állítja az erkölcsi, a politikai világ fölé, e tekintélyben látja az igazság legfőbb támaszát; de mikorra 1821-ben, megjelenik a negyedik kötet, Lamennais nézetei módosultak s a köz-érzet foglalta el a pápai tekintély helyét.

De azért mindvégig eszményi maradt Haller.

A főirány a tekintély, a hatalom igazolása megvan benne, csakhogy a rendszer kedvéért számos ellenmondás kerül

tanába. A fejedelmi hatalom nála az Isten kegyelméből származik. A nemesség sem emberi alkotás, hanem termék, a külső javak és belső erők szükséges következménye. A mint a fejedelem csak Istennek felelős, úgy a nemesség a fejedelemnek, a ki tanácskozásra és nem törvényhozásra hívja össze a rendeket, ezt is akkor, a mikor neki tetszik. A rendek nem a nép képviselői, legfőleg természetes védőik jobbágyaiknak, kiknek szolgálása némi-
leg igazolva van. De már az alattvaló teste és szerzett vagyona nem uráé. Az adót is kérni kell, mert nem a szolga szokta fizetni urát, hanem az úr a szolgát. Az államadósság is természetellenes, mert az alattvaló nem lehet a fejedelem hitelezője. És így tovább. Tanában még a lázadás joga is igazolva van. Mert ha a fejedelem az alattvaló jogaiba avatkozik, despota lesz, a ki ellen fellázadhat a nép. Ezért azután nem volt csoda, ha a svájci államtudós művét eltiltották Ausztriában. Hívei azonban a szélső idealismus hanyatlásával a doctrina épen e pontjaiba fogództak és igazolták szabadabb maguktartását. Csakhogy e pontjai miatt némelyek a *contrarevolutio* Rousseaujának nevezték el. Azt mondták, hogy ugyanazt teszi, a mit a forradalom: ez a felséges nép magántulajdonának jelenti ki a nyilvános, az isteni rendet, Haller pedig a fejedelem tulajdonának.

Mielőtt bevégeznők rövid tanulmányunkat, érdekes megjegyeznünk, hogy az idealismus hajnalán, mivel az egész szempontjából indulunk ki, szemben a reális idők független individualismusával, számtalanszor halljuk hangoztatni az atyai, a patriarchális vezetést. 1680-ban az ideális napok hajnalán Filmer *Patriarcha* című munkájával védi a fejedelem egységes, központi, feltétlen hatalmát. Századunk második tizedének idealistái szintén úgy szeretik felfogni, bemutatni a népet, mint gyermeket, kinek atyai, jóakaró vezetés kell, a ki nagyon rászorul a társadalom

oszlopainak nemes, önzetlen támogatására, a nemesség, a földesúr segítségére. Mikort a jó Grimm testvérek a *Deutsche Rechtsalterthümer* nyomait és töredékeit kutatják a jámbor nép kunyhóiban, őszintén fájlalják a szegény emberek nyomorúságát és visszakívánják azt az időt, mikor a földesúr jósága gondoskodott róluk az ínséges napokban. Sőt most is találkozunk e patriarchális gondoskodás és vezetés magasztalása val. Külföldön számos irodalmi mű hirdeti az atyai, a patriarchális vezetés üdvös befolyását, nálunk is ily nyomokon halad Gaál Jenő munkája, mely a közgazdasági patriarchalizmus alapján reméli megalapítani a társadalmi békét.

E pár képben akartuk bemutatni nyugoti szomszédainknál az idealizmus megjelenését a jog terén. Nem volna nehéz száz meg száz jogtudós képével szaporítani e kis számot. Természetesen mindenik eltér egy-két pontban a másiktól; de abban mindnyájan megegyeznek, hogy kárhozzatják a realizmus forradalmi szellemű természeti jogát, gyűlölik az ész, az individuális ész felségét, souverainitását, a jogi racionalizmust. Szerintök ez nem lehet az igazság forrása, hanem a létezőnek, az adottnak, a valónak gőgös megvetése; azt mondják róla, hogy hamis és ferde, hogy nem vezethet tudományosan megnyugtató eredményhez. Megtámadják Kant jogelvét, «agyakorlati ész postulatumát», mely szerint jogos az oly cselekedet, mely nem sérti mások szabadságát. Ezt a racionalizmus tartalmatlan formulájának nevezik. Nekik hiányosak, helytelenek az ily meghatározások: jogos az, a mi létezik; jogos az, a mi a társadalmi érintkezés szükségének és külső céljainak megfelel; jogos az, a mi a nép és kor műveltségi fokához illik és hasonlók. A jogos és jogtalan fogalmát nem szabad az üres eszből meríteni, hanem a teljes emberi ismeretből és az isteni ujj mutatásból, melyet a történetben láthatni. Minden jog legfőbb elve a történet

fölött áll és mivel az erkölcsi szabadság csak az isteni törvényt fogadhatja el zsinórmértékűi, a jog legfőbb elvét szintén csak az isteni akaratban kereshetni, a mi nem egyéb, mint a jog és az erkölcs összeolvadása vagy legalább édes testvérisége. Az isteni akarat adta nekünk az igazságosság és szeretet parancsát. Az előbbinél fogva mindenkinek meg kell adnunk a magáét; az utóbbinál fogva pedig a köteles résznél is többet kell juttatnunk felebarátjainknak, vagyis támogatni, istápolni őket. Felfogásuk szerint az igazságosság isteni parancsa nélkül nincs alapja, nincs elve az emberi jogtudománynak. Ez a parancs nem az elszigetelt emberi ész dictálása, hanem az egész emberi nemnek adott kijelentés, mely minden nép és idő hagyományából kiviláglik s az emberi társadalom legbomlottabb állapotjában is feltalálható, csak hogy a kereszténységben párosult leginkább az igazságosság és szeretet. És ha az emberi tudomány különválasztja is őket, nem lehet, nem szabad elszakítani egymástól, annál kevésbé ellenségesen szembeállítani.

X.

ENGEDELMESKEDJETEK!

Napjainkban, a realizmus alkonyán, igazi orgiát ül az individualizmus. Féktelenek vagyunk, nincsenek korlátjaink, legfőlebb a természetiek, melyeken nem változtathatunk. Az erkölcs támaszai le vannak elöntve, a morál sorompói el vannak távolítva. Minden téren az alkotó részek uralkodnak, de kivált a családban féktelenül tombol a nő és a gyermekek; a tehetetlen atya pedig izzad, szalad, hogy megkeresse a lázongó had szükségére vagy élvezeteire nélkülözhetetlen összeget. Csak akkor nyugodt, magával megelégedett, ha elő tudja teremteni, ha pillanatra lecsillapította zendüléseket.

Pár év előtt egy zsidó ismerősömmel beszélgettem, kinek sok tehetséges gyermeke volt. Bizalmasan elpanaszolta baját, hogy egész családja ideges, hogy néha az őrültek házában képzelet magát,

— Kedves barátom! mondám, az ön háza kisebb-nagyobb mértékben a világ összes házainak képe. Ma minden házból az asszony és a gyermekek parancsolnak, követeléseiknek kell érvényre jutniuk; a férj, az atya akaratára utoljára marad s legtöbbször simul, enged.

— De kérem, viszonzá, én nem tudom túrni, hogy ne én igazgassam a házat.

— Éppen ez teszi bomlottabbá az ön házat. Most az egész, a tekintély képviselőjének, tehát a férjnek és atyának csak egy fontos kötelessége lehet: a nehéz kérdésekben engedni és hallgatni. Néha megköveteljük ugyan

a forma megtartását, de a lényegben engednünk kell; különben ránk zúdul az asszony, a gyermekek, sőt az egész atyafiság. Mindenki bennünket, a férjeket, az atyákat tekint rosszaknak; nekünk nincs belátásunk, nincs érzékünk a nő jósága, gyöngédsége, szeretetreméltósága, gondoskodása iránt. Szóval mi vagyunk a hibásak. Nekünk nem szabad akarni.

— De hát miért vagyok én az atya? Miért keresem én a sok pénzt?

— Azért keresi, hogy gyönyörködjék felesége és gyermekei örömeiben, boldogságában. Ehhez pedig az is megkívántatik, hogy legalább módjával azt tehessék, a mit akarnak. Egyéniségöket ne korlátozzuk. Egyébiránt vigasztalódjék, nemsokára beállanak a mi napjaink is. Ha beköszönt az idealismus, újra a férj és atya fog parancsolni a házban.

— Kedves uram, tisztelem a tudományát; de ha feleségem és gyermekeim tekintem, agyrémnek tetszik az ön jóslata. El sem tudom képzelni, hogy a feleségem a férji és atyai tekintély iránti tisztelettel forduljon hozzám és kérjen tőlem valamit. Annyira követelő a modora, hogy csodaszámba menne gyöngéd fellépése. De még nagyobb leányaim se tudnának alázatosak és lemondok lenni.

Akkor elváltunk, nem rég újra találkoztam vele és hosszasan beszélgettünk. Családi életére tereltem a szót. Megkérdeztem tőle, hogy gyöngéd-e már a felesége, lemondók-e a gyermekek?

— Éppen nem mondhatnám, olyan lármás, daczos, követelő a feleségem és vele a sok gyermek, a minők soha sem voltak. Majd ez, majd az kell nekik. Most ide, másszor oda akarnak menni.

— Biz ez baj, mondám; de kérem, nem vesz észre semmi változást?

— Nem tudom, minek tulajdonítsam, de egy jóleső változást mégis vettem észre.

— Mi az? kérdem.

— Az, hogy nem félek tőlük. Pár év előtt még betege voltam nőm és gyermekeim neheztelésének. Rosszul éreztem magam, ha láttam, hogy valamiért duzzognak reám. Szörnyen bántott a duzzogásuk. Nem maradhattam a házban, menekülnöm kelle; de az utcán vagy a kávéházban is gyötrött a gondolat, hogy fáj nekik valami. Most sokkal nyugodtabb vagyok, bátran kimondom, hogy nem lehet, vagy nem szabad. Látom és hallom bosszúságukat, de nyugodtabb lélekkel fogadom.

— Ez már nagy haladás, mondtam, mikor a tekintély képviselője, az egésznek a repraesentánsa nyugodt lélekkel tud övének ellenmondani; de nemsokára a család alkotó részei, vagyis a hitves meg a gyermekek is megtanulnak lemondani igényeikről vagy legalább kevésbé követelők lesznek. Idáig a haladás egy-egy hullámában mindjárt a szélső idealismus győzelme után megkezdődött az alkotó részek harcza az atya és férj ellenében; most ellenkezőleg az egész képviselője lesz a támadó, ő a parancsoló és követelő. Az a szörnyű bomlás is, mely most tömérdek családban mutatkozik, talán éppen onnét származik, hogy kezd nem engedni és követelni a férj. A realismus alatt aránylag békésen folytak a dolgok, mert többnyire engedett a férj; most azonban kezd parancsolni és uralkodni.

— De uram, többnyire rosszul járnak a parancsoló férjek, ha válópörre kerül a sor. Rendesen őket ítélik el a bírák.

— Nagyon lehet. Ennek oka azonban a bírák erős realismusában rejlik. A bíróság tagjai rendesen realistább emberek, A bírói pálya nagyon megkövetelte a finom megkülönböztetést, az eltérő momentumok kiemelését, az alkotó részek érdekében az enyhítő körülmények leleményes feltalálását. A ki a bírói pályára készült, már hajla-

mánál fogva finom megkülönböztető volt, aki nem egyhamar tudott az egész szempontjából kiindulni, nem volt képes összefoglalni és így fensőbb erkölcsi szempontra emelkedni. Már nagyon erős az idealismus, mikor a bíróság szigorú kezd lenni, vagyis az egész szempontjából kiindulni. Az egész társadalmat áthatja a tekintély elve, mindenfelé követelik a bűn szigorú megtorlását, hangoztatják a visszaszorító elv erélyes alkalmazását, mikor megmozdul a bíróság is.

— Ez talán elismerést érdemel. Ha a bíróság nem rohan minden divat és változás ösvényén; hanem megvárja, míg teljes uralomra jut.

— Érdekes, hogy most néha az ellenzéki lapok is sürgetik a kormányt a nemzetiségi, a socialista és más széthúzó tünemények elnyomására, megfőkezésére. Megtorló intézkedéseket követelnek az államférfiak, a publicisták, az újságírók és a nagy közönség számos tagja, akik az előtt szabadelvűeknek vallották magukat. És a hatóság ma az egész világon kezd erőszakos lenni. Hiába tiltakozunk erőszakossága, zsarnoksága ellen, hiába főlebbezünk a felsőbb fórumokhoz, ritkán vagy sohasem nyerünk elégtételt vagy védelmet,

— Kedves uram! az nagyon tetszik nekem az ön idealismusában, hogy a férj lesz az úr a családban; de felháborodom azon a gondolaton, hogy az egyházi és világi hatalom erőszakoskodjék fölöttünk. A manóba az ilyen idealismussal!

— Már pedig mindig így volt az idealismus alatt. Mikor az egész szempontjából ítéljük meg az erkölcsi élet tüneményeit, nem adunk igazat a követelő részeknek, hanem az egész képviselőjének, ilyen a családban az atya, a férj, a községben a hatóság, az államban az egyházi és világi felsőség. Sokszor megesik, hogy e hatalom kegyetlen kezekbe jut, mint például XI. Lajos francia király.

Kollonics esztergomi érsek, VI. Sándor pápa és mások kezébe, a kik nem riadtak vissza borzasztó eszközök alkalmazásától; segítséget, védelmet azonban ritkán kapott ellenök az egyén. Ugyanakkor magára van hagyva az individuum. Senki sem védi, oltalmazza. Ma számos jeléve találkozunk e fordulatnak. Külföldön akárhány helyen maga a nép tüntet a socialisták ellen, támogatja a hatóságot, a rendőrséget, mely a törvény daczára eltiltja a jogosan összehívott gyűléseket, szétkergeti a csoportosulásokat. Nálunk szörnyű eszközökkel dolgozott a kormány a választásoknál s a hatalom minden erőszakosságát szentesíti az országgyűlés többsége.

Ilyenkor a központi hatalom még az országgyűlés összehívását is elszokta hanyagolni, pedig az eszme nyomása alatt engedelmes és szolgálatra hajló. Igazi, erélyes, önérzetes ellenzékre képtelen az ember. Annyira nyom bennünket az eszme, hogy nem tudunk a hatalomnak oppouálni. Csupán szolgálni, kérni és engedelmeskedni szabad.

— Bocsásson meg uram! de ez mégis borzasztó, hogy valamely erkölcstelen és erőszakos hatalom minden megtorlás nélkül gyötörhessen bennünket!

— Biz ez felháborító, ha realista szemmel tekintjük. De ha meggondoljuk, hogy a társadalom nagy része átalakul, hogy többé-kevésbé mindnyájan átváltozunk, a kisebb erőszakot és törvényteleniséget szívesen tűrjük, csupán a nagyobb erőszak és zsarnokság lázít fel, sőt a társadalom jó része akkor is hallgat: többé-kevésbé mi is megbékülünk.

Mert csak az fáj nagyon, az lázít fel bennünket, aml az uralkodó eszmével ellenkezik. Ha a reálisabb időkben, mikor az alkotó részeknek kell kedvezni, mikor a szegény embert kell pártolni, kegyetlen eszközökkel dolgoznék a központi hatalom, ilyenkor szüntelen lázadoz-

nánk ellene, esetleg kiirtanók, elpusztítanók, vagy merényleteket követnének el; de az ideálisabb napokban felháborodnánk ily merényleteken s csak a legvégső esetben tudnánk fellázadni.

— Ekként nincs más vigasztaló az ideális idők zsarnoksága ellen, mint csupán az engedelmesség, az elnémulás, az aulicus gondolkodás, a vallásos lemondás?

— Éppen ez utolsóban rejlik a valódi vigasztalás. Mivel a szélső idealizmus alatt az egész szempontjából tekintjük az emberi társadalom minden tüneményét: föl-emelkedik, megnemesedik az ember érzése, gondolkodása, nemcsak az egyes emberé, a közönséges polgáré, hanem a királyoké is; azért a központi hatalom vezetője előbbutóbb lelkesedik a tekintélyi vallásért és az ideális morálért; többé-kevésbé óvakodik az embertelenségtől, ezt követeli kormányától, elcsapja szolgálait, ha aljasság, becstelenség, zsarolás bizonyodik be reájok.

Sok fejedelem szemében néha elég egy kis gyanú is, hogy elűzze magától udvari szolgáját. Készakarva használtam a *szolga* kifejezést, mert hacsak nem tehetetlen realista a fej edelein, mint a ml Ulászlónk 1500 körüi, csak engedelmes és tanácsadó aulicus szolgák lehetnek a fejedelem személye körüi. Azért hanyatlik ilyenkor az alkotmányos élet, mely csak a szélső idealizmus lohadásával kezd ismét erőhöz jutni, lábra kapni.

Ez a szélső idealizmus uralkodott 425, 160 körüi Kr. e., 180 körüi Kr. után, továbbá 580, 975, 1490, 1700, 1815 körül.

Bátran elmondhatni, hogy 1900 után is hatalomra jut. Most rohamlépésekkel megy belé az emberiség nem csupán hazánkban, hanem az egész világon.

Forduló ponton van politikai, erkölcsi, vallási, irodalmi, művészeti, gazdasági stb. életünk. A tőzsde ostromoztatása, korlátozása nem egyéb, mint az erkölcs, győzelmes föllé-

pése. Az egész világon jelentkező agrarismus, oeconomismus az idealismus hatalmas követelése. És mivel pénzintézeteink, gyáraink többnyire részvénytársulatok, melyek az individualismus alapján épültek föl, a realisticus alkotás szülöttei; már e berendezésöknél fogva is nagy veszélynek lesznek kitéve az egységes ideális gondolkodás idején. Nemcsak az erkölcsi és vallási lelkesedés, mely megveti az érzéket, az anyagit, a pazarlást, a könnyelmű költsékezést és így keveset fogyaszt, okozhatja hanyatlásukat, hanem reális irányú, szétmálló vezetésük is.

XI.

DEÁK FERENCZ.

Úgy vagyunk alkotva, hogy eszmények kellenek az emberi nemnek, a kikért és a mikért rajongjon, lelkesedjék. Sokan keresték, elemezték az ideál kérdését s a legtöbben azt találták, hogy a tökéletesebb vagy a jobb utáni vágy nyilatkozik meg az ember ideál utáni epedésében. A jobb, a tökéletesebb magasan lebeg előttünk s mi rohanunk feléje, a mit a nagy költő, Arany János, oly gyönyörűen rajzolt «*A gyermek és a szivárvány*» című mélabús allegóriájában.

Azt kérdezhetnők, miért annyira fájós, lehangoló e költemény? Mert az ember örökös csalódására, sisiphusi munkájára tanít, hogy soha sem érhetjük el ideálunkat, mivel a mennyire haladunk feléje, annyira tovább lebeg, mint a rohanó gyermek messze fénylő szivárványa.

Az emberi haladás törvényének ismeretével világos lesz előttünk az ideál e folytonos változása, mert a civilizáció törvénye, hogy a szélső idealismusból, a szép, jó, igaz eszméinek egységéből, a tekintély, a vallás és erkölcs uralmából fokozatosan haladjunk az egyén mentől nagyobb szabadsága, az egész, a tekintély uralma helyett az alkotó részek uralma felé. Csak a realizmus végén bomlik meg az az egyenletes és lejtős haladás, hogy egyszerre a legnagyobb egység, a tekintély, a vallás és erkölcs utáni epedés szolgáljon az emberiség eszményéül. Ez a szélső idealismus kora, minő az 1815 körüli időszak volt, mikor a nagy királyokért, nagy szentekért és oly embe-

rekért lelkesedünk, a kik az egész, a tekintély képviselő-jéért, az istenért és királyért, a vallás, erkölcs és haza érdekében feláldozták önmagukat. Ez időben tetszik a német Korner *Zriny* című tragédiája, Kisfaludy Károly *Kemény Simonja*, *Ilkája*, *Tatárokja*, *Barátság és nagylelkűsége* stb.

Az ily eszmények utáni lelkesedés azonban hamar lejárja magát, mert mihelyt uralomra jutott, megkezdődik az alkotó részek harcza, örökös küzdelme az egész uralma ellen. Rajongva haladunk az egyén szabadsága felé, eszményeink tehát csak oly nagy emberek és nagy idők lehetnek, a kik és a mikor élethalál-harczot vívtak a haza és nemzet s benne a polgár szabadságáért.

Ily férfiú volt Deák Ferencz, hazánk nagy fia, a ki 1303-ban született régi középnemes családból. Gyermekkorában sokkal kevesebb műveltség mellett ugyanazon erkölcsi bomlást mutatta a társadalom, mint napjainkban. A roppant francia háborúk mellett annyira féktelen volt az érzékiség, annyira szétmállott a családi élet, annyira dominált a nő, kivált a könnyűvérű szép asszony, annyira követelők voltak a gyermekek, mint mostanában; akkor is úgy lázadozott a jobbágy, socialistikus tanok nélkül socialista volt a köznép, az úr félt, rettegett falun lakni, ha nem tudott eléggé irgalmas, gyöngéd, elnéző lenni jobbágyai iránt; ha szigorúan megkövetelte tőlük az úrbéri szolgálatot. Látszatra azonban vígan folyt a világ, a kék és gyönyör után rohantak az emberek, hazánkban még nem rendeztek ugyan annyi jubileumot és bankettet mint napjainkban, de az úri nép nyílt házai örökös dínom-dánomban éltek.

1815 előtt megváltozott az anyagi és erkölcsi helyzet, szegénység, nyomor lépett a régi jóiéi; helyébe, 1815-ben éhség gyötrötte Erdélyt, a következő években egész Európát, úgy hogy általános lőn a nyomor és betegség, a népek rajongtak a központi hataloméért, lelkesedtek a vallás és

erkölcsért. Mindenfelé bomlott az alkotmányos élet, megszűnt vagy elgyöngült az ellenzék, itt-ott össze sem hívták az országgyűléseket, nélkülök és rendeletekkel kormányoztak a királyok. Csak 1820 körül kezd újra ébredni a szabadság eszméje, míg végre 1825-ben összehívják a magyar országgyűlést és lassan föllép Széchenyi István, hogy fölkeltse mély álmából a nemzetet, megjelent Vörösmarty *«Zalán futása»*, mely gyávának, tehetetlennek bélyegezte a szélső idealismus napjait. Az egész művelt világon lobogtatták a reform, az újítás zászlaját, rajongni kezdtek a polgári, vallási, a sajtószabadságért s mikor a francziák 1830-ban elűzték királyukat, szabadabbá tették alkotmányukat, a műveltebbek, a költők, a politikai írók felmagasztosulva beszéltek e nép boldogságáról.

Deák Ferencz még akkor Zalában, szülő megyéjében tartózkodott és fiatalkora mellett is nagy tiszteletnek örvendett. 1833-ban Antal bátyja távozása után jelent meg a pozsonyi országgyűlésen, hol nemcsak bátyja magasztalásaért fogadták igaz örömmel és tisztelettel.

Megjelenésével, tapintatával és okos beszédével rögtön kivívta politikus társainak elismerését. Ez az elismerés mindenekelőtt lelkünknek az uralkodó eszmével való összhangjától függ. Csák az lehet népszerű és tisztelt ember, a kinek testi-lelki szervezete simulni tud az idők árához. Szerencsére a legtöbb embertársunk többé-kevésbé rázkódtatások nélkül tud végig haladni az eszmei úton. Hogy ezt megtehessük, már a szülői ház, azután az iskola és az élet, majd jó, majd rossz szóval, kellemes és kellemetlen tapasztalásokkal nevel bennünket; szüleink és tanáraink, barátaink és ellenségeink kérése és parancsa, tanácsa és boszantása az eszme útjára irányozza és kényszeríti érzésünket, gondolkodásunkat és cselekvésünket. Sőt magunk is hozzájárulunk e neveltetésünkhöz, ha ellessük, hogy mi tetszik embertársainknak, különösen szüleinknek

és tanítóinknak s az ő kívánságuk szerint járunk el dolgainkban, magunktartásában.

Deák Ferencz valóban kitűnő példaképül szolgálhat nekünk, mikor az eszme és lelkünk harmóniájáról szólunk. Komoly, nemes, méltóságos és bölcs magatartása irányadóul, vezetőül szolgálhat életünk pályafutásán. Higgadtan és nyugodtan, bár sokszor erélyesen lépett fel a nemzetek, a polgárok, a nép alkotmányos szabadságáért. A harminczas, negyvenes években nálunk a jobbágyság emelése, a nemesség és a catholicismus befolyásának gyöngítése, a közadózás és hitel kérdése, a szólás és sajtószabadság kiterjesztése, a nemzet szellemi és anyagi felvirágoztatása foglalkoztatta a kedélyeket. Deák Ferencz résztvett e mozgalmakban, sőt vezéri szerepet is vitt az ország házában; de mindig bölcsen és mérséklettel tévé. Se Széchenyi István, se Kossuth Lajos nem tudott annyira harmonicus lélek lenni. Az előbbi, a ki 1790-ben született, könnyűvérű és excentrikus huszártiszt volt 1810 körül, majd a mint megjelent az idealismus, átváltozott s nagy lelki rázkódtatások mellett vallásosság fogta el bensejét s mikor 1820 után szűkült az összefoglaló tehetségünk, válni kezdett a három főeszme egysége: a hazáért kezdett rajongani, csakhogy nála minden simulás rémes benső küzdelemmel járt s szüntelen az öngyilkosságot emlegette naplóiban. Nagy népszerűsége foszladozott 1840-ben, mert erősebben jelentkezett a nemzeti szellem, az a jóízű magyaros érzés, gondolkodás, melyet az ő ideálisabb felfogása nemesebbé akart tenni. Csak 1860-ban, halála után lelkesedett, tüntetett mellette az ország éppen úgy, mint 1859-ben Kazinczyért, de az egyik tüntetés se akarta igazolni a két férfiú reformtörekvéseit, mert hisz ők nem tudtak oly bensők, melegek, közvetlenek lenni, mint a minő már 1860 körül volt a népek közszelleme.

Kossuth Lajos volt a nemzeti szellem melegségének,

bensőségének s növekedő szabadságszeretetének politikai tolmácsa. A mit Petőfi gyönyörű és benső dalaival és politikai költeményeivel fejezett ki, azt hirdette szónoklatával és cikkeivel Kossuth Lajos. Mindketten néhány év alatt az ország legnépszerűbb fiai lettek. A nemzeti egység és nagyság volt az ideáljok, ezt hirdették mindenfelé és az eszme nyomása alatt a nemzet legnagyobb része megértette őket. 1848-ban ők vitték, lobogtatták a nemzeti függetlenség, a nemzeti önállóság zászlaját, melyet másfél évi hősi harc után összetört az osztrák egység. A haladás hullámának közepén oly erős volt az egység utáni törekvés, a nemzeti nagyságért való lelkesedés, hogy a birodalom német eleme az osztrák történeti hagyományoktól támogatva megalkotta a birodalom egységét. A forradalom leveretése után abszolút kormány alá jutott a magyar nemzet is. Megindult az erőszakos németesítés, a magyar nyelv és nemzeti hagyományok kiirtása.

Deák Ferencz, mint annyi más hazafi, szomorúan nézte a nemzeti épület erőszakos lebontását. Nem lehet elég híven rajzolni azt a mély és sötét fájdalmat, mely minden magyar lelkét sújtotta a németesítés erőszakosságával. Tehát már nem lesz magyar, elvész, elpusztul e nép, mely ezer év óta lakja ezt az áldott Kánaánt, majd csak félreeső falukon vagy tanyákon hallani esténként egy-egy magyar danát vagy barátságos köszöntést! Sőt egy kerületi iskolaigazgató azt ígérte, hogy néhány év alatt a czeplédi, körösi tanyákon is uralkodóvá teszi a német nyelvet.

Szerencsénkre a fák sem nőhetnek az égbe. A leg-hatalmasabb emberi akaratnak is meg kell törnie, ha tartósan ellenkezik az uralkodó eszmével. A negyven milliónyi lakosságú Ausztria, melynek népei oly lazán függnék össze, szintén megérezte a növekedő realizmus szétválasztó hatását s a legelső alkalom, az 1859-iki olasz háború aggó-

dalommal töltötte el a vezérlő férfiakat, vájjon nem esik, hullik-e szét a birodalom egy újabb csapásra?

És a realisabb gondolkodás megszülte az 1860-iki diplomát, mely az egyes tartományoknak és így Magyarországnak is szűkebb körű alkotmányt adott, Bécsben pedig egy központi parlamentet állított fel.

Ápolták a régi idealisabb, conservatívabb gondolkozású politikusok között nálunk is egyesek, a kik még e szűk-körű alkotmányt is elfogadták volna; a nemzet óriási többsége azonban hallani sem akart róla. Összejött ugyan a magyar országgyűlés, de nem akadt pártja az októberi diplomának. Az egész Magyarország az 1848-diki alkotmány visszaállítását követelte. Két pártra szakadt az országgyűlés, a határozati és felirati pártra. Az előbbi, a realisabb, szóba sem akart állani az udvarral, míg a másik, az idealisabb, melynek Deák Ferencz állott az élén, hódolatteljes, de komoly hangú feliratban kérte az alkotmány visszaállítását. Nagyszerű, hatalmas volt a parlamenti küzdelem, Deák Ferencz nagy erélylyel és elragadó szónoklatával harczolt, de csak alig győzhetett; e győzelemnek sem volt sikere, mert erősebb volt még a birodalmi egység és központosítás eszméje, mint hogy a teljesen különálló Magyarország alkotmányába beleegyezhetett volna. Mélyebben belé kellett mennünk a realismusba, rokonszenveznünk az alkotó részek nagyobb uralmával, újabb, kegyetlen csapásnak kelle érnie a bécsi kormányt, hogy elfogadja azt az államrendet, birodalmi alkotmányt, melyet Deák Ferencz terjesztett elő a koronának.

Ez volt az 1867-iki kiegyezés, mely két részre osztotta a birodalmat, a németek és magyarok hegemoniája alatt. Bámulatos bölcseséget és tevékenységet fejtett ki hazánk nagy fia az alkudozások alatt, osztatlan figyelemmel és csodálattal kísértte őt e működésében a nemzet javarésze s képzelhetni a nagy férfú örömét, boldogságát,

mikor a nemzet királya fejére tette a koronát s ezzel megpecsételte az új magyar alkotmányt.

És ha végig tekintünk Deák negyvenéves politikai pályáján, csak mély tisztelettel emlegethetjük erős jogérzetét, a törvényhez való szigorú ragaszkodását és személyes önzetlenségét. Nemcsak ajkain, hanem szívében is élt a törvény rendületlen tisztelete. Ellensége volt minden erőszakosságnak, politikai vakmerőségnek, sőt a merészebb lépéseknek is. A mi egyszer törvény volt, azt szentül megakarta tartani. Mikor a realismus gyarapodásával a nemzeti szellem is növekedett, mely mindenfelé erősen sürgette a magyarosítást, Deák nagy beszédet mondott a nemzetiségi iskolák és a vallásszabadság védelmére. Ő, a harminczas-negyvenes évek szabadságának lelkes híve, már nem értette meg a hetvenes évek jóval reálisabb, nemzetibb, magyarosabb szellemét, mely kedvezett az egyén szabadságának, az alkotó részek érzékiségének, érvényre jutásának, lassankint félretolta a morál sorompóit, de nem tudta eltűnni az egyházias, az orthodox, az ultrámontán irányi, gyűlölte a nemzetiségeket és felháborodott a magyaros szellem korlátozásán. Deák még a régi, mőrálisabb gondolkodású államférfiú volt. De nemcsak ő kezdte magát rosszul érezni 1870 után, hanem pártja is örökké bomladozott. A realismus nemzetibb szelleme bomlasztólag hatott a pártra, mely megteremtette az 1867-iki kiegyezést. Végre is felbomlott és az új szellem képviselője, Tisza Kálmán megteremtette a szabadelvű pártot, mely napjainkig vezette az ország ügyeit, gyöngítette az egyházaknak, a morál e tényezőinek hatalmát, behozta a polgári házasságot, törvényeket alkotott, melyek a részek, az egyén érdekeinek kedveztek és ha bomlott az erkölcs, ha felburjánzott a corruptio, okát nem a vezérlő államférfiakban kell keresnünk, ezek az erős realismussal járnak, mikor elenyésszik, elpárolog bensőnkől az erkölcsi érzés, nyájasak,

gyöngédek, elnézők, szorgalmasak leszünk; de nem lehet fensőbb erkölcsi felfogásunk, mert elvesztettük keblünből az egyetemesnek, az egésznek, a tekintélynek szempontját, minden egyedekre, az alkotó részekre mállott szét, és így nem lehetnek magasabb, általánosabb elveink, nem lehet igazában semmi meggyőződésünk, a humor édes mosolyával fogadunk minden pathost, az elvek hangoztatását s éljük azt a léha, anyagi és mámoros életet, melyet a bűntények, sikkasztások, öngyilkosságok, szerelmi tragédiák rémítő szaporodása jellemez legtalálóbban. Csillapítsa felháborodásunkat az a tudat, hogy mindig ily erkölcsi bonilassai jár a relismus. Mátyás király fényes uralma alatt féktelen volt az egyén, elenyészett a morál, tombol a nő, különösen Beatrix királyné, a ki a sírba vitte férjét, Tubero szerint megvásárolható volt minden ember, Janus Pannonius, a pécsi püspök, az ünnepeelt egyházi férfiú és költő vitte a pornograph szerepét stb.

Úgy mint Arany, Deák sem érezte jól magát élete utolsó éveinek légkörében; egyik sem tudott simulni a növekedő realismushoz, lelkibb, tisztább, erősebb, férfiasabb nemzedék szelleméhez vonzódott; erkölcsi gondolkodásuk nem volt ugyan ideális, nem volt felekezeti, hanem az a büszke önérzetes morál, mely önmagáért tiszteli az erényt, mely tud ugyan örülni az életnek, nem veti meg a mérsékelt élvezetet és gyönyört; de rendületlenül, büszkén meg tud állani helyén, ha a becsület, a tisztesség, az erény, az adott szó szentsége forog a kérdésben. Olyan hunt a tenger hatalmas sziklája, melyet hiába ostromolnak a dühöngő habok.

Hosszas betegeskedés után végre 1876-ban január 28-án elhunyt a nagy férfiú. Határtalan tisztelettel csoportosult koporsója köré a nemzet, maga a királyné tett koszorút reá és hullatta könnyeit ifjú és öreg, férfi és nő, mert sírjába szállt a haza atyja, a legbölcsebb magyar,

XII.

RENAN ERNŐ.

I.

Bevezetés.

Séailles Gábor, francia bölcsészettanár, írt egy kitűnő életrajzot Renanról, mely arra bírta, hogy magam is elmondjam nézeteimet a nagyhírű tudósról és gondolkodóról.

Jegyzeteim nem alkotnak egy kerek életrajzot. Ez sok tanulmánynyal járna; noha nagyon érdekes lenne Renan egy korszak keretében mutatni be. Én a könnyebb módját, s végét fogom meg. Magam elé veszem Séailles művét, s az ő munkája fonalán vizsgálom Renan nézeteit s magyarázom az erkölcsi világ törvénye szerint. Remélem, – így is elérem célomat: a ki egy kissé ismeri a törvényt, mindjárt látja, mily könnyű az alkalmazása a nehezebb erkölcsi, metaphysical, bölcsészeti, aestheticai és gazdasági kérdésekre is. Természetes, hogy a legfőbb kérdéseket mint Isten, halhatatlanság stb. ma sem oldhatni meg; az erkölcsi törvény ismeretével új kérdések is merülnek föl, melyek megoldása másoknak van fentartva. Dolgozatommal nem elégittem ki az alapos tudós komoly és részletező igényeit; de talán kinyerem az összefoglaló elmék őszinte és lelkes elismerését, a kiket bizonyosan meg fog lepni az erkölcsi törvény földerítésének bámulatosan sok következménye, melyek minden erőltetés nélkül folynak a haladás hullámának egyszerű igazságából.

A sok francia író és gondolkodó között kiválóan két férfiú vonzott magához, az egyik *Lamennais*, a másik

Renan. Az első az 1820 körüli idealismusnak volt hirdetője, 1817-ben kezdte kiadni nagy művét, az *Essai sur l'indifference en matière de la religion*-t, mely hangosan követelte és ékesszólóan sürgette, hogy vissza kell térnünk a hithez és a pápai tekintélyhez, épen úgy, mint most a derék Brunetiére. A szélső idealizmus lohadásával azonban engedni kezdett az alkotó részeknek, a közérzést tette a pápai tekintély helyébe, össze akarta egyeztetni a szabadságot a kath. egyházzal, vagyis az idealizmus egyetemes, központosító, egységes érzését, gondolkodását óhajtá kiirtani az egyház magatartásából. A pápák gyöngéden elutasíták e törekvést, mindamellett Montalembert, Lacordaire, Dupanloup és más liberális katolikusok buzgó szolgálatait szívesen fogadták, s az idealizmus második feléig túrték. Az erős gondolkodó és hatalmas szavú Lamennais azonban már a harminczas évek elején hűtelen lett az egyházzal és csodált, ünnepezt socialis izgató lőn. A gyarapodó realizmus kéréseire ragadta magát. Lángelke átélt az 1848-iki forradalmat, hogy az idealizmus centralisatiója törje össze. A bánt ember mindenkitől elhagyatva, s magával meghasonolva dőlt sírjába. A tízes évek idealistája, bármennyire simult az idők árához, nem bírta elviselni az ötvenes évek realizmusát, épen úgy mint Heine, Vörösmarty, Bajza József, Tocqueville és mások számtalanon. Mindig mélyen megérintett e férfiú tragédiája. Íme egy ember, a kit szervezete és az ébredő idealizmus erkölcsi érzése a valláshoz, mint az erkölcs támaszához vezet, azonban könnyen simuló természete lerombolja a szabadság korlátjait; de csakhamar sehol sem találja magát otthon, csak a sír fenekén. Törvényem fölfedezése után Lamennais sorsa mindjárt eszembe jutott.

A másik francia gondolkodó, kivel annyit foglalkoztam, Renan volt. Ő már később lépett az élet színpadára. 1823-ban született, abban az évben, melyben Petőfi

Sándor, a nagy lantos. A vallásos Bretagne gyermeke volt. A hit és jámborság környékezte ifjúságát. Majd pap lón. De már 1845-ben megérzi az idealismus lassú hanyatlását, üreseknek, tartalmatlanoknak tekinti elméleteit, fényeseknek légvárait, mysticusan reális lelke a tudományra áhít; s bár szereti a vallásos érzés jótékony melegét, szívesen megfordul a templomokban, gyönyörködik az egyház fényes szertartásaiban és az egyszerű hívő jámbor áhítatában: sok kínos lelki vajúdás után kilép a papnöveldeből, hogy szabadon rajonghasson a történeti és nyelvészeti tudományokért, úgy a mint az idealrealismus alatt szoktak, mikor tőlök az emberiség nagy kérdéseinek megoldását várják. 1849-ben már elkészült egy ily munkájával, megírta a *L'Avenir de la science* erős kötetét, de nem adta ki. Mesterei, közöttük Thierry Ágoston, a ki a sír szélén visszatért az Istenhez, lebeszélték róla. Negyven évnél tovább őrizte szekrényében, pedig e műben le volt téve az a bölcsészeti világnézet, melyet oly gyönyörűen kifejtett más alkotásaiban. De a mi mégis hiányzott ezekben: az a túlságos bizalom, a legtúlzóbb hit a tudományos igazság erejében. A lázas idők mámore magával ragadja és buzgó demokratává teszi a fiatal embert, örvend a forradalom mozgalmas napjainak; azt hiszi, az emberiség ez élj a nem a jólét, a boldogság, hanem az értelmi és erkölcsi tökély; a nagy válságok mély barázdákat vonnak az emberi szellemenben, s megtermékenyítik azokat; azt gondolja, hogy a Parthenon és a Propyleumok, Phidias alkotásai, Plato párbeszédei, Aristophanes vígjátékai oly korszak művei, mely nagyon hasonlít 1793-hoz. Pedig egyik sem az. Plato párbeszédei csak az idealisabb napokban születhettek a negyedik század elején, Phidias alkotásai, Aristophanes vígjátékai, a Parthenon és a Propyleumok az erősen reális idők alkonyának és az idealismus hajnalának szüleményei. De csakhamar kijózanodik a fiatal tudós. A nagy társadalmi

forradalmak, minő az 1848-ki, az idealisabb egyének földönfutásával végződnek, a fényes remények légvárai összedőlnek, s egyszerre nagy számmal tűnnek elé a pessimisták, minő maga Renan is lett, a ki még húsz év múlva is azt hitte, hogy nem gyógyult ki belőle. Pedig azt mondhatnók, hogy csak kevéssé érezte. Mivel nem volt nagy összefoglaló tehetsége, az egész szempontjából kiinduló érzése, gondolkodása, nem lehetett nagy pessimista a realisabb időkben sem. Nálunk Madách már az ötvenes években igazi pessimista lett. Azzá *tette* a gyarapodó realizmus. Szélesen látó eszményisége feltárta előtte az emberiség örökös csalódásait, melyeket az *Ember tragédiájában* örökített meg. Szintén az ötvenes években kezdtek némelyek élvezetet találni Schopenhauer pessimismusában, melyet a hatvanas évek végével Hartmann módosított az akkori gondolkodáshoz *Az öntudatlan bölcsészetével*. Renan soha sem lett ennyire pessimista, mert nem volt nagy, hatalmas összefoglaló tehetsége. Az ő szerényebb összefoglaló erejét mérsékelte a komoly munkás realizmusa, mely nála mindig ernyedetlen volt. Később is könnyen tudott simulni az idők árához, annyira, hogy még a legsötétebb realizmus napjaiban is, például a nyolczvanas években, sem lett pessimista, hanem finom epicureista és galans optimista. Természetes, hogy *nem* lehetett megelégedve önmagával. Bizony sokszor érezhette, milyen hitvány, gyarló teremtés lőn; de mint én nem tudtam igazi pessimista lenni, ő sem volt az. Önmagunkkal elégedetlen epicureisták, nyájás, kellemes udvarlók, léha szórakozók levénk.

II.

Renan bölcsészete.

Séailles Renan bölcsészetről szólva, mondja, hogy az ötvenes években «belefáradtak az ékesszólásba, a hivatalos bölcsészeibe, a szónoki bizonyítékokba, melyek következményeikből czáfolják meg az egyes tanokat és elavult körmondatok zengésével altatják el az ember szellemét. A mint Taine, úgy Benan is világosan látta, hogy itt az ideje a nagy hagyományhoz térni vissza, a tudománnyal kapcsolni össze a bölcsészetet, mely nem válhatik el tőle, mint a gondolat a maga tárgyától, számon tartva az új helyzeteket, melyeket a pozitív tudományok haladása teremtett a gondolkodónak».

A francia tudós e megjegyzése helyesen tolmácsolja az akkori viszonyokat. A gondolkodók egy része hátat fordított az előbbi évek bölcsészetének. Tudjuk, hogy mikor az erkölcsi világ három fő eszméje, a szép, jó és igaz, 1815 körül egyesült, nemünk az egész, az egyetemes, az Isten, a feltétlen, a tekintély szempontjából nézte az erkölcsi élet intézményeit, a családot, a társadalmat, az államot, az egyházat; mindnyájan theologusok levének, mert ha a tekintély avatkozik a bölcsészetbe, theologiává lesz. 1825 körül már hanyatlik a tekintély, veszíti uralmát, győzelmes léptekkel halad előre s népszerű lesz az igazi bölcsészet. Noha bomlik a tekintély, de még az erkölcsi, a metaphysical és más nagy bölcsészeti kérdésekért rajong az emberiség; különösen szeretünk összefoglalóan, általánosítva gondolkodni, generálisaim. Még tele vagyunk morállal. Szónoki és ékesszóló hangon, oratoricus bizonyítékokkal szeretünk föllépni. A tünemények messzeső, eszmei okát hajhászszuk, megvetéssel halljuk a közvetlen, a helyi, a közelfekvő okok emlegetését; de máibizalmatlanok vagyunk a tekintély iránt, hiszünk az emberi

ész örök igazságaiban. Nagyjából ilyen a húszas, harminczas és negyvenes évek bölcsészete. Természetesen a három eszme egységének fokozatos lazulásával és az alkotó részek nagyobb érvényre jutásával.

A bölcsészet e magas erkölcsi színvonala, ékesszóló okoskodása lassankint hitelét veszti. Az idealista egyenes és rideg logikája, nyers és száraz a realizmus édes melegének. Hidegnek, üresnek, felfújtnak, tartalmatlannak látja. Teljesen idegen lesz előtte. Hisz nem lát oly messzire, hogy lelke uralkodhatnék az idealismus óriási eszmekörén. Homályos, ködös s így érthetetlen lesz az általánosítás. Szelleme szűkebb látkörének friss, meleg és szolid tartalom kell. A régi pozitív tudományt kiaknázza, kimerítette az eszményi bölcsészet, hisz rajta épült, a gyakorlati ismeretek halmazán emelkedett oly magasra. Lassanként érvényesülni kezd a reális, a nemzeti eszme. Ekkor fordul az emberiség egy része a tudományhoz, a természeti, történeti, philológiai tudományokhoz s tőle várja megváltását. Emelkedik a tudomány fénye, dicsősége, a nagy tudósok híre-neve, büszkesége, kik csak megvetéssel tudnak szólni az eszményi és morális bölcselőkről. így láttam ifjú koromban, mikép enyészett el a nagy Hegel, a francia Cousin és mások előkelő neve, hallottam úton-útfélen minő lenézéssel emlegették őket, bár vénülő, pusztuló barátjaik és híveik minden lehetőt megtettek, hogy fenntartsák hitelüket. Renan és vele Séailles s úgy mások is annak tulajdonítják az *egyetemi* vagy *iskolai bölcsészet gyom* elfajulását, hogy nem vette számba a tudomány haladó és élő sajátságát, sivár és üres lőn, úgy hogy el kelle hallgatnia vagy magát ismételnie. Nagyon igaz. Csakhogy ez az úr mindig bekövetkezik az idealismus elvirágása után. Szellemesen mondja Séailles: Mily okosan tette Spinoza, hogy meghalt negyvenöt éves korában! De nem sejti, mily nagy igazságot bolygat meg ez észrevételével.

Mit csinált volna az *Ethika* után? kérdi tovább. Bizony mit csinált volna, ha lelke nem tud simulni az idők árájához? Az ember testi-lelki épsége általában az uralkodó eszméhez való viszonyától függ. Spinoza is hihetőleg azért halt meg oly fiatalon, mert nem tudott simulni a növekedő realismushoz és a hajnalodó idealismushoz. Plato, Hegel deductiv módszere nem lehetett Renané; nem azért, hogy mint Séailles gondolja, mert jelleme határozatlan, szelleme kritikai, képzelete vallásos volt, s mert jó és rossz tulajdonai egyesültek, hogy eltérítsék egy elvont bölcsészettől; hanem mivel e bölcsészet idealista volt, melynek lejártak napjai; Renanban pedig erősebbek valának a reális sajátságok. Ha mikor elhagyta a papnöveledét, lelkén eszményibb érzés uralkodik, bizonyosan Cousin, Jouffroy és társaik közé szegődik s neve nyomtalanul enyészik el vagy pedig pessimista lesz és Schopenhauer bámulói közt foglal helyet, vagy pedig elpusztul mint Lamennais és mások nagyon sokan. Abban sincs igaza Séaillesnek, mikor azért üdvözli Renant, hogy örökös zátonyra jutott a metaphysica. Nagyon téved. Az idealismus hajnalán újra felépül az új metaphysica; az emberiségnek nem lehet sokáig vagy állandóan a reális idők immoralis anyagiságában elmerülnie, nem állhat fenn oly társadalom, melyben az alkotó részek ledönthetetlenül székelnek trónjukon, a realismus alkonyán újra az istenit, az erkölcsit, az egészet, az egyetemest kell keresnie az embernek. Ilyenkor sokan megvetéssel, némelyek felháborodva fordulnak el a realismus aprózó, részletező és erkölcs nélküli világától. Az ember megtanul összefoglalni, a legmesszebb eső tünevények rokon vonásait megtalálni, vagyis gyönyörködik a metaphysicában. Talán dicsekedés nélkül mondhatni, hogy az erkölcsi világ törvényének fölfedezése is részben a legcsodálatosabb metaphysical alkotás, melynek távolról sem lesz az a következménye, a mitől Renan fél, hogy meg-

dermeszti a szellemi életet, mert tömérdek régi és új kérdés merül föl, melyekre nem tudok felelni, de majd megfelelnek az ébredező idealismus kitünőbb metaphysicusai. «A tudományok tudománya, mely fölöslegessé tenné a többieket, sírja lenne az emberi szellemnek és ugyanazon következményei volnának, mint valamely kinyilatkoztatásnak, feltétlen dogmát adván nekünk, elmetszené az emberi szellem minden mozgását, minden kutatását. A scholasticusok mennyországának unalmasságát alig hasonlíthatnók az árnyalat nélküli igazság tunya szemlélőinek állapotjához melyet,, mivel nem ők találtak meg, nem szeretnének s jellemők, egyéniségük bélyegét se nyomhatnák reá». Szépen van mondva, de nem kell tartanunk tőle. Alig tűnnek le az eszményibb idők, újra a tudományhoz fordul az emberiség s tőle várja ama nagy kérdések megoldását, melyekre felelni nem tudnak; de már sokan lesznek, a kik a haladás törvényét ismerve, csak azért fordulnak a tudományokhoz, hogy új anyagot szerezzenek be a jövő építkezéshez. Renan is azért nem csatlakozott az idealista bölcsészethez, kik egy maroknyi abstractióval akarták megmagyarázni a világot, mert vallásos hajlamai valának, mert szerette a szertartásokat és jelképeket, mert kénye szerint végtelenig variálta a formákat úgy mint az Isten megjelenítéseit, mert a tények ösvényén haladó és látható eszmére volt szüksége, mert episodokban gazdagabb, szent drámára áhítozott és finomabb symbolismusra vágyott; hanem azért kedvelte mindezeket, mert realista volt vagyis reálisabb mint számos kortársa s így nem kellett neki az eszményiség kissé rideg és száraz alkotásai.

Szerinte már Hegel, Hamilton, Cousin felállíták azt a végzetes sorompót, melyen túl nincs helye a inetaphysicának. Seattles is úgy találja, hogy nincs többé létjoga a metaphysicának, elavult tudományos forma, mely nem bírja megoldani a fölmerülő bölcsészeti kérdéseket, Az egész

vonalon, mondja Renan, a történeti és természeti tudományok látszanak arra hivatva, hogy átvegyék a metaphysical bölcsészet örökségét. Csakhogy Renan még ideálistá mint Aristoteles, Bacon, Descartes, Kant sfb. Ő nem vetheti meg teljesen az eszményítést! és nem tud lenni eszmétlen részletező, korlátolt realista s mikor tagadja a metaphysica jogosultságát, mindjárt hozzá teszi: «Ha azt értik a metaphysica alatt, hogy az embernek joga és tehetsége van a tények fölé emelkedni s bennök látni a törvényeket, az összhangot, a költészetet, a szépséget, mindé lényegesen metaphysicai sajátosságokat; ha azt akarják vele mondani, hogy nem lehet határt vonni az emberi szellemnek, hogy a speculatio lépcsőjén mindig fölebb fog haladni; és ha a tudomány, melyet szembe állítanak minden metaphysicával, nem egyéb mint a maga közép-szerűségében kielégített közönséges empirismus, mely tagadása minden bölcsészeinek: akkor, megvallom van metaphysica!» Ez azonban neki nem különálló tudomány, hanem csak ismereteink lelke, mely élteti azokat. De minél tovább haladunk a realismusba, annál jobban fogy, enyészik ez a metaphysica, úgy hogy a realismus delén csupa empirista, szerény észlelő, buta adatgyűjtő lesz a művelt emberiség. A reális eszme nyomása alatt senki sem tud általánosítani. Ha pedig valakinek annyira általánosító szervezete van, hogy nem tud uralkodni fölötte az eszme, rendesen pessimista lesz. Renan, Taine tudtak egy kissé simulni a realismushoz, módosították is nézeteiket, de teljesen nem tudták megtagadni magukat, talán azért nem érhették meg a mai nagy erkölcsi bomlást.

De ha nem külön tudomány a bölcsészet, hanem csak a Lények, a tünemények magyarázata, Renan szerint több úton juthatni el hozzá. Az oda vezető királyi út az egyetemes tudomány, a részletesek közül pedig a philologia. 1847-ben, tehát még erősen eszményi napokban

ifja: «A philologia és philosophia, az eruditio és a gondolat egysége kell, hogy korunk jelleme legyen ..... A philologia vagyis az eruditio látja el a gondolkodókat a dolgok azon erdejével (*silva rerum ac sententiam* mint Cicero mondja), mi nélkül soha sem lesz más a bölcsészet mint Penelope szövete, melyet mindig újra kell kezdeni.» Még húsz évvel később is majdnem ugyanazon szavakkal ismétli e nézetet s bár nagyon hanyatlott a philologia becsülete, a hetvenes években még sokan tisztelettel emlegették. Azután szemlátomást fogyott a philologia tekintélye, míg a nyolczvanas években igazán a legkorlátoltabb stúdiumok egyike lőn. Az antik és modern philologia dele az idealismus és az idealrealismus első fele, ekkor bámulják sokan a görög-római és más irodalmak remekeit, de a mint gyarapszik a realismus, lassankint a természeti tudományokhoz fordulunk, ezekben gyönyörködünk. Csak tőlük várhatunk haszonhajtó ismereteket. A philológiában kevés a gyakorlati, a régi remek irodalom nem igen mulattat, az úgynevezett classicusokat senki sem tudja olvasni, kivált ha az idealrealismus első feléből valók. Mind a mellett jól sejtette Renan, hogy a philologia és bölcsészet egysége előkelő forrása és tényezője az általánosításnak. Magam is hogy rájöttem a haladás törvényére, kiválóan az irodalom történetének köszönhetem. Legelőször a neológia és orthologia szabályos váltakozása tűnt fel nekem a legtávolabb eső irodalmakban, e nyomon kerestem az egyező vonásokat és alkottam meg belőik az általános igazságot: az erkölcsi világ törvényét.

De hogyan lehetne fölfedezni az eszme életét és törvényét, ha mindnyájunknak alatta kell államink? kérdi a kételkedő. Nincs ember, a ki elpusztíthatná, kiirthatná kebléből a gondolatokat és érzelmeket, melyeket szervezete és az eszme hatása szül. A dolgot azonban megkönnyíti a történelem. Önmagából ugyan nem vetkőzhetik ki az

ember, de végig tekintve az emberiség ismert történetén, látjuk, hogy ugyanazon érzés, gondolkodás ismétlődik. Ez ismétlődésekből megállapíthatni a törvényt, az erkölcsi világ törvényét, Valóban nagy hálával tartozunk a múlt idők halavány naplóinak, mulattató vagy száraz krónikáinak, az ő följegyzéseik épen oly becsesek a gondolkodók szemében, mint az irodalom legcsodáltabb remekei. Renannak mint minden realistának ezer kifogása volt az idealismus feltétlen igazsága ellen. Tudjuk, hogy az eszményiség az egészből, az egyetemesből indulván ki, lelkesedik az istenért, a vallás és erkölcsért, a becsület- és tisztességért és nem a jelenben, sem a jövőben, hanem a múltban keresi példányait; a múlt idők nagy alakjaira szeret rajok mutatni. Ilyenkor lesz uralkodó az úgynevezett történeti világnézet. A jelen század elején, különösen 1815 körül Niebuhr, Savigny, Eichhorn, Walter Scott és más számtalan író, jogász, historicus, tudós, költő, művész stb. rajong a történeti világnézetért. De mikor boinladozni kezd az erkölcsi világ három fő eszméjének egysége, inikor megjelenik a rationalismus, mikor megszűnünk theologusok lenni: feltűnik az ideális bölcsészet hajnala és vele jelentkezik az úgynevezett bölcsészeti világnézet, mely lassankint kiirtja a történetit. A bölcsészeti világnézet ezután élő hittel vallja, hirdeti az ész örök igazságait, melyek az ő még magasabb erkölcsi felfogásának felelnek meg. Rendesen úgy szereti felfogni az embert, mint egy megnemesítendő anyagot, melyet reformálni, átalakítani, szebbé, jobbra, magasabbá kell tenni. Természetes, hogy ekként minden reform-idealista kissé erőszakos, követelő, egyoldalú zsarnok lesz. Idealisabb szempontja vezérli érzésében, gondolkodásában. A realisabb Renan a történeti fejlődést szerette ezzel a bölcsészeti felfogással szembe állítani: A *lét* kategóriája helyett a *levés* kategóriáját. Ez megfelelt a realismus determinista gondol-

kodásának. A harminczas, negyvenes évek bölcsészete még rajongott az eszméért. Noha Hegellel hirdették a fejlődést, ez a magyarázat tele volt az eszme tanával; az ötvenes, hatvanas években mind jobban pusztultak az eszmék s marad a természeti fejlődés, melynek Darwin lett legünnepeltebb magyarázója.

III.

A sémita lélektana.

«Ha be akarunk hatni a keresztyénségbe, a judaismust kell tanulmányoznunk», monda Renan már a negyvenes években. Ezért az úgynevezett sémi nyelvek; tanulásához fogott, melyeket a héberék, a phoeniciek, a punok, a syrok, babyloniaiak és arabok beszéltek. Alaposan bele-mélyedt e népek történetének, vallásának és nyelvének ismeretébe. Számos kisebb-nagyobb művében finom bonczoló elmével állítja élénk őket s úgy találja, hogy a valláson kívül vajmi keveset köszönhet nekik az emberi művelődés. A sémi népek irodalmát szegénynek tartja, nincs egyetlen hőskölteményök, nincs egy tragédiájok. A politikában messze mögöttünk maradtak, hisz e téren az árja népek bámulatos sikert arattak; csak ők tudták úgy felfogni az egyén szabadságát, hogy vele együtt az állam eszméjét is fentartsák. Az árjáknál nem igen látni azt az egységes despotismust, mely megfojt minden egyéniséget, elvont és névtelen szerepre kárhoztatja az egyes embert mint az ázsiai, különösen a sémi népeknél találni. A nyugoti államokban megvolt az élénk erkölcsi elem, a közjó eszméje s az egyetemes célra való áldozatkészség. És ha olykor roppant súlyedés mutatkozott, rövid idő alatt bámulatos visszahatás mentette meg a népeket. Kelet, különösen a sémi kelet sohasem ismerte a nomád arab teljes anarchiája és a vérengző despotismus közötti középutat. A közügyek, a közjó eszméje egészen hiányzik e népek-

nél. Az igazi szabadság, a minőt az angol-szász népek honosítottak meg, a nagy állami szervezetet, minőt a régi Róma s újabban Franciaország teremtett meg, idegen valami nekik. A régi héberek, arabok néha teljesen szabadok voltak, hogy maholnap egy új főnöknek engedelmeskedjenek, a ki tetszése szerint nyakasztatta őket. És mikor ez történt, senki sem panaszkodott jogának megsértése miatt. Dávid mint valami erélyes *condottiere* keríti hatalmába a királyságot, de a mellett igen vallásos ember, Isten szíve szerinti király. Salamon a szultánok módjára foglalja el a trónt és tartja magát rajta, de azért a legbölcsebb király. Theocratia, anarchia, despotismus ez röviden összefoglalva a sémi politika. Míg az árja népek a politikában úgy mint a költészet, vallás és bölcsészet terén mindig az árnyalatot, az ellentétes dolgok kiegyenlítését, a különféleséget és változatosságot keresik; a sémi népek szervezete sivár és végzetes egyszerűség.

Mit köszönhetünk nekik a művészet és bölcsészet terén? Ok épen nem művészek. A mi művészetünk forrása a görög földön ered. A költészet dicsőségekre írhatja fel a zsoltárokat, egyes költőink sem lehetnének nélkülok; de a mi árnyalat, a mi gyöngéd, finom és mély, az mind a miénk. A tudomány és bölcsészet kizárólagos szülőföldje szintén Görögország. Babylonnak volt ugyan tudománya, de nem volt tudományos elve: a természet törvényeinek feltétlen uralma. Egyptom ismerte a geometriát, de nem tudta megalkotni Euclides *Eleméit*. *Jób könyvében* az okok keresése csaknem istentelenségnek látszik. Az *Ecclesiastes* hiúságnak mondja a tudományt. A sémi népek bölcsesége sohasem haladta meg a példabeszédek és közmondások sorompóit. Az arabok későbbi bölcsészete és tudománya sem arab; hanem arab nyelven író spanyolok és perzsáké. A középkori zsidó bölcsészek munkássága nem egyéb ügyes magyarázatnál.

Bár néha igen tiszták és szentek a sémi népek erkölcsi és társadalmi eszméi, például a Mózesnek tulajdonított könyvekben gyönyörű jogi eszmékre akadunk; a próféták néha ékesszóló népszónokok; moralistáik, mint Jézus Sirák fia; Hillel magas színvonalra emelkednek, magát az evangéliumot is zsidó nyelven hirdették először: de nem tagadhatni, hogy általában durva, korlátolt, önző, száraz, rideg a sémi jellem. Vannak e fajban erős szenvedélyek, hasonlíthatatlan és önfeláldozó jellemeik, de ritkán van meg az erkölcsi érzés ama finomsága, mely a germán és celta népek sajátjának látszik. A gyöngéd, mély és mélabús érzelmek, a végtelen ábrándjai, melyek hitünknek és reményünknek szolid alapját képezik, csak a mi fajunk kincsei.

Az ipar és kereskedés terén nagyon le vagyunk kötelezve a sémi fajoknak. A fényűzést is tőlük tanultuk. A hangírásnak ők voltak első mesterei. Nélkülök ki tudja meddig küzdött volna az emberiség a nehézkes hieroglyphákkal.

Legtöbbet mégis a vallás terén köszönhet nekik a művelt világ. Ők az egyisten tanának apostolai. Ledöntöttek a régi mythos oltárait, mikor azok amúgy is omladozóban valának és Istent meg vallást adtak a művelt emberiségnek. Az ő korlátolt formalismusuk, kizáró és gyűlölködő fanatismusuk nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó isten a művelt népek istene legyen. Igaz, hogy Jézus tetemesen átalakítá, a zsidó korlátoltságtól inegszabadítá az egy isten tanát, a görög és római civilisatio pedig sok melegséggel, bensőséggel, gyöngéd és édes érzelmekkel egészítette ki, úgy hogy Jézus religiója az emberiség örök vallása lön.

Ez rövid kivonatban Renan fogalma a sémi jellemről, mely azonban sokszor téves és helytelen. Hogy megértsük Renan és mások kifogásait, hogy világos legyen előttünk az antisemitismus igazi oka, hozzá kell fognunk a tények

magyarázatához. Hogy egyszerre mindent megértsünk, tudnunk kell, hogy némely emberi fajok nem képesek végig menni a haladás egy-egy hullámán. Igen sok nép nem tud belemenni a szélső idealismusba vagy realismusba. A sémi, a turk, a chinai stb. faj nem tudja megérteni a szélső idealismus vallásos lelkesedését, sem a realismus édes és lágy, kenetes és meleg mysticismusát. A szélső idealismus után ők is rokonszenveznek a vallással, de nem lesznek rajongók: a realismus alatt pedig erősen érzékiek, léha materialisták, túlságosan a gyönyörnek és anyagiságnak élnek. Minket turk magyarakat is, úgy látszik, a belénk olvadt szláv, germán és latin fajok tettek tökéletesebb néppé. Az árja fajok és közöttük az angol-szászok tudják legjobban megtenni a haladás egy-egy hullámának az útját, azért legtökéletesebbek. Vallásuk, politikájuk, irodalmuk, művészetök fel tudja mutatni az eszményi érzés, gondolkodás remekeit épen úgy, mint a reális idők gyönyörű alkotásait. Náluk van Bossuet, Feneion, Milton, Bach, Chateaubriand, Bonald, Maistre, Burke, Leibnitz épen úgy mint Locke, Kant, Condorcet, Turgenjev, Tolstoi, Ibsen, Maupassant stb. A két szélsőség ily nagy mestereit azonban hiába keresnök a sémi fajoknál, azért kiválóan rationalisták, józan eszűek, kitűnően számítók, hiányzik bennök a realismus édes melege, bensősége, közvetlensége. A sémi sohasem veszti el annyira összefoglaló tehetségét a reális időkben, mint az árja faj. Épen e rationalista, de még erősen összefoglaló tehetségüknek köszönhetik a zsidók, hogy már akkor rájöttek az egy Isten tanára, mikor a többi népek még a sokistenséggel vajúdtak. Igaz, hogy a realismus idején sokszor visszaestek a régi melegebb, bensőbb, közvetlenebb, gyöngédebb, édesebb és érzékibb polytheismusba; de az idealismus megjelentével voltak prófétáik, a kik mint az egy Isten követői visszatérítik őket. Az ő rideg, ronalis egyisten tanukat sokáig nem tudta elfogadni

az emberiség, melynek reálisabb természete nem sajátíthatta el a minden bensőség nélküli doctrinal. Ezt Jézusnak köszönhetjük, a ki mint az idealismus mysticus fia, bensőbbé, melegebbé tette, és a mit ő nem tudott megtenni, megtette a görög és római művelt világ. Ezért van annyi bájos vonás a keresztyénségben, a boszúálló rideg és főséges Jehova helyét az Atya-, Fiu- és Szentlélek isten foglalta el, Jézus maga az Isten fia lőn, a Boldogságos szűz, az isten anyja boldogító alakja és a szentek gyönyörű legendái, a tömérdek ünnepélyes és vonzó szertartás mind fölemelte, megvigasztalta a népek édes realismusát így átalakítva lehetett azután a nyugoti népek kétezer éves vallása a keresztyénség.

Ez az összefoglaló érzés, gondolkodás magyarázza meg a sémi, különösen a héber jellemet. Megértjük, hogy a realista Renan ridegnek, sivárnak, száraznak, egyszerűnek találja őket, nincs meg bennök a sokoldalúság, hiányzik a vonzó árnyalat, a bájos gyöngédség, lekötelező finomság, könyörülő részét. Igaz, hogy a realismus idején nekik is simulniok kell, különben összetiporná őket az eszme, azért végtelenül érzékiek, önzők, kapzsik lesznek, másrészt senki sem szeret annyira élvezni, szórakozni a realismus idején mint éppen a sémi, pazar fényt úzni, ünnepelni, a zenében határtalanul gyönyörködni és elmerülni szintén meg van náluk. Sehol sem tartanak annyi jubilaemot, bankettet, jourt, zenélő, szavaló estélyt mint a mi zsidainknál. A sémi a legegyszerűbb logikájú faj. Míg a mi realismusunk figyelembe veszi a legkülönfélébb szempontokat, a sémi még a realismus idején is alig tudja több oldalról tekinteni a kérdést, nagy részök teljesen belemerül az anyagi és érzéki dolgokba s bennök mindezekelőtt csak magát látja. Kivált a sémi nő a realismus idején sokszor fékevesztett individuummá válik.

Ez az összefoglaló tehetség magyarázza meg, hogy

míg az idealrealismus alatt könnyebben érintkezik a sémi és árja faj, mert összébb hozza őket az uralkodó irány, addig a szélső idealismus és a realismus alatt tolakodónak, egyoldalúnak, önzőnek, kapzsinak és romlottnak tekinti az árja faj. Mikor annyira érezzük az eltérő szokások, erkölcsök, jellemek elidegenítő voltát, leginkább kell éreznünk a sémi jellem összefoglaló, kizárólagos és logikus modorát. A tolakodás oka nem egyéb, mint az egyenes gondolkodás, szigorú logika és következetesség nyilvánulása a gyakorlati életben. A sémi az egy igazság, a föltétlen igazság uralma alatt nem képes megérteni, hogy midőn kívánságát nem teljesítjük, egészen más, ki nem fejezett okok vezérelhetnek. Feltétlen logikája új meg új fellépésre kényszeríti őt, melyeket mi kiállhatlannak tekintünk. Egyoldalú és egyenes gondolkodása sérti a mi kitérő és többoldalú felfogásunkat. Ezért nagyon ritka az igazi barátság a sémi és árja között, hisz nem érthetik egymást.

A sémi faj összefoglaló gondolkodása teszi érthetővé azt is, miért lépnek a mi zsidaink például a sajtó, a bankügy, a kereskedés, a nagyipar, a vállalkozás szolgálatába. Nálunk még a hordárok nagy száma is közülök kerül. Mind e pályákon jobban érvényesülhet összefoglaló képességük mint más téren. Sőt a művészettől sem idegenek, kivált az idealisabb művészet nagyobb alkotó tehetségeket is tud felmutatni, a realismus idején előkelő virtuózok, tehetséges mesterek.

Renan magukat a tényeket is meghamisítja, mikor megtagadja tőlük a tudományt és bölcsészetet. A tudománynak tömérdek munkása volt és van a sémiekek között. Nincs oly ága a tudománynak, melyei nem művelnének; de mégis legjobban szeretik az oly tudományos pályákat, melyek nagy anyagi előnyökkel járnak, mint az orvosi, jogi, technikai tudományoké. Valamikor a zsidók valának a művelt világ orvosai, ma e mellett tömérdek a zsidó

művész, író, különösen hírlapíró, jogász és építész. A philozófiát mindig nagyon szerették. Kivált az idealisabb bölcsészet művelői között számos sémita volt és van. A IX. és X. században a spanyol arabok roppant sokat tettek a tudományok fejlesztésére, az idealizmus megjelenésével a XI. században pedig eszményibb irányban művelték a bölcsészetet. Századunk harminczas, negyvenes éveiben számtalan zsidó csatlakozott az idealisabb bölcsészeihez. Szóval a sémi kiválóan rationalista faj. Ezen eszményi vagyis összefoglaló képesség tárja fel előttünk politikai életének titkát. Mindenütt egységre és a központi hatalom támogatására törekszik. Egyszerű és rideg logikája a hitközségben éppen úgy követeli az egységet mint az államban, nem tűri az árnyalatot, az eltérő vonásokat, kiátkozza a bölcselkedő Spinozát, éppen úgy mint a felekezet más makacs és nyakas tagjait. Ez összefoglaló gondolkodás teszi érthetővé a sémi faj bámulatos összetartását, kitűnőbb tagjainak határtalan magasztalását. Azért az úgynevezett tárgyilagos álláspontra a sémi képes legkevesébbé. A mi más szóval annyit jelent, hogy a sémita legkevesébbé reális. Mert tulajdonkép nincs se subjectív, se objectív álláspont. Az ember tudniillik nem vetkőzhetik ki önmagától. Azért ha mégis megtartjuk a kifejezést, minden álláspont alanyi, vagyis ha idealista vagyok, az egész, az egyetemes szempontjából indulok ki; ha pedig realista, akkor az adott helyzetből, azaz hogy Renan kedvencz szavával éljek, tekintetbe veszem az árnyalatot, figyelemmel kísérem a részleteket, a magam és enyéim érdekeit, más szóval az egyes ember felfogása és cselekvése mindig szervezetének és az eszmének egymáshoz való viszonyából ered.

Mint Renan nézeteinek kivonatából láttuk, nem egy hibát követ el a fogalmak tisztasága ellen. Ilyen például az a kifejezése, hogy a sémi faj képzelő tehetsége szegény

és *realista*. Ez persze nagy fogalomzavar, mert épen a realista képzelőtehetsége gazdag. A reális művész színdús és változatos, míg az eszményi képzelődése magasba hat, fenséges, magasztos, de nem gazdag. Egy erősen idealista költőnek nem nehéz összegyűjteni képeit, hasonlatait. Az idealrealista már dúsabb, gazdagabb. Azért a sémi nyelvek sem dicsekedhetnek a képek sokoldalúságával, nem hatotta át őket a realismus, mint Séailles gondolja, hanem a «külső világ visszaverődésének egy njeme». Hibás ama nézet is, hogy a sivatag monotheista. Nem lehet tagadni, hogy a sémi fajok szívesen tartózkodnak a sivatagban, de nem azért mintha a sivatag volna monotheista; hanem mivel a reálisabb népek kiszorítják őket. Valamint az oly eszményibb természetű emberek, a kik nem igen tudnak simulni az eszme változásához, nem képesek sokáig viselni a lélek háborúját, úgy az ily népek országai sem állják ki a reálisabb nemzetek támadását. Épen a túlságos theocraticus és zsarnoki egység, melyre szellemök viszi, ragadja őket, lesz oka pusztulásuknak. Könnyen beléesnek az anarchiába. Országuk csak úgy lehet tartós, ha kivfil esik a reálisabb nemzetek körén. Például ilyenek voltak a zsidók a Földközi tenger keleti részén, ilyenek a punok Afrika éjszaki partjain, most az arabok, kiknek Ázsia és Afrika sivatagjain és barbár népei közt van a tanyájok; de mihelyt az árja beteszi lábát Afrika valamely részébe, fokonkint enyészik az arab.

Renan nem igen tartja sémitáknak a zsidókat, tagadja a zsidó faj létét is. Az izraeliták látszatos eltéréseit szerrinte eléggé megmagyarázza elszigeteltetésök, a rokonok közötti házasságuk, a ghettóban való életök. Mindez keveset magyarázhat és első kérdés: miért kerültek a ghettóba? Nem a ghetto idézte elő a zsidók jellemvonásait, hanem a jellemvonások a ghettót és az elszigetelte test. A mi a testi különbséget, a külső eltérést illeti, csak annyit mond-

hatok, hogy még talán nem érintkeztem izraelita emberrel, hogy első tekintetre föl nem ismertem volna. Abban is téved Renan, hogy ma csak az izlam a sémiség képviselője; a héber is sémi, noha az árja civilisatóban él és tehetséges munkása a nyugati műveltségnek. Sőt nézetem szerint nagy szerepe van haladásunkban. A szélső Idealismus idején, mikor a vallásért lelkesedik az ember, rendszeren sötét gyűlöletnek, néha kegyetlen üldözésnek van kitéve a zsidó; de mihelyt beáll a rationalismus vagyis az alkotó részek érvényre jutása és a tekintély hanyatlása: gyöngül az antisemitismus, kivált ha a zsidóság simul a nemzeti szellemhez. Ilyenkor, főleg kevésbé művelt fajoknál, nagy szerepe van a zsidónak a civilisatio előmozdításában.

Már gondolkodásánál és helyzeténél fogva kényszerítve van rá, hogy a szabadabb nézetek apostola legyen. Például a zsidó hírlapírók és tudósok ma egész nyugaton a liberalismus hírnökei, a szabadság apostolai. A nyugati civilisatio nem változtathatja meg őket, összefoglaló érzésük, gondolkodásuk még a realismus idején is nagyobb niint a miénk, nem tudnak oly melegek, bensők, közvetlenek, gyöngédek lenni, mint mi vagyunk. Nincs közöttük annyi lágy pietista és félhomályos mysticus, mint a mi sorainkban, csak az önzésben és érzékiségben, az élvezetben és szórakozásban érnek el vagy múlnak fölül bennünket. Összefoglaló tehetségök mellett bizonyít az is, hogy fölfedezésemet éppen zsidó társaim kezdték legelőször átérteni; míg legkitűnőbb realista tudósaink megdöbbenve és felháborodva állanak meg előtte s mivel nem volt hozzá való eszök, egyszerűen tagadták a tan igazságát, de szóba sem állottak velem.

Renan tévedése, hogy csak az izlamot tekinti a sémiség képviselőjének. Nem tagadhatom, hogy a vallás módosítólag hat a népek életére; de még kevésbé azt, hogy a népek módosítják, átalakítják a vallást. A perzsák pél-

dául mint árja faj, realistább levén az araboknál, fölvette a hagyományt is tanai közzé s ezzel többoldalúvá tette a rideg izlam vallást; mi elfogadtuk a judaisinust, de költőibbé, kedvesebbé, bajosabbá, szóval reálisabbá, érzékelhetőbbé változtattuk. De Renan ama reménye, hogy jövőre is az árnyalatot, a finomságot és a viszonylagost tesszük a dogmatizmus és a feltétlen helyébe: aligha fog teljesedni, legalább nem úgy, mint a hogy ő gondolja. Igaz ugyan, hogy egy civilisatio mentében az idealizmus mind gyöngébben jelentkezik és erősödik a reális gondolkodás; az ideális lökés, a morális újjászületés, a vallásos lelkesedés azonban nem maradhat el. Igaz, hogy 950, 650, 425, 160, Kr. e. és 180 Kr. u. körül, mindig gyöngült az idealizmus ereje a görög-római civilisatio mentében; hasonlókép 580, 975, 1490, 1700 és 1815 körül láthatólag gyöngébb, enyhébb lett az eszményiség megjelenése és így el lehet mondani, hogy mindig jobban győzött a realizmus, a relativizmus, az alkotó részek érvényesülése; de az érvényre jutásnak is vannak határai, mert lehetetlen, hogy fennállhasson olyan társadalom, melyben állandóan az alkotó részek az urak, tehát a családban az aszszony és gyermekek, az államban az alattvalók, az egyházban a hívők. Az ily országnak rövid idő alatt pusztulnia kell. Például, mihelyt odáig jut a nő, hogy uralkodik a családi, az állami és az egyházi élet terén; hogy a tekintély, az egész képviselője a férj, az atya nem viszi a vezérszerepet: szerte kell omlania a társadalomnak, az altraizmuson kívül el kell tűnni minden erkölcsnek, a kenetes mysticismuson kívül minden eszményi vallásnak. Mi emberek nem élhetjük tartósan a méhek életét, vagyis nálunk csak bizonyos fokig érvényesülhetnek az alkotó részek, mert csupán a vallás és erkölcs alapján állhat fenn az emberiség, ezen alapok azonban megszűnnek az alkotó részek állandó uralmával.

IV.

A szellem, önkény telén élete. A nyelv és a religiók.

A szélső idealizmus hanyatlásával még erős az ember összefoglaló, általánosító tehetsége. Mint fentebb magyaráztuk, ez az összefoglaló érzés, gondolkodás szüli a bölcsészeti világnézetet, mely azt hiszi, hogy hajthatatlan erélye veí át tudja alakítani s megnemesíteni a világot. Igaz ugyan, hogy a szélső idealizmus szintén javít, nemesít; csak hogy főleg vallás-erkölcsi szempontból. Mindenekelőtt vissza akarja állítani a tekintély képviselőinek uralmát. Azért kegyetlenül sújtja a széthúzó elemeket, üldözi, összetiporja az alkotó részek ellenzékét a családban, úgy mint az állami és egyházi élet terén. De mihelyt válni kezd a három eszme egysége, a még erősen eszményi ember kezd rajongani a szabadságért, a lelkiismeret, a sajtó, a szólás szabadságáért és a tekintély visszaszorításával a tiszta észből kezdi magyarázni a metaphysicai, az erkölcsi, a politikai, a jogi stb. tüneményeket. Ez a világnézet azután túlnyomó a haladás hullámának első felében, de mindig fogyóban, apadóban van. Már korán föllépnek egyesek, a kik megtámadják, ostromozzák, kigúnyolják ezt a merész felfogást. Ilyen gondolkodó volt az ifjú Renan is, a ki a negyvenes években önhitt egyoldalúságnak, a száraz rationalizmus gögijének tartotta e nézetet. Az emberiség haladását szerinte nem a gondolkodó ész bonczolása és tervszerű alkotásai eszközlik, hanem a szellem spontan, önkénytelen működése. Az alanyi lélektan, a huszas-harminczas évek psychológiája, nemcsak nagyon általános, hanem az emberiség lélektanát, a szellemi haladásában nyilvánuló s élő történelmet sem ismeri, mondja Séailles. Mit sem tud a kezdetleges emberről, a hőskorról, mikor a nagy fajok az egészen spontan génie lendületében a késő nemze-

dék értelmi és erkölcsi fensőségét készíték elő. A reform-idealista valóban nem sokat foglalkozik az ősz időkkel. Tekintete a jövőre irányul, Jobbá, erkölcsösebbé, nemesebbé akarja változtatni gyermekeit és unokáit, új, magasabb érzést, gondolkodást akar beléjük oltani, így nyilvánvaló, hogy keveset törődik az ősz emberrel, mythosával és nyelvével. Mikor megvetéssel tekintünk a vallás érzéki, alaki sajátosságaira, mikor észszerűbbé óhajtjuk tenni, az érthetetlen hitágazatokról és a fitymált szertartásoktól akarjuk megtisztítani: nem gyönyörködhetünk az ősz árjak és turániak vallásos regéiben, ízetlen, bár meleg szertartásaiban. Ugyanezt mondhatni a nyelvről és az emberi nem minden alkotásáról. A reform-idealistának lapos, köznapi, utcái, paraszti, szegény a realizmus nyelve, szebbé, nemesebbé, tisztábbá akarja tenni, lelkesedik a purismus és a neologióért, kiveti az idegen hangzású szókat s újakat farag helyökbe s mivel sikert arat működése, hiszi, hogy az ember maga öntudatosan csinálta a nyelvet, vagy ha Isten adta, az ember önkényesen módosított rajta, átalakította ízlése és tetszése szerint.

De mihelyt erősebben kezd jelentkezni a realizmus, az ember lassankint elveszti hitét a maga teremtő erejében. Mutakozik a fejlődés világnézete, mely tagadja az ember öntudatosan alkotó képességét s a szükségszerű fejlődés tanát hirdeti az erkölcsi, esztétikai és szellemi élet minden ágában. E szükségszerűség apostola Renan már a negyvenes években. Természetes, hogy eleinte csekély a sikere. A reálisabb lelkek és a fogékonyabb ifjúság itt-ott kezdi érteni, a tudósok nagy része azonban boszankodva olvassa. De nem állíthatni meg az idő kerekét, az emberek az eszme hatása alatt másképp kezdenek látni s tíz-tizenöt év múlva Renan a művelt világ ünnepelt hőse, a ki ellen ezerén meg ezerén tiltakoznak, csakhogy száz-ezrek csodálattal kísérik működését, a ki legtöbbször a

nyelvet, a vallást és irodalmat teszi vizsgálódása tárgyává, noha a lét más nagy kérdéseitől sem idegen.

Mégis azt véli, hogy a nyelv és vallás az emberi szellem legmutatósb alkotásai, melyeket «a spontan és együttesen működő emberi tehetségek teremtenek». Szerinte az összehasonlító nyelvészetnek köszönhetni, hogy megszűnt a bölcsészek elvont speculációjának ama felfogása a nyelv eredetéről, mely a thesist, az emberi alkotást és a physist, a természeti származást, egymással ellentétbe helyezte: «A nyelv, mondja Renan, az embernek és a benne rejlő erőknek munkája, másrészt hiányzik belőle minden megfontolt, mesterségesen összeállított épen úgy, mint az emberi szellemben.» . . . «Az öntudat spontán műveinek igazi szerzője az emberi természet, vagy ha jobban szeretik, a természet fensőbb oka. E határon közönyös, valljon az Istennek tulajdonítjuk-e az okságot, vagy az embernek. A spontan egyszerre isteni és emberi.» Az idealrealis Renannak tetszett ez a szellemes magyarázat, melylyel 1870 körül egy másik nézet versenyzett s talán jobban megfelelt a gyarapodó realismusnak. E nézet egyszerűen terméknek, az ember ajkain élő független terméknek hirdette a nyelveket, melyek épen úgy küzdenek létükért, mint az állatok és növények. Ha pedig beköszönt az idealismus, elismerjük ugyan az emberi szellem öntudatlan munkásságát, de azt is valljuk, hogy öntudatosan változtatott a nyelvén, hogy nemcsak physis, hanem thesis is a nyelv, vagyis spontan és öntudatos alkotása az embernek minő a társadalmi élet minden tüneménye.

Noha Renan reálisabb volt mint a negyvenes és ötvenes években a legtöbb kortársa; de még tudott összefoglalni, gondolkodását egységre vinni vissza s nem tudta elhinni, hogy habár idáig spontán, önkénytelen működött is az emberi szellem, azután ne öntudatosan megfontolva haladjon előre, hogy ne az analysis, a bonczolás és reflexió

kora váltsa fel az ösztön és synthesis korát, hogy bár nem volt igaza a XVIII. század bölcsészeti világnézetének a múltra nézve, igaza lesz a jövőre nézve, hogy mindig többet várhatunk ezután a kritikától és az észől. E felfogás helytelenségét Séailles abból származtatja, hogy Renan nem vette figyelembe az egyéni lélektant, hanem csak a történetet, a népek lélektanát, mert ha önmagát vizsgálta volna, nem lesz annyira határozatlan és száraz a spontan élet törvényeinek s a jellemző képek szerkesztésmódjának előadásában. Kétségkívül felismerte volna önmagában azt a spontan inspirációt, mely az első emberek szellemében a mythosokat és legendákat teremtette s nem szorult volna rá, hogy a XVIII. század hibáját félig-meddig igénybe vegye. Mindez onnét származik, mert csak a múlt idők, az elporladt ősök lélektanát vizsgálta s így kívülről nézte a lelki élet jelenségeit. Séailles e magyarázata nem deríti fel Renan felfogásának okát. Sőt egyenesen azt kell mondanom, hogy Renan nagyon vizsgálta önmagát s mivel még annyi összefoglaló elem volt bensejében, nem tudta elképzelni, hogy ezután nem a megfontoló és elemző emberi ész lesz az irányadó a szellemi, erkölcsi és esztétikai élet minden ágában. Pedig az emberi természet nem változik, halad a maga útján. Fölfedezésem elterjedése után sem lesz más a világ sora. Kitűnő tudósok nagy gonddal, de biztosan meg fogják állapítani, hogy az idealismus vagy realismus melyik pontjára értünk el és nem lesz módunkban utunkat akár siettetni, akár lassítani, annál kevésbbé a rendes ösvényről fajunkat letéríteni.

«A mytchologia, mondja Renan, a második nyelv, mely mint az első a természet visszhangjából született s épen oly kevésbé fér hozzá az analysis, mint az elsőhöz . . . Okoskodás helyett megtaláljuk benne az egyszerű, naiv, gyermeki, egészen érzéki s mind a mellett teljesen isteni élet érzését, minő az első ind-hellen fajoké volt. Csak egy

költőitlen sivár lélek nem tudná felfogni azt az elragadó mámort, melyet e fajok egy-egy tagja a természettel és magával szemben érezett.» A kezdetleges ember istenei nem voltak egyebek mint a természet ébresztette megindító benyomások, öröm és bánat, csodálat és rémület s midőn nevet adott neki az ember, a személyesítő jelek istenekké váltak. «A fogalom cselekvénynyé változott, Minden gondolat egy kis mese, minden benyomás a mindenség egy jelenete lőn. E régi mesék jelentésének igazi kulcsa a nyelv tanulmányozása. Ama sarkétel, melyet Burnouf szeretett ismételni: *nomiria, numina*, maga az igazság.» Renan felfogása egy kissé egyoldalúnak látszik, nagyon ki akarta emelni a nyelv és a mythologia rokonosságát; tény, hogy a nevek eredetének megfejtésével a mythologia számos része világosabb, érthetőbb lett a magyarázó előtt. Hihető, hogy mind a nyelv, mind a mythos keletkezése, első hajtása egy időre esik, s csak későbbi fejlődésekben váltak el egymástól.

Renan különbséget szeret tenni a hitrege és a legenda között. Ez az ember spontan művészetének későbbi alkotása. Az előbbi tiszta feltalálás, a legendában a való keveredik össze a képzelőcléssel; a kiinduló pont való tény, egy hős élete, képe, mely tovább él és megszépül, kikerekedik s legendává lesz. Strauss például nagyon tévedett, mikor Jézus csodálatos legendáját, az evangéliom gyönyörű elbeszéléseit mythosoknak tekintette, kiben a látnokok jövendőlései, a Megváltó eszményi alakjának vonásai valósultak. Mert ha kitöröljük Jézus történeti személyét, ha elhanyagoljuk azt az erkölcsi varázst, mely feléje fordította a lelkeket, mély űrt hagyunk az ő helyén.

Érdekes Renan rokonszenve Assisi Sz.-Ferencz iránt. Valami édes és naiv varázs van e szent *életében*. Jézus bájos szeretete tölti el egész bensejét, *az isteni szeretet örök mámorában* él. Renan azt hiszi, hogy abban a lelki álla-

pótban folytak napjai, melyben az első képek, a nyelv és mythologia alapjául szolgáló képek támadnak. Bájos gyermekes naivsága például egy téli éjszakán bemegy a kertbe, embereket csinál a hóból, mondogatván magában: «Ez a nagy a feleséged, ez a kettő a fiad, ez a kettő a lányod, ez a másik kettő pedig a szolgád és szolgálód. Siess, öltöztess fel őket, mert elvesznek a hidegtől. De ha annyi gondot okoznak neked, elégedjél meg az Úr szolgálatával.» Semmi se közönséges neki. Gyöngéd realista, a ki semmit sem vet meg, mindenben örömét találja s mindent meg tud könnyezni. Koldusok, megtérő betyárok, bűnbánó asszonyok s a szív betegei, a kik Jézus köré gyülekeztek, nála is megjelentek, és midőn életével egy gyönyörű költeményt szerzett, melyet nem lehetett hidegen, bensőség nélkül megírni, egyike lőn az olasz művészet nagy inspirátorainak. Assisi Szent-Ferencz célja volt a keresztyén ideált megvalósítani s megmutatni, mi lehet a hegyi beszédből, ha betű szerint az élet törvényének tekintjük. Nem kevesebbéről, mint az evangéliom visszaállításáról, a világ általános reformjáról volt szó. Renan e csodáló magasztalása, finom dicsérete némileg érthető, ha az időpontot tekintjük, melyben Assisi Szent-Ferencz élt és működött. Ezerkétszáz nagyjából megfelel 1845-nek, mikor Renan is édes, odaadó vallásos érzéssel volt eltelve. Költői lelke fel tudta fogni, át tudta érezni azt a bájos, gyöngéd szerelmet, mely a szentet hevíti. Renan abban sem igen tévedett, hogy annyira Krisztushoz hasonlónak rajzolta, mert Assisi Szent-Ferencz nagyon közel élt az ideálreal deléhez, mikor Jézus született. Augustus császár kora nagyon megfelel II. Frigyes császárnak. Elöttem úgy rémlik, mintha Szent Ferenczben több eszményi elemei látnék. Krisztus naivsága, bájos realismusa azonban komolyabb, tiszteletreméltóbb, istenibb, mint Szent Ferenczé. De mindkettő realista, a mennyire a kor erős ideálreal

szelleme engedé, mindketten befelé mentek az erősödő reális érzésbe, gondolkodásba, azért mindketten hódítottak s Assisi Szent Ferencz nemcsak a népet igézte meg, hanem a művészeket is ihletre ragadta. A XVI. század reformidealismusa már tetemesen megapasztotta tisztelőinek számát. E napok rationalisabb gondolkodása nem kedvezett a szent férfiú szerető szívének, megvetéssel néztek reá épen úgy, mint tudatlan szerzetére. Mikor pedig bekövetkezett az idealrealismus 1570. körül, mindenfelé a tanult és orthodox szellemű jezsuitákat karolja fel a művelt katolikus világ. A XVIII. század idealismusa hasonló megvetéssel kísérte a szegény *barátok* munkásságát, épen úgy, mint a XIX-iké. Mind a mellett napjainkig fenmaradtak s mint hitoktatók, gyóntatók és a lelkészek kíséretői nem csekély szolgálatot tesznek a híveknek és a papságnak.

V.

A keresztyénség és az izlam eredete.

Már 1849-ben azt írta Renan, hogy a XIX. század legjelentékenyebb munkája *A keresztyénség eredetének kritikai története* volna. Életének feladatává tette egy ily nagyszerű munka megírását. *Jézus életén* kezdette és a hetedik kötettel, *Marcus Aurelius* császárral végezte. E művében gyakorlatilag óhajtá megmutatni, hogy képződik a vallás, hogy teremti meg az emberi szellem spontán működése. Ez az önkénytelen és öntudatlan működése az emberi szellemnek úgy van bemutatva, hogy bámulatra ragadja az olvasót s habár itt-ott nem egy kifogásunk, kételyünk támadhat, nem győzzük eléggé csodálni a szerző, a prózáíró és gondolkodó fényes tehetségét, a ki a hatvanas és hetvenes évek világias műveltségű közönségének érzését, gondolkodását legtalálóbban tudta kifejezni.

Renannak természetesen sok ellensége is volt. Az elsők közé a pusztuló idealistákat számíthatni, a harminczas, negyvenes évek összefoglaló, eszményibb embereit. Az ő szabatos, határozott és egyenes logikájuk nem gyönyörködhetett Renan kétértelmű, homályos, kitérő, hajlékony eszejárásán. Bár Hegel épen az idealismus ragyogó napjai előtt és után mutatta be és terjesztette a fejlődéstanát, melyben a tegnapi igazság holnap már nem az, mely az örökös változást hirdeti az eszmék terén is; de még az oly idealista is, a ki elfogadta, épen összefoglaló gondolkodásánál fogva alig tudta elképzelni azt a sok finom árnyalatot, melylyel minden fejlődés jár. E bölcslő elmék tehát nem teheték magukévá Renan nézeteit. Noha *megengedték* az erkölcsi világ törvényszerűségét, egész lényöket felháborította az emberiség hőseinek, félisteneinek mythosi vagy legendái homályba burkolása. Minden idealista hajlandó rá, hogy *heroworshipper* hősimádó legyen. Nagyjait derűit világitásba szereti helyezni és leborulni előttük. Renan is ezt teszi, még pedig keserédes fájdalom hangján, sentimentalis epedéssel szól Krisztusról és szent vallásáról: de az ő imádásáról a legtöbben szigorúan nyilatkoztak, kétségbe vonták őszinteségét s mesterkélty, szenvelgő adorationnak nevezték.

Renan ellenségeinek másik nagy osztálya a hatalmas egyházi orthodoxia híveiből került ki. Tudjuk, hogy az idealrealismus második felében a nagy nemzeti egység és központosítás jut érvényre az országban, a nagy egyházi centralisatio a vallások életében. Ismeretes, mily hatalmas egység, hajthatlan orthodoxia jött létre a katolikus egyházban is. Ez az orthodox irány szívéből gyűlölte Renan habozó és határozatlan felfogás át. Az idealrealismus minden felekezetnél, még a protestánsoknál is, nem szereti a hitágazatok kétségét, határozatlanságát. Neki szabatosan körülírt dogmák kellene, melyek nem tűrik a kétértelmű

magyarázatot. Minő szívvel fogadhatta Renan szellemes kétértelműségeit egy ily orthodox lélek, nagyon könnyű elképzelnünk. A katolikus és protestáns orthodoxia egyaránt fellázadt ellene. Természetes, hogy legjobban zúgolódtak a katolikusok s lelkes czáfolatokat bocsátottak világgá az Isten, az egyház, a történelem, a morál nevében. A nagyvilági közönség azonban más szemmel nézte Renan előadását, kivált a hetvenes évek reálisabb embe-
reinek nagyon tetszhetett az a határozatlan mysticus vallásos érzés, mely a bölcsész iratain előmlött. Jól esett nekik az a meleg, édes érzés, melyet nem tettek rideggé a merev dogmák, hanem lágyan elringatták benne a bölcsész gyönyörű sorai. Ezekből teljesen hiányzott minden orthodox kifakadás, bántó kárhoytatás. Még a hol könnyű és kedvező alkalmá lett volna is reá, óvatosan kerülté a szerző. Mint valódi realista, igazán gyöngéd, figyelmes és tapintatos volt. Az eszményi ember legtöbbször kíméletlen, egyenes logikája rögtön kárhoytat, gondolkodása felsőbb erkölcsi szempontból indul ki, míg a realista édes szavakkal tudja bemutatni eltérő nézetét s bocsánatot látszik kérni, hogy más véleménye lehet. Renan kiváló mestere ennek az előadásnak. Mindig kesergő hangon jelezi, hogy tudományos működésével elidegeníti magától az emberiség nemesebb, jobb felét, a vallásos lelkeket.

De midőn Jézus életében és a keresztyénség megalakulásában szellemesen mutatja be Renan az emberiség spontaneitásának szerepét, mindjárt felmerül az izlam kérdése, melyben alig van egy kis jelensége fajunk ez önkénytelen alkotásának. «Le kell mondani arról a kritikának, hogy biztosat tudhasson a vallásalapítók jelleméről és életrajzáról. Rajok nézve a legenda szövevénye egészen eltakarja a históriáét. Valljon szépek vagy rútak, köznapiak vagy fenségesek voltak-e? Senki sem tudja. A nekik tulajdonított könyvek, az ajkaikra tett beszédek rendesen újabb

fogalmazványok s sokkal kevésbé oktatnak arra bennünket, kik voltak ők, mint a módra, hogy fogták fel tanítványaik az eszményt. Jellemök szépsége sem az övék, az emberiség tulajdona, mely az ő képére teremté őket. E szüntelen alkotó erőttől átalakítva a legcsúnyább hernyóból is a leggyönyörűbb pillangó válhatik. Ez azonban nem áll Mahometre. Körülötte a legenda munkája gyöngé és eredetiség nélküli. Mahomet valóban történeti személyiség: minden oldalról érinthetjük. A neve alatt ránk maradt könyv csaknem szórul-szóra magában foglalja beszédeit. Élete csak olyan biographia, mint más emberé, csodák és túlzások nélkül.» Valóban az izlam alapítójának életrajza oly egyszerű, világos és közönséges, hogy nem gyönyörködhetik benne a költő. Egy-egy keresztyén legendája mily bájos mondákkal, idylli, majd fenséges képekkel szolgál az olvasónak! Mi ennek a magyarázata? kérdezzük Renantól. Megfelel kérdésünkre. Az arab szellem szélső finomsága, nyílt és tiszta modor a, az erkölcsök szabadsága nem kedvezett a vallás mythicus fejlődésének. Arábiában teljesen hiányzik azon elem, mely a mysticismust és mythológiát szüli. Soha sem tudta az istenben meglátni a különféleséget, a többséget és a nemet, például az *istennő*, *istenasszony* kifejezés barbarismus volna a héberben. Jellemző vonásuk, hogy sohasem volt mythológiájok, épopoeájok. Ezek csak oly népeknél lehetségesek, a melyeknél az Isten, az emberiség és a mindenség határai összefolynak. Ettől a pantheismustól nagyon messze esik a sémi arab szellem. Arábia különösen vagy elvesztette, vagy talán soha sem volt meg neki a természetfölötti inventio ajándéka.

E magyarázatban sok helyes, sok igaz van. A sémi szellem erősen általánosító, összefoglaló, ezért volt lehetséges, hogy a zsidók oly korán eljutottak az egvdstenség fogalmára. A mivel például a görögöknél alig félezreddel

Krisztus előtt, s akkor is csak egyes gondolkodóknál találkozzunk, azt a zsidók vallása gyönyörű mondákkal ékesítve másfél ezer év óta hirdette. De hogy a zsidóknak, araboknak nem lett volna mythosuk, nem hittek volna a sok istenségben s hogy a zsidók a realismus idején nem estek volna vissza e polytheismusba, épen az az összehasonlító nyelvészet czáfolta meg, melyre Renan annyira szeret hivatkozni. A zsidó nép ősidőkben szintén polytheista volt, noha összefoglaló természeténél fogva nem annyira mint a görög és más nyugoti faj. A kezdetleges ember nem is képes másképp felfogni a világot mint a polytheismus fényében. Ezt meg tudja érteni. A fejlődés magas színvonalán kell lennie, hogy az egy Isten, az elvont, az ő világán kívül élő és még talán szellemistent megértse. Bármilyen összefoglaló tehetsége van a sémitának, odáig bizonyosan csak évezredek alatt tudott eljutni.

Hogy a zsidóvallásban, az izlamban és később a protestantismusban kevés vagy nincs mythos, ennek magyarázatját főleg az uralkodó eszmében kell keresnünk. E változások mind a szélső idealismus hanyatlása utáni rationalisabb napokban keletkeztek s oly ridegen körül voltak írva, a kor bonczoló gondolkodása annyira lenyesett rólok minden meséset, minden költőit, festőit és bájos vonást, hogy majdnem csupán a száraz igazság maradt meg, az ébredő s utóbb gyarapodó realismus iparkodott egyel-mást visszahozni az érzékelhető elemekből, de mindez kevés volt.

Némileg mutatja ezt a protestantismus története. A XVI. század második tizedében támad a lutheranismus, pár évtizeddel később a rationalisabb calvinismus. Ezek még megtartják a Szent-Háromságot, Krisztus még az Isten fia; később keletkezik az unitáriusok tana s utoljára a zsidózók, a szombatosok felekezete. Ez a legszélsőbb rationalismus. A XVII. század első negyedében már delére jut az idealrealismus, mindenütt a nagy nem-

zeti, vallási, nyelvi, irodalmi, erkölcsi stb. egysége törek a haza fiai, katolikusok, lutheránusok és kálvinisták kegyetlenül pusztítják a zsidózókat s mellettök az unitáriusokat és oly sikerrel hajtják végre kegyetlen munkájokat, hogy alig maradt magja a zsidózóknak, az unitáriusok pedig, kik egész Erdélyt ellepték, még ma is csak 60,000-en vannak a széles magyar hazában; míg a korábban keletkezett és több mythosi elemet fentartó lutheránus és kálvinista felekezet, habár szintén sokat veszített az idealrealismus vallási és politikai egysége alatt, mégis elég jó erőben fentartotta magát. Azért nyugodtan elmondhatni, hogy bármily száraz és rideg árnyalat nélküli az arab szellem, ha a realismus alatt kezdődik és érvényre jut az izlam, mindenesetre lett volna benne egy kevés mythosi érzéki elem, nem ugyan a beduinoknál, a kiket ma sem tudott megnyerni Mohammed reliigiója, hanem a városi araboknál.

Hogy az árja még az izlamot is be tudja népesíteni mythosi alakokkal, a perzsáknál látjuk, a kik nem levén sémita faj, a *korán* mellett magukévá tették a hagyományt is és így legendái elemekkel ékesítették vallásukat. Van hőskölteményök is, a *Sah-Name*, nem epopoea vagy naiv eposz, melyben a nép saját őskorát istenei, félistenei és hőseivel mutatja be, hanem mondás, harczias költemény, királyok és csatáik egymásutánja, melybe itt-ott mythosi elem is vegyül. Szerzője *Firduszi*, midőn a régi dicsőséget rajzolja, nem idegen a tűzimádó perzsa szellemtől sem, melyet pedig az egyisten tan apostolai kegyetlenül irtogattak. Ha ez eposz az idealreal korszak második felében készül, mikor még van érzékünk a nemzeti nagyság iránt, de már szeretjük az érzékit, a mesést, a mondait, a naiv mythosi világot, valószínű, hogy a költő elének tudja varázsolni a perzsa szellem egész körét. Édes, naiv képét kapjuk a perzsa nemzeti érzésnek, gondolkodásnak. A hős-

költemény azonban nagy részt az új idők világában, az idealismus napjaiban született. Mahmud zultán (997-1030) korának leghatalmasabb fejedelme volt lelkes pártfogója. Uralkodása egyidejű a ml Szent Istvánunkéval, a kinek királyságával bevégeződik a nemzet vallás-erkölcsi, sőt politikai életének reformja. Ez az idealisabb érzés azonban nem kedvezett az eposz nyugodt tárgyias hangjának, felfogásának. Ariosto az *Orlando furioso* szerzője (1516) sem tud igazi elbeszélő lenni, annál kevésbbé Voltaire az ő *Henriadéjában* (1728), ki már készakarva kikerüli az ajánlkozó mythosi elemeket is s allegorikus alakokkal, álmokkal, jóslatokkal pótolja őket. Még kevésbbé a mi Vörösmartynk *Zalán futásában* (1825). Az idealismus eposzaiban rendesen mély hazafi fájdalom szava nyilvánul, égő honszeretet nyilatkozik, nemes Patriotismus foglalja el az életkedv helyét, dicső harczok, nagy nemzeti küzdelmek foglalkoztatják szívünket és képzeletünket. Firduszi lelke sokszor a fatalismus rabja. Művén a pusztulás, a halál elegiás hangja ömlik el. Olykor megszakítja elbeszélését s figyelmezteti hallgatóját, hogy gondolja meg, milyen vén éz a világ, mennyi romlás ment és megy ezután is végbe e hegyeken és síkokon! Renan ezt részben az izlamnak tulajdonítja, részben a perzsa bölcsészetnek. «Az izlam és a perzsa bölcsészet vitte he a *Sali-Náméba* az ember végzetének mélabús fogalmát, melyet nem ismertek a homeri költemények, sem a carlovingi énekek. Az életkedv, a jó kedv a halálban is alkotó elemei az epicus szellemnek. Roland és Achilles, Olivier és Hector soha sem töprenkedtek magukon.» Renan ítélete aligha igaz. A perzsa mint árja nép szintén tud vigadni, gyönyörűségét tudja találni az életben. Firduszi e hangját épen ugy idealismusának kell tulajdonítanunk mint a magyar Vörösmarty fájdalmas elégiái kitöréseit. Mindkettő lángolón szereti hazáját, hisz a dicsőségben, szereti a jót, a nemeset,

a fenségést, lelkesedik az eszményi műveltségért. De míg Vörösmarty művei modernebbek s kizárólag az övéi; a *Sah-Náme. a Királyok könyve* századok alatt új episodokkal bővült, az eredeti mű tetemesen átalakult, vagy legalább módosult, a mit annál könnyebben lehet megtenni, mert úgy sem volt egységes munka. Csakhogy az eszményibb előadásba reálisabb részek keveredtek s így elveszett belőle a hang és a felfogás egyöntetősége.

VI.

Isten és a természet.

Az idealrealismus második felében mindig jobban elterjed a szükségszerű fejlődés gondolata. Az emberiség látköre összezsugorodik, már nem igen tudunk összefoglalni, elhomályosul lelki szemeink előtt az erkölcsi világ, de annál jobban látjuk, észleljük, megfigyeljük az anyagit. Nem tudunk fölemelkedni az eszmékhez, érthetetlen és bosszantó minden általánosítás; de annál jobban átértjük mindazt, a mi kézzel fogható, érzékelhető. Az idealistának világos az erkölcsi, a realistának az anyagi. Az idealista világos képet, átlátszó igazságot, feltétlen doctrinát keres; de már az idealrealismus hajnalán egyoldalúnak tűnik fel e merev érzés, gondolkodás. Az idealista sasszeme érzéketlen az élet apróságai, a lét ezer meg ezer árnyalata iránt: a realista pedig éppen ezekben leli gyönyörűségét. Gondolkodása a hullám haladásával mindinkább érvényre jut. A gyakorlati kérdésekben nem is nehéz ez a simulás az idők haladásához. A víz is mindig lefelé foly, a mélyebb helyeket keresi s rendesen megtalálja. Nagyobb nehézség merül fel a legmagasabb kérdések eldöntésénél, minő az Isten és a természet kérdése. Az idealista ezeket is tisztán, ridegen, lehetőleg körülírva, szabatosan meghatározva szereti átérezni, elgondolni. Neki az Isten örök, élő, személyes, szent, mindenható, mindentudó, igazságos és

jó lény. Az idealrealismus nagy nemzeti, nyelvi, irodalmi, művészeti, erkölcsi és gazdasági egysége még jó ideig szintén gyönyörködik az ily isteni lényben épen úgy, mint a metaphysicai kérdések egységes felfogásában. A második fele azonban számos mysticust mutathat fel. A vallásos érzelem nem oly rideg dogmaticus keretekben uralkodik a mysticus ember szívéen. Neki ez homályos, rejtelmes, sejtelemszerű, lágy, kenetes érzés, melynek Renan készítette el, Renan írta meg a theológiáját a vallástalan lelkek számára. Segítségére jött az újabb bölcsészet ama roppant horderejű tana, hogy a világ, a természeti és erkölcsi világ, örökös levésben van s így minden, a mi létezik, a történelem tárgya. »Elhagyni az *Isten* szót, melyet az emberiség annyira tisztel, melyet régi szokás szentesít és szép költeményekben használtak, annyit tenne, mint felforgatni a nyelv szokását. Mondd az együgyűeknek, hogy éljenek az igazság, a szépség, az erkölcsi jó utáni vágyak, nem értik meg szavaidat. De mondd nekik, hogy szeressék az Istent, ne bántsák meg az Istent, bámulatosan meg fognak érteni. Isten, Gondviselés, halhatatlanság mindannyi jó régi, talán kissé nehézkes szók, melyeket a bölcsészet a legkeresettebb finomsággal magyarázhat, de soha sem lesz képes kellően pótolni. Egy vagy más alakban Isten mindig a mi érzékfölötti szükségünk összesege, az eszmény categoriája marad, azaz oly alak, melyben mi fel fogjuk az eszményt, épen úgy, mint a testek categoriái, a tér és az idő, vagyis oly alakok, melyekben föl fogjuk a testeket. Más szavakkal: e szép, igaz és jó dolgok előtt állva az ember, felmagasztosul és az égi varázstól megigézve, megsemmisíti hitvány személyiségét, föllelkesül, elmerül. Mi ez egyéb, mint imádás?

Íme a hitetlen ember mysticus istene, a realismus istene összeegyeztetve a *levés* tanával! Az idealista egy sereg bizonyítékkal áll elő, hogy van Isten. De ezek

gyarlósága szembetűnő, mondja Renan. Ha az ész vezetné az embert, előbb-utóbb mindnyájan atheisták lennénk, mert se a tapasztalás, se a speculatio nem tudja nekünk bebizonyítani, hogy van Isten. »A tudomány nem tárja fel; a természet távol attól, hogy kijelentené, erkölcstelen; a jó és rossz közönyös neki. A történelem pedig állandó botrány erkölcsi szempontból«.

De hát mi bizonyítja nekem, hogy van Isten? Az én realista szívem. A mysticus realistának szüksége van istenre, föl kell emelkednie az istenhez; ez az érzelem a legjobb bizonyíték. »Az isten a lelkiismeret, nem pedig a tudomány és a metaphysica eredménye. Nem az ész, hanem az érzelem határozza meg az istent.« És Renan a leggyöngédebb érzelem hangján szól az istenről. Csupa kenet és melegség! Imádkozik, alázatos szavakkal könyörög hozzá csak úgy, mint bármely jámbor hívő. A hatvanas években mély felháborodással olvasták ez imádságos szavakat a pusztuló idealisták, ma kevésbé sértő, botrány - koztató a jámbor keresztyének szemében is, mert ezek szintén realisták. Az az édes, kenetes vallásos hang jól esik nekik. A hatvanas években igen sokan léha fufangnak, a hívő lelkek hitvány rászedésének, istenkáromló hypocrisisnek jelezték ezt az imádságos hangot, ma a legtöbben látják és őszintének tartják azt a hódoló tiszteletet és imádatot, mely Renan lelkét az isten iránt eltöltötte, vagyis Renan megelőzött bennünket a realismus ösvényén. Ő már erősen mysticus volt az idealrealismus delén épen úgy, mint Eckhardt, Tauler, Böhme, Szalezi Szt. Ferencz és mások.

Mi az isten? Az idealista mindent körül szeret írni, szigorúan meghatározni, a fogalom jegyeit pontosan kijelölni, megállapítani. Az idealista tudós és író bármiről szól, tisztába akar jönni tárgyával. Még tanítását is meghatározással szereti kezdeni. Ismeretes, hogy a nyelvtant

is fogalmának megállapításával kezdi. *Quid est grammatica latina?* Mi a latin nyelvtan? A realista irtózik minden meghatározástól. Nem tudván összefoglalni, nehéz neki a lényeges és esetleges jegyeket gondosan megkülönböztetni, ez utóbbiakat mellőzni s így a tárgy fogalmát megállapítani. Ha mégis okvetlenül szüksége van meghatározásra, inductive jár el, csak fejtegetéseinek végén mondja ki.

Ha istenről van szó, az idealista mindjárt kész a meghatározással, az isteni sajátságok, attribútumok elszámolásával; lehet, hogy a realista utána mondja, de nem érzi, nem látja oly tisztán a fogalmat, nála az érzés, a szív az uralkodó: szívével gondolkodik. Mi tehát a realistának, a mysticusnak az isten? Mivel az érzelemnek köszönhetjük az istent, csak az érzelem határozhatja meg. Az érzelem azonban nem ismeri az elvont attribútumokat, tehát nem is ezekkel határozzuk meg az istent, hanem csak szeretjük. A ki szereti, az ismeri. Vele szemben csak egy jelző jogosult, mely azt állítja, hogy *van*. Ha teljes bizonyossággal, evidentiával magunk elé állíthatnók őt, olybá vennők, mint egy mértani theoramát, melyet megengedünk, de nem szeretünk, mondja Renan. E hasonlatban van egy kis igaz. Az, hogy a realista szereti a titkost, a rejtelmest · másrészt nagyon téves, inert mint Garo megjegyezte, az isten nem elvonás, mint valamely theorema, hanem gondviselő mennyei atyánk. »Mindazon kifejezések, melyeket a theodicea használ az isten természetének és attribútumainak magyarázatára, a véges lélektan sajátjai, folytatja Renan. Az istenre viszik át mindazt, a mi az emberben tökéletesség, szabadság, értelmiség stb. s nem veszik észre, hogy e szavak tagadják magát a végtelenséget. Kell-e még hozzátennünk, hogy a szükségszerűség, az öntudatnélküliség stb. kifejezések még képtelenebbek lennének? Az igazság az, hogy e szók mind az emberre vonatkoznak s nincs értelmök az istenre alkalmazva«.

A mysticusnak, a realistának mire Való volna az isten meghatározása? »Oh mennyei atyám! nem tudom, mit tartasz fenn számunkra. Vájjon e hit, melyet nem engedsz kitörteni szíveinkből, vigasztalás-e, melyet gyarló végzetünk elviselésére nyújtottál? Jótékony csalódás-e, melyet irgalmad kigondolt, vagy pedig mély ösztön, kinyilatkoztatás, mely elég azoknak, a kik méltók reá? Igaza van-e a kétségbeesésnek és ily szomorú volna-e az igazság? Nem akartad, hogy nyílt választ kapjunk kétségeinkre, hogy ne legyen érdem nélküli a jóban való hit és számítás, az erény. Világos isteni kijelentés egyenlővé tette volna a nemes lelket a köznapival; az evidentia hasonló dologban szabadságunk elleni merénylet volna; azt akartad, hogy belső szervezetünktől függjön a mi hitünk. Áldott légy mysteriumodért; áldott légy, hogy elrejtőztél; áldott légy, hogy fentartottad szívünk teljes szabadságát«. Ez elég a mysticus keblének. Hisz neki csak édes vallásos, félhomályos érzés kell. A XVII. század második felében, a realisabb időkben támadnak a pietisták mindenfelé, a kik elvetik a dogmák feszegetését; 1800 előtt és után Schleiermacher és mások a tiszta édes vallásos érzelemben helyezik a religiót. Századunk hetvenes éveiben kezdettek újra szaporodni a mysticusok és pietisták, a kik azóta nagyon elsokasodtak. A papok sem igen foglalkoztak a hitágazatokkal, nem keresték a dogmák finom megkülönböztetéseit, hanem a jámbor hívőkkel belemerültek a vallásos érzésbe. Ezért lehetségesek a realismus alkonyán és az idealismus hajnalán az uniótörekvések, mint a XV. században a keleti és nyugoti egyházak között, hasonlóképpen a XVII. század végén Leibnitz és mások iparkodásai, melyek megújulnak századunk második tizedében s létre jön a protestáns alliance, napjainkban pedig XIII. Leo a keleti és az angol egyházakat akarja egyesíteni a rómaival.

Az eszményibb gondolkozású azonban nem nyughatik, neki legalább azt kell kérdeznie, hogy van-e isten? És a realista Renan megfelel reá: »Vajjon a természetén és emberen kívül van-e még valami? kérdezitek tőlem. Van minden, felelem én. A természet csak látszat, az ember csak tünemény. Ott van az örök alap, ott van a végtelen, a substantia, az eszmény; ott van a szép muzulmán kifejezés szerint az, *a ki tart, durat*; a zsidó kifejezés szerint, *a la van*, est. Ott van az atya, kinek öléből származik minden, a kinek ölébe tér vissza minden«. Belőle származunk, belé térünk vissza. Tulajdonkép csak ő van, ő az örökké élő, az örökkévaló isten. De mivel minden örökös levésben van, az isten is szüntelen változik, azért, báj' van, mégis csak lesz. »Az isten akkor lesz teljes, ha az isten szót a teljes lét synonymjává teszik. Ez értelemben isten inkább lesz, mint van: *in fieri* van, önmaga megalkotásának útján van. De itt megállva, nagyon tökéletlen theológiát adnánk. Az isten több mint teljes lét, ugyanakkor feltétlen is. Abba a sorba való, melyben a mathematica, a metaphysica, a logica igazak, ő az eszmény helye, a jónak, szépnek és igaznak élő kútfeje. Ekkép tekintve, az isten teljesen és fentartás nélkül van: örökkévaló és változhatatlan, haladás és levés nélkül«.

Mily érdekes ellenmondások, mondaná az idealista. A mysticus azonban sejti és érzi, bár nagyon kevesen olvasták e rejtelmes magyarázatokat. Nekik elég volt, hogy van egy félhomályos ideáljok, egy megfeythetetlen, a végtelenségből rajok tekintő mennyei atyjok, a ki szívükhöz tud szólni, boldogítja, az érzelem édes varázsával enyhíti, vigasztalja, megigézi, elbájolja őket.

Ha némi fogalmat óhajtunk szerezeni egy-egy hullám alatt a vallásos érzelem finom módosulásáról, vegyük kezünkbe egy Bossuet, egy Szent Bernát, egy Szent Ágoston és egy Kempis Tamás műveit. Az első hideg, ünnepélyes,

fenséges, noha a reálisabb időkből maradt keblében egy kis *douceur*: Szent Bernát költői, és szónoki erővel, olykor sentimentalis hangon nyilatkozik az istenről, hisz jobbára idealista. Szent Ágoston *Soliloquiai* az idealrealismus delének termékei. Nemes, férfias hangon, bár keresztyén alázatossággal és epedéssel szól istenéhez. Érzése még nem tud elég meleg, közvetlen és benső lenni. Dogmaticus elme, a ki a finom megkülönböztetésekhez is ért. Tud általánosítani és meghatározni. Kempis Tamást már nem aggasztják a hitágazatok, csak Jézus édes szerelmével van tele. »Istenem és mindenem! A ki érzi, annak elég van mondva és gyakran ismételni jól esik a szerető szívnek. Jelenléted felvidít mindent; ha pedig eltávozol, untat minden. Lecsillapítod szívemet, adsz békét és ünnepi vidámságot«. Hány száz meg száz ily kedves sort lehetne kiírni az *Imitatio* kis könyvéből! E mysticismusnak kifejezője a XVII. században, főképp Szalezi Szent Ferencz *Philothéája*, 1800 körül számosan tolmácsolták ezt a mysticus vallásosságot, a művelt protestánsok számára különösen Schleiermacher tévé, most pedig Renan volt legnagyobb mestere a világias műveltségű közönség számára.

És mi történik az emberrel? Renan megfelel e nehéz kérdésre is, mikor azt mondja, hogy »a lélek halhatatlan, mert kiszabadulván az anyag szolgai föltételeiből, eléri a végtelent, kimegy a térből és időből és belép a tiszta eszme birodalmába, az igazság, a jóság és szépség világába, hol többé nincs korlát, nincs határ«. Ez a világ maga az isten, a ki *lényegesen a lelkek helye*. Mert a lélek vagy cselekszik, vagy szeret; az isten pedig eszmény lévén, minden szeretet tárgya. Csak is az istenben vagyunk halhatatlanok, mondja Renan, másutt pedig, hogy csupán az Isten emlékezetében. De mivel az isten is fejlődik, hasonlóképp a világ és benne mi, mentől inkább lesz az

isten, annál igazságosabb is lesz. Végre teljesen lesz azon a napon, melyen, a ki fáradozott az isteni munkán, érezni fogja, hogy beteljesedett az isteni mű és látni fogja a maga részét ... A ki semmi áldozatot sem hozott a jónak, az igaznak, akkor megkapja művének a megfelelőjét, vagyis a semmit. »*Beatam resurrectionem expedans*, íme ez az igazi formula idealistának és keresztyénnek, mely illik a sírra«. E mysticus tanok igazságát vitatni, helytelenségét czáfolni nem lehet. Ha a feltétlen igazság köréhe tartoznának e kérdések, mint az idealista szereti elgondolni, bizonyosan lehetne úgynevezett tárgyas bírálatot mondani róla. Ez azonban hiábavaló fáradozás lenne. Ki tudná bizonyítani vagy tagadni, hogy igaza van-e Renannak vagy nincs? A mit ő hirdet, az többé-kevésbé megfelel a hetvenes, nyolczvanas évek mysticus gondolkodásának és érzésének, egy bölcselő lélek édes vallásos alkotásának. Bizonyosan igaza volt azok szemében, a kik rokonmysticus gondolkozók valának. Épen úgy, mint a hogy most Brunetière úrnak van igaza, mikor felszólítja francia olvasóit, hogy térjenek vissza a katolikus egyház kebelébe. Mily sokan érzik az ő nézeteinek igazságát, helyeslik elfogását s talán számosan követik felhívását! De sokkal többen vannak oly lapos, érzéki, léha teremtések, afféle realisták, a kik a gyönyörök Eldoradójában vagy a napi gondok fárasztó munkájában nem érnek rá mysticusan bölcselkedni, a kik meglelgedve látszanak lenni a dolgok menetével, a realismus fényes anyagi sikereivel, kiket nem igen kísértének a lelkiek, ezek úgy találják, hogy nincs igaza se Renannak, se Brunetièrenak. Vannak ismét az idealrealismus második feléből ránk maradt kisebb-nagyobb politikusok, a nemzeti egység, az állameszme bomlott vagy romlott hívei, a kik nem tudnak átmenni a realismus decentralisáló, kiegyenlítő eszmevilágába, ezek sem értik meg Renant. A zsidók között sem igen akad, a kinek az

ily mélységes mysticismus iránt érzéke volna. Összefoglalóbb gondolkodásuk nem igen rokonszenvez a mysticismussal, sem a szélső idealizmussal. Brunetière cikkeit például a zsidó tudósok és hírlapírók legkevésbé értették át. Ezeknek tehát bármily érvekkel álljunk elő, buzgóságunk csak vesztegetné az időt.

VII.

A morál és a politika.

«A morál kiválóan komoly és igaz dolog» mondja Renan. Iratai telvék az erkölcs magasztalásával. Ki tudná bebizonyítani, hogy van Isten? Senki. De az öntudat megszólal és egy szebb világról, az igazság, a jóság, az erény világáról beszél, feltárja az eszmény világát. Hacsak a természet volna, méltán kérdezhetnők, hogy van-e szükség Istenre? «De mióta volt egy becsületes ember, be van bizonyítva az Isten léte.» Az erkölcs jelenti ki nekünk, hogy van Isten, «az erkölcs feltételezi, hogy az ember nem egy napi lény», az erkölcs nem függ semmiféle bölcsészeti és vallási rendszertől, az élettapasztalás, az egyén és az emberiség tapasztalása tanúsítja ezt. «A történet bebizonyítja azt az igazságot, hogy érzékfölötti ösztön van az emberi természetben, mely fensőbb cél felé hajt bennünket. Az emberiség haladását nem fejthetni meg azon föltevással, hogy az ember csak véges lény, hogy az erény az egoismus számítása, a vallás csak chimaera». Tudjuk, hogy Kant a morál kimagyarázása és megmentése végett az *a priori* érveléshez, az erkölcsi öntudathoz folyamodott! Renannak elég a történelem. Az ember transcendens természetének élő bizonyítékai a szentek, a fenkölt szellemek, ők teszik szükségessé a halhatatlanságot, ellenállhatatlanul megczáfolják a skepticismust. Mint mystikus realista, Renan a kötelességben a belső életet látja. Az egész világ, s benne mi emberek az Istenhez

közeledünk, feléje törekszünk. E törekvésünk nemesíti meg, magasztosít fel, teszi szebbé, becsesebbé az életet. Mily megható, mily megragadó egy szent, egy hős, egy tudós, egy gondolkodó önzetlen tette, lélekemelő cselekedete! Míg minden nagyszerűsége mellett is csekély erkölcsi jelentőségű egy iparkiállítás! Renan azt hiszi, hogy a hajdankor játékaiban is volt valami erkölcsi. Ma eszményi cél nélkül rendeznek világra szóló vásárokat, melyeken senki sem érzi, hogy hiányoznék valami. Világos jele annak, hogy az emberiség veszített nemességéből. A hasznos lépett a nemes helyébe. Pedig a pénz, a vagyon, a jólét nem emel föl, a pénz sohasem teremt valami igazán nagyot, szaga van, megérzik rajta eredetének alacsonysága. Az ipar ugyan mérhetlen szolgálatot tesz a társadalomnak, de végre is csak olyat, a mit pénzen is meg lehet venni. Vannak dolgok, melyeknek más a mértékök, minő a tudomány, a művészet, az erény, melyek közelebb hoznak bennünket az Istenhez. Különben mindenkinek meg lesz az ő jutalma: a haszonhajhászó embereknek a gazdagság, a földi jólét, minden földi áldás; a lángésznek, az erénynek a dicsőség, a nemesség, a szegénység. Az emberi nem célja lévén a mindenség legfelsőbb contemplációja, vagy más szavakkal az Isten imádásának legtökéletesebb cselekedete, az egyedül szükséges valami, az erkölcsi és értelmi nemesség. Igazában mi csak annyira létezünk, a mennyire lelkünkben valósítjuk az Istent, a tudomány meg a szép és jó cultusa által. Az erkölcs nem kicsinyíti az embert, nem kell feláldozni egy fensőbb tehetségét sem s többet kíván, mint Franklin positiv erényét vagy egy Channing naiv becsületességét; nemünknek ép úgy szüksége van az erényre, mint a jóságra. A mértékletességi egyletek nem merítik ki az emberiség eszményét. Kiválóan erkölcsi mű a tudomány. A tudósnak szüksége van az alázatosak és ismeretlen odaadásuk munkájára; ő az, a ki jóakaratóval, éré-

nyével, a gondolkodó mindennapi kenyerével fáradozik a közös munkán. Derült érzés, fenkölt remény származik a teljesített kötelesség tudatából. A lapos utilitarizmus az önzés pusztaságában hagy és ellenséges világba zár bennünket; míg az erkölcsi élet mindenkivel egyesít s jótetteink egykor az isteni élet mérhetlen concertjében diadalmasan visszhangzanak.

Mindezen szép szólások épen nem elégítik ki az eszményi gondolkodót. A realista mystikus Renan bájos és lélekemelő sejtelmek ezek, melyek keveset vagy semmit se magyaráznak meg. Renan érezte, hogy fensőbb erő vezérel bennünket, hogy az ember spontaneitása, önkénytelen működése ily erő hatása alatt történik és mégsem tudott tovább menni vizsgálódásainak ösvényén. Látta, hogy a történelem ezer meg ezer, önfeláldozó és erkölcsi tettről szól, magasztalta a morális lelkek igazi nagyságát, sejtette, hogy az egész morál fensőbb valami, de összezavar mindent. Még a tudományt és lángészt is erkölcsi elemnek tartja, pedig semmi közük sincs hozzá. Különösen szereti a jóságot, úgy látszik ez nála, mint realistánál a legfensőbb erény, a legerkölsibb valami, holott a realizmus idején sokszor a legléhább, a leghitványabb lelkek a legjobbak, leglágábbak. Ha a történelemből akarnók egyszerűen adni az erény fogalmát, nagyon sok hibát követnének el: hiányoznék a delez tú, mely az élet nagy tengerén, az események roppant sokaságában helyes irányba vezetne bennünket. Kanttól, Renantól és bölcsészeinktől a morál fogalmát nem tanulhatni meg; annyi mindenre keverik, zavarják össze, hogy tiszta képet nem alkothatunk róla, még kevésbé világos fogalmat.

Már többször elmondottam, hogy a morál nem egyéb mint magunktartása. Mivel csak társaságban élhetünk, bizonyos magatartást kell követnünk embertársainkkal szemben. E magatartás első forrása minden ember egyéni szervezete.

Erre pedig az uralkodó eszme hat, módosítja az ember lelki tulajdonait. Az idealizmus idején összefoglaló érzésre, gondolkodásra kényszeríti, melyben az egyetemeset, a nemest, a fenségést becsüli, az Isten, a világ és emberiség, a nemzet és haza, a közjó és közérdek lelkesíti. Ha szervezete tud hajlani az eszme nyomása alatt, igazi idealista lesz belőle, nemes és fenkölt lélek; ha pedig nem tud simulni, félszeg, gyűlölt, rettegett vagy lenézett és megvetett ember válik belőle. Lehet, hogy megbomlik, megőrül, korán elbetegesedik és elpusztul; gyakran megtörténik, hogy érzéki gyönyörökbe, evésbe, ivásba, szép asszonyokba öli benső elégedetlenségét. Henye, haszontalan, léha teremtés lesz.

A szélső idealizmus hanyatlásával, az erkölcsi világrend három főeszméjének fokozatos szétválásával, gyöngül az eszményi, a tekintélyi morál. A társadalom már nem rajong annyira az erkölcsért, a vallásért, szóval az egyetemesért. Az ébredező reálirány fellépteti az egyéni érdeket is, a közérdek határai összébb szorulnak. Habár még sokan lelkes idealisták, sőt akárhányan a legáltalánosabbért lelkesednek, számosabban kezdik szépnek, kedvesnek, vonzónak találni a házi tűzhelyt, kezdenek gyönyörködni a nemzeti szokásokban, a nemzeti nyelvben, verselésben stb. szóval a magyarosban. Az idealista magyar rajongott a magyar hazáért, a magyar nemzetért, mint egészért beleértve a nemzetiségeket is; de nem rajongott a magyaros szokásokért, nyelvért, irodalomért, vallásért, politikáért stb. ezeket erkölcsösebbé, nemesebbé, jobbá, szebbé akarta tenni; az ébredező realizmus kezdi szépnek találni a magyarost. Ilyenkor már rosszul érzi magát a szélső idealista, a nemzet nagyobb része elfordul ez iránytól, mely: előbb tetszésével találkozott. Magunktartása embertársaink iránt lassankint tetemesen módosul. Ha az idealizmus idején a nagy erkölcsi eszme hatott módosítólag, most az idealreal

alatt főleg a haza, a nemzet nagyságáért kell lelkesednünk s ilyenkor kissé leszállunk az erkölcsi magaslatról, többet engedünk a magán és családi érdekeknek, az érzékiségnek és önzésnek. A realismus alatt már léha individualismus lesz az uralkodó. Önző vagy hitvány egyedekre bomlik szét a társadalom a nagy eszmék elenyésznének, az egyes ember elveszti minden fensőbb törekvését, nyájas és lágy, gyöngéd és elnéző, résztvevő és könyörülő teremtés lesz. Mert csak az istenség, az egyetemes, az általános tudja fölemelni magunkviseletét felsőbb színvonalra; az egyetemes túlnyomó hatalmának enyésztevel az erkölcsi színvonal nem magasabb, mint a hogy a realismus idején érezünk és gondolkodunk. Ekkor szerepel az a határtalan jószág, végtelen könyörületesség, mely Renannak annyira tetszik. De mivel annyira léhák vagyunk, az ébredező idealismus sürgeti a kényszerítő, elv szükségét, *la nécessité d'un principe reprimant*, mint Bayle is hangoztatta, erkölcsünket, csekély tehetetlen moralitásunkat az istenivel, a vallással óhajtjuk támogatni. Azért zsarnoki, kegyetlen, erőszakos tud lenni a szélső idealista. Nem elégszik meg vele, hogy maga lelkesül a vallásért, a becsületért, az erényért, másokat is hasonlóvá akar tenni és képes üldözni, inquisitíóval és más eszközökkel sújtani azokat, a kiknek realismusa nem simul az ő eszményiségéhez. Géza fejedelem ily erőszakosan honosítja meg a magyarok közt a kereszténységet, a XV. század végén ezért üldözik ki Spanyolországból a zsidókat, Németországban rajongva égetik a boszorkányokat. Másutt is mindenfelé kisebb-nagyobb erőszakkal lép föl az ideális gondolkodás. Ezzel szemben a hanyatló vagy reformidealismus bölcsészeti világnézete azt tartja, hogy alapjában jó az emberi természet, csak alkalmat kell neki adni, hogy kifejthesse szabadságát. Később is, mentől jobban érvényesül a realismus és vele az alkotó részek, a léha társadalom legnagyobb része rajong

a szabadságért, a szabadosságért, a féktelen érzékiségért; csupán a szaporodó mysticusok látják az erkölcsi bomlást, de nincs módjukban megállítani az általános elzülést. Ők romlottak, gyarlónak tekintik az emberi természetet, a keresztyénség is e tant hirdeti, mint a reális idők mysticismusa e szempontot hangoztatja.

Az erkölcs e felfogásával meg tudjuk fejteni a világtörténelem egy-egy hullámának nagy morális tüneményeit épen úgy, mint az egyes ember egész életét. Mikor a gyöngédség, nyájjasság, részvét összeesik az erkölcs fogalmával, akkor, a realismus idején a legjobb, legerkölcösebb az irgalmas ember. Az idealrealismus alatt már ridegebbek vagyunk, magasabb szempontból ítéljük meg felebarátaink viseletét s legridegebbek leszünk az idealismus napjaiban,, mikor gyűlölettel kísérvük számos felebarátunk léhaságát, s képesek volnánk őket összetiporni, megsemmisíteni, mint megvetésre méltó hitvány tömeget. A realista felfogása szerint ekkor a legszívtelenebbek, legridegebbek s talán legkegyetlenebbek vagyunk. Sőt a hullám egyes részeiben uralkodó bűnöket és erényeket is kijelölhetjük. Például a fősvénység ismeretlen a realismus napjaiban, Shylokot nem írhatná meg Shakespeare; Balsac, Dickens nem tudnák jellemezni híres fősvényeiket, Molière is csak vígjáték tárgyává tehetette, 'mert ki látott igazi fősvényt a realismus idején, mikor mindnyájan élni szeretjük világunkat s ha nekünk van, szívesen juttatunk másoknak is? Még a józan takarékoság is ritka tulajdon; szerezzük a sok pénzt és vagyont, de legtöbbször fel is éljük, legnagyobb részét elköltjük. Óriási fényt, pompát űzünk s a munka meg az élvezet mámorában akarjuk elfelejteni erkölcsi nyomorúságunkat. Az idealismus idején nagyon sok a takarékos ember, sőt mivel nehéz kijelölni a józan takarékoság határait, elmondhatni, hogy számos embertársunk a fősvénység bűnébe esik. A reálisabb időkben kezdjük csúfolni, gú-

nyolni a fősvénységet, míg csak ki nem vész a fajtája, a mi a realizmus idején történik.

Az idealizmus általánosító és egyenes logikája Renan szerint sokkal gyarlóbb a realizmus történeti módszerénél, a mi nagyon kiviláglik a francia politika csalódásaiból, helytelenségeiből. «Két politikai rendszer osztozik öröktől fogva a világon, az egyik az elvont jogon, a másik az előbbi birtoklás jogán alapszik. Franciaország, a logika és a nemes eszmék hazája, mindig jobban kedvelte az elsőt.» Renan azt hiszi, hogy a francia szellem ellenkezik a germán szellemmel, mint az elvont jog a történeti joggal. A forradalom, az elvont módszer diadala a politikában, kiválóan francia tény. Panaszkodik, hogy a francia forradalmat a világtörténelem általános tényének kiáltják ki; maga Hegel is beléesett e hibába; pedig ez csak «gall (gaulois) tény, annak a hiúságnak következménye, melylyel a gall mindent el tud viselni a társadalmi rang különféleségét kivéve, majd meg azé a feltétlen logikáé, mely elvont mintára törekszik megújítani a társadalmat, a nélkül, hogy számot vetne a történelemmel, a szentesített jogokkal». A francia történelem titka a gall-római és a germán szellem küzdelmében rejlik; a gall irtózik a megoszlott souverainitástól, minő a hűbériség; és a császárság egyenlőségén alapuló közigazgatásra törekszik. A gall-római szellem győzött, győzelme azonban nagyon pyrrhusi. A forradalom, melytől *néhány bolond* a francia történetet keltezi, oly hiba, melyért bűnhődniök kell; nagy csalódás, mely a nemzet pusztulását vonja maga után, ha nem tudja férfiasan legyűrni. Annyit ér, a mennyit az elvont módszer, melynek nevében teljesült s azt hiszi, hogy megalapította a szabadságot, pedig romlását okozza. Mikor *tabula rasat* csinált a múlt idők intézményeiből, mikor eltiporta a részleges, különálló szervezeteket, melyek a nemzet egységét magukba foglalák, egyetemeit, szerzetes-

rendéit, testületeit, tartományait, csak egy óriást, az államot és a törpék ezreit hagyta fenn. Az egyén erkölcsi kötelék nélkül csak magát szereti és magának szolgál. Az egyéni szabadság e romlásáért a törvény előtti egyenlőség pompás szavaival akarnak vigasztalni bennünket. Lehetünk-e büszkék oly törvénykönyvre, mely csak semleges, elvont egyéneket ismer, személyi jogok, család, ősök nélkül; oly törvénykönyvre, mely eszményi polgár számára készült, a kit az utczán találtak s nőtlenül halt meg; oly törvénykönyvre, mely mindent ideiglenessé tesz, hol a gyermek teher az anyának, hol minden együttes és tartós mű el van tiltva; hol az erkölcsi egységek, melyek az igaziak, minden halálozás után szétbomlanak, hol önző lesz az ember, a ki úgy rendezi be dolgait, hogy a lehető legkevesebb teher nyomja vállait. A forradalom úgy oldja meg a vallásos kérdést, mint a politikait, ugyanoly közönyt áruí el az erkölcsi rend dolgai iránt, s ép oly keveset törődik a jó közigazgatással, a társadalmi békével; egyetemes gyógyszere a szabadság feláldozása; az egyháztól az államig nem ismer más viszonyt, mint a költségvetést és a rendőrségi szabályokat. A mindenható állammal szemben az egyén tehetetlen és fegyvertelen, kivész minden kezdeményezése, bekövetkezik a személytelen nagy művek lehetetlensége, egy erőszak nélküli, de a végtelenig faggató zsarnokság; az egyenlőtlenségből csak egy, a legkevésbé igazolt marad meg, a vagyoné, mely a nemes gondoktól elfordítja elménket s arra kárhoztat, hogy sóváran keressük azt, a mi még megkülömbözteti az embereket: ez a nemzetben a szellem és a liberális műveltség dolgainak lealacsonyítása, az anyagi érdekek despotismusa, megfélemlítés a népek fensőbb küldetéséről, a mi egyedüli nemességöket képezi. A vallástalan és istentelen forradalom ignorálta a társadalmi élet szent jellemét, rideg és sivár lelkű vezetők kormánya nem ismer más erényt mint a fegyelmet, ilyen a francia

demokratia. Az elvont jog mámorában tagad minden hagyományos alárendeltséget, történeti factumot, minden jelképet, tévedésbe ejtve az álegyenlőség szenvedélye által az állani mindenhatóságától várta a szabadságot; érénynek tekintve az irigy féltékenységet, nem hozta arányba a jogot, az érdemet s az általános szavazattal lealacsonyította a nemzeti öntudatot. Pedig az ország nem az alkotó egyedek egyszerű összeadása, hanem lélek, lelkiösmeret, személy, élő eredmény. A mai alacsony materialismus, mely a socialis testületben csak az egymás mellé helyezett elemek mesterséges gyülekezetét látja, nem veszi észre a lelket, mely a szellemet és az élő egységet alkotja; ez nemcsak alkonya, vége minden nemességnek, hanem a gyöngeség elve, mely képtelenné teszi a nemzetet, hogy ellenállhasson a szomszéd hatalmaknak. A francziák szerencsétlensége, hogy a gall-római hibába esvén minden germán elemet kiszorítottak a közéletből. Ha újra megtudnák találni az erkölcsi erőt és fegyelmet, lehetne segíteni a bajon. Kell, hogy ismét a németekhez menjenek tanulni. Úgy látszik, hogy a gall szellemnek, hogy ha producálni akarja a benne rejlő erőt, a germán szellem termékenyítő erejét kell igénybe vennie. Renan szerint az emberi természet legszebb nyilvánulásai a két faj kölcsönös egymásra hatásából származnak, ilyenek például a mai polgárosultság elve, fensőbbségének oka és tartósságának legjobb garantiája. A germánok betörése adta meg Franciaországnak a kellő komolyságot, az erkölcsi érzék mélységét, legtöbbször járultak hozzá az egyéni jog, szabadság biztosításához.

Séailles után adjuk Renan politikai nézeteinek kivonatát, s még tovább folytathatnók; de a ki ismeri az erkölcsi világ törvényét és a történetet mindjárt észreveszi hogy a francia gondolkodó a negyvenes-ötvenes évek pusztuló államférfiainak érveivel beszél. Magyarázata nagyon elmés, indokolása igazán szellemes, melyben sok új

van; de mindezek csak arra szolgálnak, hogy a haldokló politikusok felfogását érthetővé tegyék. Tudjuk, hogy a haladás hullámának közepe táján, az egyetemes eszmének hanyatlásával, a nemzeti egység és nagyság gondolatával telünk el; az idealrealista politikus mindenütt egységre törekszik. Ez az egység a politikai téren legjobban érvényesül az idealrealismus delén, így 320 körül Krisztus előtt, így Augustus alatt, majd 400, 800, 1250, 1620, 1760, 1870 körül; utána azonban szemlátomást megjelenik a realismus decentralisatiója. Természetesen, a hol erős a központi kötelék, mint Francia-, Orosz- és Magyarországon, ott lassabban következik be a decentralisatio; a hol azonban lazább a kapocs s erősebb a széthúzó elem, mint az óriási angol birodalomban, ott csakhamar beáll a gyarmatok és más alkotó részek nagyobb önállósítása. Csak a minap láttuk, hogy Anglia nem csupán Irlandnak akarta megadni a külön törvényhozó testületet, hanem most már Walesnek és Skótszágnak is. Franciaország egy parlamenti bizottságot küldött ki az ország decentralisatiójának tanulmányozására. Minden országban, minden testületben többé-kevésbé mutatkozik ilyenkor a decentralisatio, sőt hogy teljes legyen, beáll magában a családban is, hol ismeretlen hatalomra emelkedik a nő befolyása, önállósága. Ilyenkor rajongnak a nőemancipációért, mindenféle szabadságot, állást, foglalkozást követelnek a nők számára. De mihelyt beáll az idealismus, háttérbe szorul a nő, megfékezik mai erkölcsitelenségét, léhaságát. Már most is hallani számos kifogást a nők magaviselete ellen, pedig csak távolban hajnalodik. Talán azt kívánja a tisztelt olvasó, hogy tárgyias bírálatot írjak Renan politikai nézeteiről, czáfoljam» vitasam igazságukat vagy helytelenségöket. Ez azonban nagyrészt fölösleges munka. Renannak a hetvenes évek multával, a realismus győzelmével teljesen igaza van. Ekkor

sokan a decentralisáló politikát sürgetik. Ez kibékíti, megnyugtatja az alkotó elemeket, megszünteti vagy enyhíti a vidék, a faj, az osztály, a nemzetiség, a felekezet elégtelenségét. De igaza van-e Renannak és minden realista politikusnak, mikor tanaikat feltétlen és örök igazságnak tekintik? Nincs, mert ha egykor újra beköszöntének a nemzeti központosítás napjai, akkor nem lehet a decentralisatio mellett kardoskodni.

Természetes, hogy az egyes érvek, a felállított axiómák jó része sem igaz. A bizonyítékok Renan szervezétének és az eszme hatásának következményei, némely részökben tévesek; de a mit bizonyítani akarnak, a mi mellett érvelnek, az a realismus napjaiban mindenesetre igaz. Honnét veszi az érvet a realista, nem hamisítja-e meg a történelmet, nem magyarázza-e balul a faj sajátosságait: ezekre és hasonlókra tehetünk számtalan megjegyzést, melyek azonban legtöbbször alig egyebek haszontalan szószaporításnál, mert az erkölcsi törvény ismerője mindjárt látja, hogy az uralkodó irányynak csak egy oka van: az eszme, melynek befolyása alatt járnak el az emberiség, a nemzet stb. vezérszellemei.

Mindenesetre igen fontosak a népek faji sajátosságai. A mennyire történetük, vallásuk, művészeti alkotásaik, erkölcsük és gazdaságukból megítélhetjük, legjózanabb a zsidó vagyis nem tud belemenni sem a szélső idealismusba, sem a reális idők mysticismusába, azért erősen rationalista. Utána jön a román-faj, ezt követi a szláv s csak végül érkezik a germán, mely mindnyáj ok között legtökéletesebb, legkevésbé központosító, mert az idealismus nagyon kedvez a helyi autonómiának, épen úgy mint a realismus. E faj a legmystikusabb, legköltőibb, legbensőbb, legmelegebb. A mi a magyart illeti, közel látszik állani a francziához. Tudjuk, hogy talán mi képezzük a legvegyesebb fajt, turáni józanságunkat tetemesen mérsékli a belénk olvadt germán és szláv elem.

A most uralkodó parlamenti kormányzásnak legjobban megfelelni látszik a germán fajok teljesebb jelleme. Náluk nem megy annyira a központosítás, lassan, fokozatosan közelednek az idealrealismus nemzeti egységéhez; a realismus idején pedig még abból a kevésből is sokat decentralisálnak. Mintegy száz évvel ezelőtt eltörölték Irland külön törvényhozó testületét, a mostani realismus alatt azonban vissza akarták állítani. Épen ez a realismusuk, decentralisatiójuk akadályozza meg, hogy a romlottság sem akkora náluk, mint a józanabb fajoknál. Az angol, a német, a hollandi, a dán, a svéd és norvég parlament és közigazgatás aránylag tisztességesebb mint az olasz, francia, spanyol, román és magyar. Nálunk talán legmélyebre sülyedt; noha még nincs Panamánk, de mindenki látja, hogy a képviselők jórészt kerületeik ügynökeinek és egy közkereseti társaság önző tagjainak tűnnek föl; a legtöbb kormánypárti és számos ellenzéki képviselő a konczokon osztozó férfiú, a kinek semmi érzéke sincs a közjó és a morál iránt. Ez azonban még érthető, hisz a realismus idején másutt is hiányzik; de mivel közkereseti társaságot látszanak alkotni, ez az egység akadályozza, hogy a realismus enyhítő, kiegyenlítő s békéltető decentralisatiója, szükséges szétmállása érvényre juthasson. Hazánkban erős támaszuk a zsidóság, melynek, mivel legjózanabb nép, eltompul az erkölcsi érzéke és a legszámítóbb, legféltelenebb individualista lesz. Annyira, hogy például a felvidéken, majd a különféle vállalatoknál a szegény nép igazi vampyrjává válhatik. Az ország házában és a vármegyékben vitt szerepöktől sem lehet erkölcsi felháborodás nélkül szólni. A romlott társadalom őket tolja előtérbe, mint legalkalmasabbakat, őket használja fel eszközül; a hová a magyar, német, szláv, román be nem férközne tik, oda elég könnyen beférközik a zsidó. Azért nem lehetetlen, hogy az ébredő idealismus kitiltja

őket az ország házából és kizárja a nagy, országos vállalatokból. Rationalismusa miatt jórészt hiányzik belőle a reális idők mysticismusa és pietismusa, a mi kedvesebb, vonzóbb oldala a hullám e szakának s erőt, bátorságot s ösztönt adna a zsidóságnak a decentralisatio követelésére. Most azonban, mivel a nagyipar, a kereskedés, a bankügy, a vállalkozás majdnem kizárólag kezökben van, a hírlapirodalomból pedig kizorítanak vagy megvásárolnak másokat, így nálunk félre van vezetve a közönség és a realismus alatt is oly központosító nézetek vannak uralkodóknak kikiáltva, melyeknek igazságát úgyszólván alig érezzük, sőt ellenkezéssel fogadjuk.

Természetes, hogy a fajok jellemének magyarázatánál nem szabad kizáróknak lennünk. A zsidók között is akadnak, a kik épen oly jól érzik magukat a szélső idealismus és realismus napjaiban, mint például a germánok. Nekünk csupán az összbenyomást kell tekintenünk. A magyar fajban is sok tökéletes ember van, a ki épen oly jó idealista, mint annak idején realista. Mi is rokonszenvezünk a mysticismussal, hisz nálunk is szívesen olvassák a reális idők mystikusabb termékeit, a szegény nép között nálunk is sok követője akad a nazarenus, a baptista stb. vallásos tüneményeknek. Szóval a népek jellemzésénél sohasem lehet kizáró és feltétlen általánosítást hirdetni. Magam is több zsidót és magyart ismerek, a kik szépen tudnak simulni az idők árjához.

Még fontosabb oka volt a hazai központosítás fennmaradásának az udvarhoz, a koronához való viszonyunk. A korona minden lehető áron fenn akarta tartani a kormánypártot, mely a központot támogatta és az osztrák-magyar egyezsége mitsem óhajtott módosítani, nem kívánta megbolygatni a hadsereg és a külügy kérdését. A kormánypárt azonban, hogy fentartsa magát, egész alapjánál fogva a központosítás ösvényén haladt előre, csupán a kisebb

kérdésekben décentralisait; míg a nagyobbakban a nemzeti egység eszméjéből indult ki, részben ezért követelte a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést, a zsidó-receptiót, a vallásszabadságot, a felekezetenélküliséget. Az ilyenmű törvényjavaslatok keresztülhajtása azonban csak hallatlan demoralisatio árán volt lehetséges.

Van azonban Renan ama nézetében, hogy a gall-római fajt a betörő germán nemesítette meg, egy nagy történeti igazság. A mennyire vizsgálódásaim tanúsítják, a legjózanabb, a hullám szélsőségeire képtelen fajok jutottak el leghamarabb a civilisatio magaslatára. Így látjuk Egyiptomot, Nini vét, Babylont, majd a zsidókat, punokat, phoenicieket hatalmas műveltségre szert tenni. A valami kevéssel reálisabb görögök és rómaiak jöttek utánuk. A nagy római birodalmat pedig a germán törzsek bevándorlása tette reálisabbá s létrehozta a keresztyén civilizatiót, mely újra a legnagyobb egységre és központosításra törekszik, s valószínű, hogy el fogja tiporni a szláv és germán, melyekben gyöngébb a központosítás. Úgy látszik, hogy a nagy centralisatio nagy veszélyekkel jár a birodalmakra nézve. Görögország mindjárt tönkre ment, a mint Macedoni Fülöp és Nagy Sándor megteremtette a nemzeti egységet. Az óriási román és arab birodalom szintén összeomlott. A középkor nagy országait: Angliát, Galliát, Germaniát, Hispániát, Italiát, Hungáriát stb. látszólag a de centralisatio tartotta fenn. Azért nem hiú beszéd az, mikor nálunk a magyar haza védbástyáinak mondták a vármegyéket. Ebből azonban nem következik, hogy a mai centralisatióból vissza tudnánk térni a régi független vármegyékre. Bármilyen veszélyt rejt magában a központosítás, nem lehet remélnünk, hogy fajunk valaha decentralizált államot alkosson, hogy a régi vármegyék kis királysága a reatismus idején visszatérhessen. Nekik örökre végök van.

VIII.

Renan belső küzdelmei.

Renan hitte, hogy az eszme vezeti az emberiség életét. E hite azonban nem a hegeli eszme volt, mely megelőzi a tényeket; ő nem barátja az a priori felfogásnak, a mit nem szabad Séailles szerint megítélnünk, a ki dilettantizmusnak tartja, hogy Renan nem ereszkedik az eszmék megvitatásába, hanem félhomályos, kétértelmű kitéréseket, szellemes elhallgatásokat használ, finom tagadásokkal mérsékli állításait, míg a kifejezés fel nem ölti a fátyolozott igazság kívánt árnyalatát, mely szerinte az erkölcsi igazságok tulajdona. «Az erkölcsi és politikai tudományokban, hol az elvek elégtelen és mindig részleges kifejezések miatt félig igaz, félig hamis alapon állanak, következtetéseink csak azon föltét alatt jogosultak, ha minden lépten a tapasztalás és a józanész ellenőrzi őket.» Az árnyalat, örökké az árnyalat kísérti nézeteiben. «Ki tudja, nem a következtetéstől való tartózkodásunkban rejlik-e a szellem finomsága?» hisz «a következtetlenség minden emberi dolognak eleme». Sőt tovább megy. Realismusa annyira körültekintő s annyit lát meg egyszerre, hogy nem tud az igazsághoz fölemelkedni, mert, a mint mondja: «A finom és szenvedélytelen lélek önmagának a bírálója, saját ügyének gyöngé oldalait is látja és néha kísértetbe jön, hogy ellenfeleinek nézetére csapjon át».

A félhomály, az árnyalat e szeretete megvolt fiatalabb éveiben is, de az idő haladtával mindig gyarapodott. Utóbb feltűnően kedveli az iróniát is. A helyett, hogy szabatosan körülírná, meghatározná az igazságot, mosolyog önmaga és mások nézetei fölött, Ez a mester fensőbbségének bizonyítéka. «Nincs biztosabb jele az ember nemességének, mint bizonyos finom, hallgatag mosoly, mely alapjában a legfőbb bölcsészet.»

Mi e jelenség oka?

Nem egyéb mint a realizmus. Az idealista általánosítása mindenekelőtt világosságot keres, gyűlöl minden félhomályt, habozást, megveti az árnyalatot, a kitéréseket. Szembeáll a kérdéssel és tehetsége szerint megfelel reá, minélfogva sokszor egyoldalú lesz. Felsőbb szempontból tekintvén a jelenségeket, csak a kimagasló tüneményeket veszi észre s legjobb akarata mellett sem veheti számba a lét apró tényeit. A realista ellenben sok mindent lát, ami megzavarja okoskodását, keresi az igazságot, és a tények oly halmaza áll előtte, hogy nem tud eligazodni közöttük. Lehet-e a tények roppant tömegében általánosítania? Nem. De mégis ki kell mondania valamely igazságfélét, ki is mondja sok fentartással, kitéréssel és árnyalattal, s végre finom iróniával ereszti útnak, mert maga is alig hisz benne. Ez a magyarázata annak az iróniának is, melyet a múlt század végén megindult romanticizmus hangoztatott. Különben mindig előfordul a haladás hullámának második felében. Az első fél idealizmusában nem szoktunk kétkedni szavaink igazságában. Pathosszal, önérzettel hirdetjük nézeteinket, mámoros odaadással és dogmatikus biztossággal harsány hangon kiáltjuk a világnak, nut hiszünk és vallunk. Ez a declamatorok, a lángeszű szónokok időszaka. De már az idealrealizmus megjelentével gerjedezik lelkünkben a kétely, fölserken a skepsis s kezdünk elfordulni az igazságoktól, a szónoki virágoktól, az újítók sarktétéleitől, híres axiómái- és postulatumaitól. Az idealrealizmus második felében már csak egyes elkésett összefoglaló elmék képesek élvezni azokat, a nagy közönségnek nem kell semmi eszmei, különösen nem, ha feltétlen bizonyossággal hozzák élénkbe. Mint sejtelem, mint valószínűség, kissé fel tudja ébreszteni érdeklődésünket; míg ha feltétlen igazságnak mutatják be, gúnyos lenézéssel tekintünk a bemutatóra.

Ezen iróniával rokonézés a humor, mely a realismus szemével való tekintése az idealisták zajos actiójának. Az eszményi ember bátor és nyílt, egyenes és hangos újításai mosolyt keltenek bennünk a realismus gyarapodásával, meglátjuk ünnepest és lenézett embertársainkban a jó és rossz sajátságokat; a nagyság nem kerülheti ki bonczoló kritikánkat, de a társadalom páriáiban is észre tudjuk venni a jóság egyes tulajdonait. A humor tehát mmdjait jelentkezik a szélső idealismus lohadásával, kivált a realisabb fajoknál, mint pl. a germánok- és szlávoknál. Ilyen humor például Dickensé a negyvenes években. A román-faj józanabb természete miatt csak az erős realismus napjaiban találkozunk a humorral. Nálunk az ötvenes-hatvanas években voltak tele a humor csodálatával, kezdték próbálgatni íróink. A nyolczvanas években a mi körünkben is teljes mértékben grassált a humorizálás. Mikor elvesztjük meggyőződésünket, nincs hitünk az igazságban, az emberi becsületben, felebarátjaink tisztességében, a nagy hazafiak őszinteségében; mikor a közjó, a közérdek zajongó munkásai nem tudják elrejteni lólábaikat: akkor csak a humor szemüvegén keresztül jó a világot szemlélni, persze az enyelgő humorén, mert a maró, keserű humorban hiányzik ez a vigasztaló elem. Ilyen humor nálunk Mikszáth Kálmáné és Jókaié, néha-néha igazán léha, jellemtelen és hazug.

Az iróniának közvetlen oka magunk és mások ezer csalódása a realismus első napjaiban. Szegény Renan is sokat csalódott! Még 1870 körül is azt tartja, hogy az ember küldetése a tudomány útján megszerezni az Isten országát, a kötelesség teljesítésével, az igaz keresésével, a szép szemléletével, mondjuk mindazzal, már a földön megvalósítani, a mi önmaga urává teszi az egyént s függetlenné a szolgálai érdekektől. E szép szavak sokszor előfordulnak irataiban, többé-kevésbé változtatva; de amolyan

mélabú, szelídebb pessimizmus kíséretében. Mikor az eszme embere érzi, hogy mindjobban eltérnek tőle a társadalom vezetői; mikor látja, hogy embertársai másképen kezdenek gondolkodni: m égve főleg kezd szólni a tömegekről. Ugyanezt észlelhetni minden pályán s legjobban a költők és művészek sorában, kiket sokszor elpusztít az eszme változása. «A kit fölkent az Isten, mindig különálló lény, bármihez fogjon, nincs helye az emberek között; ráismerhetni egy jelről: nincsenek pajtásai kortársai között, számára nincs mosolyuk a fiatal lányoknak». Természetes, hogy a kit ifjúságában a tudás vágya a könyvek és a gondolatok rabjává tesz, nem szokta idejét pajtásokra és szerelmes leánykákra pazarolni; az idealizmus idején azonban ezek is tesznek szert odaadó, benső barátokra, kik egész lelkükkel csüggnék egymáson. A realizmus napjaiban, mikor senkinek sincs igaz barátja, mikor csak kedélyes pajtásaink vannak, nem sokat törődünk a gondolat magán álló emberével, kedélytelen töprengése, bomladozó szelleme untat bennünket. Renan is megérezte az eszme változását s olykor egy kis pessimizmus fogta el. Ilyenkor szeretett a komolyabb németekre tekinteni, őket magasztalni a francziák rovására. A hol csak alkalmá nyílt, ostromozta a francia léhaságot. A Farce de Patelin-ről szólva, megrója «a gall szellemet, ezt a lapos, pozitív, emelkedettség nélküli szellemet, m elv nagyvonalú szemes a világ dolgaiban, a maga módján moralizál, de úgy, hogy a morál alatt a sikert érti». Akárhányszor gyűlölettel szói a francziák felszínes nevetéséről, örök mosolyáról, melynek okát talán a nemzet józanabb szervezetében kell keresnünk. A francia egyenes logikája, racionalistább gondolkodása nevetéssel, szórakozással fogadja az eszme változását. Más nemzet is sokat nevet a realizmus léha napjaiban; a francia azonban legerősebben átadja magát neki. Örökös élvezetre és

szórakozásra, vagy tartós munkára van szüksége. A teljesebb nemzetek között, minők a germánok, jóval több ilyenkor a mystikus, a mi komolyabbá teszi őket. Míg a germán rokonszenves mystikus és így igazán meleg és benső, a francziák között aránylag kevés az ily jellemvonás, csak udvarias, nyájas, mosolygó és léha. A magyar szintén közel jár hozzá, egy kevésbé szilajabb, de másrészt nagyon léha. Az idők léhaságán botránykozó lelke Renant bretagnei eredetére, a régi celtákra figyelmezteti. A szomorú, bánatos breton szellem iránti tisztelet ébred föl bensejében, e népet látja megifjodni emlékezetében, a mint magányában ignorálva remeteéletet él. «Egyszerre büszke és félénk, hatalmas az érzelemben, gyöngye a cselekvésben, látszólag megfontoló, de vallásos ösztönében imádni való gyöngédséget árul el; idealista faj, nem mint Németország a retlexió mélységével és merészségével, hanem gyermeki képzeletének megigéző őszinteségével, melynek játék minden valóság. Költői tehetsége, álmaiban csodálatos leleménye elbájolta a világot s a középkorban költői motívumokkal látta el az egész keresztyénséget. Neki köszönhetjük Arthurt, Percevait, a phantasia e halhatatlanait. Költői életének lényeges eleme a kaland, vagyis az ismeretlenek hajhászása, örökös futás a vágyak elröppenő tárgya után. Nem ismeri a vidámságot, létünk bajainak könnyű felejtését. Víg énekei is elégiákban végződnek. Művészete egészen benső, az érzelem képzelete rejlik benne.»

IX.

Renan csalódásai.

A ki hosszabb életet él, az eszme változása miatt nem menekülhet a csalódások árnyától. Ez bizonyosan utói éri őt. Renan korán realista volt már a negyvenes években. A folyton erősödő realizmus csak kedvezett neki. Gondolatai, érzelmei nagyon megfeleltek az ötvenes, hat

vanás és hetvenes évek érzésének, gondolkodásának. A 48-iki forradalom után közvetlenül még kevesen érezték Renan reális tanainak igazságát, de mindennap új meg új hívek állottak melléje, a kik kételkedtek az idealisták feltétlen igazságában, egyenes logikájában, merev és világos okoskodásában. 1870 körül majdnem általános lőn e kételkedés az eszmék világában. A kik az ötvenes években némi meglepetéssel hallgatták a mester szavait, most csodálattal fordultak feléje.

De nemcsak a tartalom volt tetszős, hanem Renan irálya is. Az idealrealismus második fele tulajdonkép a legszebb irány kora. Az idealista rendesen még nagyon ünnepélyesen, ódái hangon, szónoki nyelven szeret írni. Fenséges ecsettel, de kevés színnel dolgozik. Hasonlatait, szóképeit, metaphoráit könnyen összeszámlálhatni. Utóbb már szeretik a színesebb előadást, de igazán csak a hullám második felében lesz általánosabb a valóban színes irány. Ekkor minden téren érvényre jutnak a meleg színek. Fényesek, pompásak ünnepélyeink, szívesen látjuk a szemkápráztatóan szép jelenségeket. Az irány nem marad hátra, ez is szereti a gyönyörű, a színes előadást. Prózánk szépen csengő, rhythmusos sorokban halad előre, versünk pedig páratlan tökélyre tesz szert. Való, hogy talán valamivel nagyobb a színezés, tökéletesebb a verselés a realismus napjaiban; de másrészt eltűnt belőlük az a csekély ideális elem, mely emelte, megnemesítette a tartalmat és formát: azért elveszti erejét, nemességét, lejjebb száll igazi becse. Renan az idealreal nagy mesterei közé tartozik. Az ő fénykorának egy része összeesik Flaubert nagyságának időszakával.

De minden fény és siker daczára csalódnia kelle. Első csalódását a nagy német-francia háború okozta. Renan ugyanis kiváló tisztelettel emlegette mindig a németeket. Herder, Goethe és Kant hazáját állította fel példa-

képül a francziáknak. A germán realizmus jobban megfelelt érzésének, gondolkodásának, mint a francziák összefogtatóbb gondolkodása. A francia tanárok szónoki előadását kárhoztatva a német egyetemek aprózó, elemző és kedélyes tanítgatására figyelmeztette hazája fiait. A német tudomány, a német mysticus és vallásos lélek, a német szorgalom és kitartás lebegett reális lelke előtt. És íme ez a nemzet támadja meg hazáját! Gyönyörű két levelet ír tehát Straussnak, a Jézus életrajzírójának. E levelekben érdekes gondolatok fordulnak elő. Ilyen mindjárt, hogy az eddig széttagolt Németország hogyan emelkedett a nemzeti egység színvonalára? Mint annyian, ő is elmondja, hogy «Dante, Petrarca, a renaissance nagy művészei voltak Italia egységének megalapítói. Goethe, Schiller, Kant, Herder teremtették meg a német hazát». Mi tudjuk, hogy az idealrealizmus a nemzeti egység kora, erre törekszik ekkor a haza minden fia s ha le tudják győzni az akadályokat, létre is hozzák az egyetemesen óhajtott egységet. Dante, Goethe és Schiller csak azt fejezték ki, a mi után minden jóra való polgár epedett. Egy másik helyen azt állítja, hogy «a nemzet rendesen idegen nyomás alatt jut teljes öntudatára». Ebben van egy kis igaz, de vigyázattal kell fogadnunk, mert a realizmus idején való támadások csak annyira képesek, hogy közös védelemre indítanak bennünket; de nem mozdítják elő a nemzeti egységet, csak a veszély pillanatában tudnak bennünket egyesíteni, s nem teremtik meg az erős központi hatalmat, például Antiochus támadásai (167-ben Kr. e.) a zsidó népet, a magyaroké a X. században a németeket, az angoloké a XV. században a francziákat, ugyanakkor a francziáké az olaszokat, a törököké a magyarokat, az araboké a spanyolokat, stb. összehozzák ugyan a harcz idején; de a mint vége van a háborúnak, vége van az egységnek is. 1688-ban az angolok saját királyuk ellen láznak, de a mint beveződött

a forradalom, megjelentek a realizmus politikai, erkölcsi, aestheticai és szellemi jelenségei. 1812 után a németek egyesültek Napoleon ellen, nem hiányoztak a nagy nemzeti szólamok sem, sőt Korner eszményi irányú drámát is írt, mint a milyen az ő Zrinyje, de mihelyt elenyészett a háború, vele elenyészett az egység szelleme is.

Lehetséges ugyan a realizmus alkonyán, hogy valamely összefoglalóbb gondolkodású fejedelem borzasztó eszközökkel egyesít és központosít a politikai téren, mint XI. Lajos a XV. században. Ez azonban annyira ellenkezik a társadalom gondolkozásával, hogy rémséges utakat, módokat keli alkalmaznia s élete fölött folyton ott lebeg az orgyilkos tőre. Nem csoda; mert ha egész lényünk reális, ha a vallás, nyelv, irodalom, erkölcs, művészet, igazságszolgáltatás, közigazgatás, ipar és kereskedelem stb. terén decentralizálunk, szétmállunk, nem élhetünk a nagy nemzeti egységnek, központosításnak sem. Azért nem ismételtethetjük Renannal, hogy Franciaország tette Németországot nemzetté, mert az idealrealismus delén csak alkalmul szolgáltak a francziák a német egységnek, de nem voltak szülő okai.

Renan különben szívesen látja a német egységet, azt hiszi, hogy a francziák- és angolokkal egyesülten hatalmas védfalúl szolgálhatnak majd az orosz, a nagy szláv támadás ellen. Csakhogy látnia kelle, hogy a francziák legbensőbb barátjai lőnek az oroszoknak.

Renan második levelét a háború végeztével írta Straussnak, mikor Elzász-Lothringiát elszakították Franciaországtól. Hogy Németország magatartását ostorozhassa, le kellett mondania alapelveiről, német elméleteiről, a történeti módszerről, a hagyományos, dynasticus jogról s a francia eszmékhez, a forradalom elvont princípiumaihoz kellett folyamodnia, melyeket oly szívesen tett gúny tárgyává – mondja Séailles. Miért elszakítani Elzászt, ha

lakosai nem akarnak Németországhoz csatlakozni? Az, hogy, németek, nem elég ok. Melyik nemzet áll ma egy fajból? S váj ez három nyelv, három vagy négy faj, két vallás. A fajok politikája csak irtóháborúkra, zoologikus harczokra vezethet. Hová jutnánk, ha túlságig vinnok a történeti módszert? Elzász, mielőtt német lett volna, celta volt; a cellák előtt finn, lapp; a lappok előtt a barlanglakok hazája volt. Ezzel a történelmi bölcsészettel semmi sem volna törvényes a világon, csak az orangutangok joga, melyeket a polgárosultak szorítottak ki tanyájukból. Ne legyünk annyira feltétlenek; az elhunytak joga mellett engedjünk egy keveset az élők jogának is. Nem a nyelv, nem a faj, nem a philologia, nem az ethnographia dönti el a népek sorsát, hanem a maguk szabad akarata. «A nemzet egy lélek, egy lelki princípium. Igazabban kettő teszi ezt az egyet, alkotja ezt az egyet, alkotja ezt a lelket, lelki princípiumot. Az egyik a múltban, a másik a jelenben gyökerezik. Az egyik az emlékek gazdag hagyományának közös birtoka; a másik a mostani közérzés, az együttélés vágya, az akarat megtartani az örökséget, melyet osztatlanul kaptak.»

De ha e leveleiben enged is Renan egy kissé a forradalmi elveknek, csakhamar teljesen visszaesik az ő reális politikájába s egész lelkéből gyűlöli a feltétlen logika forradalmi politikáját. Szerinte Franciaország rémséges hibát követett el, mikor elszakadt a dynastiától, mely egységet adott neki s a forradalomnak engedte oda magát., Innét származik kormányainak állhatatlansága, a politikai materialismus, a rossz közigazgatás, a katonai szellem hanyatlása, a fegyelmetlenség, a komolyság hiánya, a nemzet tehetetlensége, szóval minden gyarlóság, melyeket feltárt a hirtelen háború. E bajok forrása a deniokratia. «Egy demokrata országot nem lehet kormányozni; rossz a közigazgatása, nem lehet neki parancsolni» – mondja Renan.

Szakítson Franciaország a demokráciával, állítsa vissza a monarchiát, a nemzeti dynastiát, a nemességet, tegyük kötelezővé a katonai szolgálatot, emeljük a közoktatást, tanuljunk meg engedelmeskedni, értsük meg a főpapságot, legyünk komolyabbak, fogadjuk el győzőink erényeit, térjünk vissza a régi államrendszerhez. Renan jól tudja, hogy mindez nem egykönnyen valósítható, azért némi módosítással ajánl egyet-mást, melyek a demokrácia mérgeét és az általános szavazat veszélyét enyhíthetnék. Az elemi oktatásban az egyház és iskola szövetségét keresi, a középoktatást jónak találja, csak a szónoki frázisokról kell leszoktatni az ifjúságot, mert így journalistákat és ügyvédek képeznek belőlük. A felsőbb oktatásban sürgetős az újítás. A vidéki karok helyett öt vagy hat egyetem kellene állítani, a komolyság, becsületesség, hazafiúság intézeteit, melyek ne legyenek a retorika színházai, hanem a tudomány műhelyei.

Renan nézeteit elsorolva, föl kell említenem, hogy a románfajok Európában a zsidók után a legjózanabb gondolkodású nemzetek. Van ugyan közöttük is kisebb-nagyobb eltérés, de alapjában mind józanabbak, mint a szláv- és german-fajok. Ebből következik, hogy politikájuk is összefoglalóbb, egységre, központosításra törekszik s a realizmus tünete náluk legkésőbb jelentkeznek. Az angoloknál, a brit birodalomban már a hetvenes évek alatt számosan követeltek oly reformokat, melyek a realizmus szétmállásának szolgáltak; a francziáknál Renanon kívül nagyon kevesen szóltak fel decentralizáló irányban. Renan szavait sem veték komolyan. Csak a nyolczvanas évek végén találkozunk a decentralizáló politika egyes híveivel. Igaz ugyan, hogy az egyes osztályok, vidékek, felekezetek érdekeit már 1880 után is méltányosan meghallgatták, a kormány vezéreszméje egészben mégis központosító vala.

A francziák ez összefoglaló tehetségüknek köszönhetik,

hogy sok, száz év óta a civilisatio élén állanak, ki tudván aknázni országuk kedvező fekvését, mindig elől haladtak. Másrészt épen ez az ideális érzés, gondolkodás okozta, hogy az idealismus és idealrealismus alatt országuk legtöbbször nagy bajoknak, rázkódtatásoknak volt kitéve. Mint minden népet, a francziát is legkönnyebben kormányozhatni a realismus napjaiban. Mint erősen rationalista, a francia, nem igen lesz mystikus, nem kapja meg lelkét a reális időknek az a kedves, gyöngéd, kenetes és meleg saját-sága, hanem többnyire léha és zsebelő, érzéki és élvező materialista lesz, a kivel könnyen meg lehet élni, csak ne álljuk útját féktelen individualismusának. Azért a realismus idején legromlottabb a román-fajok országgyűlése, a képviselők lelkiismeretlenül kizsákmányolják politikai állásuk minden előnyét; a mi a germán országgyűléseken épen azért lehetetlen, mert a decentralizálásnál fogva osztályuk, vidékük és felekezetük hiányait kell szemök előtt tartanomok. A francia, az olasz, a román képviselőház tagjai legtöbbször a haza, a nemzet, a közjó, a közérdek czíme alatt saját zseböket sietnek megtölteni, hogy élhessék világukat s betömjék korteseik száját. Habár elég nagy romlottság uralkodik az angol, a hollandi, a dán, a svéd, a norvég és a német képviselőházakban, mégis jóval erősebb az önzetlenség, kevésbé általános a kapzsiság, több a látszatos becsületesség, mert az osztály, a vidék, a felekezet egy kissé ellenőrzi őket. Igaz, hogy ez sem tart valami szigorú fegyelmet; de annyira-mennyire mégis felvigyáz. A hol azonban, mint nálunk is, erős a központosítás, ott folyton a nagy szavak járnak s fedezetük alatt orgiákat ülhet a becstelenség. Az idealisabb népeknél egy-egy befolyásos, ügyes, furfangos és vakmerő képviselő rémítően kizsákmányolja állását, megjelenik minden közművelődési, jótékony és úgynevezett hazafias egyletekben, temetésekben, jubileumokon, banketteken, hogy azután

könnyen bejuthasson a bankokba, a gyárak s mindenféle részvénytársaságok igazgató-tanácsába. Mentől nagyobb a decentralisatio, ez annál nehezebb.

A miket Renan a demokratia szemére vet, oly vádak, melyeken senki sem enyhíthet; emberi erő nem változtathat. Vagy a francia jellem politikai következményei, melyek e nép rationalistább érzéséből, gondolkodásából erednek s módosítólag hatnak erkölcsi, aesthetikai és szellemi közéletére, vagy pedig az uralkodó eszmével járnak nemcsak Galliában, hanem Germania és Britanniában is. Arról ábrándozni, hogy jobb volt az egykori rendi alkotmány, igazán hiú dolog; ember nem változtathatja meg a dolgok menetét, bár úgy látjuk, hogy magunk csináljuk, intézzük, akarjuk az eseményeket, mi csak eszközei, tényezői vagyunk az eszmeerő munkásságának. Renan politikai tanai szintén csak az eszme nyomása alatt születtek, s ha tetszetőseknek találták egyesek, egyedüli oka a realismus volt, mely Taine és mások politikai nézeteit is átalakította. Mikor 1889-ben a nagy francia forradalom százados emlékünnepeét ülték, szánalomra méltó beszédeket hallottunk, épen úgy, mint 1817-ben, mikor a reformatio háromszázados ünnepe volt. 1889-ben ugyanis a legnagyobb realismus alkonyán, demoralisatio és decentralisatió, a legáltalánosabb simaság, lágyság, részvét és irgalom napjaiban ki tudta volna őszintén magasztalni a forradalmat összes iszonyataival? Vagy 1817-ben, az idealismus napjaiban, mikor Lamennais és mások épen úgy felszóltak a tekintélyi vallás érdekében, mint most Brunetiére, Balfour és mások nagyon sokan, mikép dicsőíthették volna a protestantismust, mely kiirtotta az eszményi elem egy részét a vallásból, hirdette a szabad vizsgálódást, lerontotta a különálló papi osztály gondolatát? Hisz a mi Kölchseynk is azt kérdezte, hogy érdemes volt-e annyi millió ember vérét ontani, jólétét tönkretenni, mikor hisznek itt is, hisz-

nek ott is? Renan jóslatai sem teljesedtek. Mikor például a csalhatatlanság dogmájának kimondása (1870.) után azt hirdette, hogy szakadás áll be a katolikus egyházban: nagyon tévedett, elzüllöttek vagy elnémultak a liberális katolikusok, mert alaptanuk, a vallásosság mindenütt elhanyaglott, az uralkodó eszme kiirtotta szíveinkből, csak ajkainkon élt. Mikor azt jósolta, hogy a francia köztársaság csupán a svajczi decentralisatió mintájára élhet meg: szintén tévedett, mert az államférfiak nagyjában tudtak simulni a realizmus követeléseire, s noha nem tiszta kézzel és szívvel, de ügyesen haladtak a politikai élet ösvényein. Még inkább tévedett, mikor az egység létrejöttével azt jósolta, hogy Németországban felolvad, elenyészik Poroszország, mert a realizmus napjaiban szépen és elég önállóan fejlődött a birodalom minden alkotó része; de legjobban Poroszország és fővárosa, Berlin. A németektől várta a socialismus megfékezését, elnyomatását; pedig Séailles szerint Németország adta a francziáknak az illusio, az eszmény nélküli socialismust. Egy kis igaz van Séailles e nézetében, mert a realizmus idején bizonyosan legmeszebb kellett menni a korlátlan individualismusnak a reálisabb jellemű népeknél s ennyiben igaz lehet, hogy előljárt a germán socialismus; nagy volt azonban Renan tévedése, hogy épen a germán-fajoktól remélte a socialismus elfojtását, hol a nép természeténél fogva erősen ki kellett fejlődnie.

De bár sokat tévedett Renan, tévedései is mutatják, hogy erős gondolkodó volt, a ki az ő realista érzéséből, felfogásából merítette gondolatait, melyek nem állították meg az idő kerekét; de megdöbbenettek számos gondolkodót, inért az idők árjából szűrte le nézeteit.

X.

Renan bölcsé szét ének végső alakulása.

Az idők árjának egy-egy hulláma oly gyors egymásutánban következett, hogy minden gondolkodónak érezni kellett a változást. Renan is érezte, átélte. Mondja is, hogy «mostanában egymásután áthaladunk minden rendszeren vagy, a mi még helyesebb, egyszerre felfogjuk mindnyáját». Még 1871-ben megírta *Dialogues philosophiques* című munkáját, mely 1876-ban jelent meg és három részre oszlik: *Certitudes, probabilités, rêves*. Az első a bizonyos dolgokról szól: két ilyen van, az egyik, hogy nincs természetfölötti akarat, vagyis nincsenek csodák, nincs különös gondviselés; a másik, hogy a világnak célja van és mystikus munkán dolgozik, benmaradó finalitásnak enged. Renan hosszasan bizonyítgatja az elsőt, bizonyításait helyeseknek fogják tartani még a realizmus materialistái is, de ellene szól a legtöbb mystikus, kiknek száma ilyenkor igazán légió a reálisabb fajoknál. Hisz a mystikus minden lépten találkozik létünk csodáival, melyeket nem tud kimagyarázni s szereti őket az isteni beavatkozásnak tulajdonítani. A gondviselést sem könnyű tagadni a mystikus előtt, mert száz meg száz esetet tud felmutatni, melyek különös isteni gondviselés tüneteinek látszanak. Némileg kimagyarázhatók e tünetények az uralkodó eszméből, mert a kinek szervezete összhangban áll az eszmével, kivált ha különös szolgálatába szegődött, jól folynak dolgai, boldognak érzi magát; míg ha szervezete nem simul az eszméhez, testileg-lelkileg gyötrődik, végre meghasonlik önmagával és másokkal s többnyire korán elpusztul. A kinek szervezete ellenkezik az eszmével, meghasonlásában sok bajt okoz másoknak, a kik sokszor megláthatják rajta az igaz Isten kezének súlyát; a kik pedig könnyen simulnak az eszméhez, aránylag boldogok lesznek és nem hiába könyörög-

nek a gondviseléshez. Renan azt véli, hogy az Isten rászéd bennünket, önfeláldozásra és az erényre csábít, a kategorikus imperativussal ránk parancsolja az önmegtágadást, pedig csak machiavellistikus játékot űz velünk. Séailles szerint Schopenhauer is látta a természet machiavellismusát és felforrt a vére. Renan azonban kívánja, hogy az Isten bűntársai legyünk, esküdjünk össze a természettel, mert jó a célja; akarjuk, a mit ő akar. Séailles azt hiszi, hogy mind Renan, mind Schopenhauer idealista; pedig csak ez utóbbi volt igazi összefoglaló tehetség, a ki mindent egységre akart visszavinni és fensőbb szempontból ítélni; de mivel a realizmus alatt csak hitványságot és meghasonlást látott, pessimista lőn, mint minden idealista a realizmus idején. Renan tulajdonkép sohasem volt idealista, hogy lehetett volna ilyen az árnyalatok, a finom megkülönböztetések és gyöngéd szempontok embere? Renanban, mint az idealrealismus fiában nem hiányzott egy kis eszményi elem, mely a realizmus nyomása alatt sentimentalis volt; de főjellemonása a realizmus vala. Egy igazi idealista sohasem mondhatja, hogy az Isten bűntársai legyünk machiavellistikus munkájában. Az idealistának akarva, nemakarva, föl kell háborodnia az emberiség sorsán a realizmus alatt s lehetetlen, hogy mosolyogva bohóskodjék, mint Renan tévé. Azért mondhatta, hogy Schopenhauer lázadása az igazi erkölcstelenség: *le crime par excellence!* A ki mint Renan, elég jói érezte magát a realizmus napjaiban, a kinek jól esett a tömegünneplése, a léha fráterek dicsőítése, a bankettek és a jubilaumok füllentései, hazudozásai: az nem lehet idealista. Renan maradt realista; mint ilyen, sohasem hagyta el a mysticismust, de elveszte csekély idealismusát, az igazságban való hitét; a nyolczvanas évek yégén mindjobban hiszi, hogy keveset tudunk arról, a mit leginkább szeretnénk tudni, várjunk, talán semmi sincs az élet végén

vagy ki tudja, nem lesz-e szomorú az igazság. Ne gyötörjük magunkat annyira, hogy megismerjük. Sőt Renant a legfinomabb realisták egyikének tekintem. A világirodalomnak kevés olyan finom alakja van, minő Renan volt. Lelke páratlanul megérezte az idők változatát és szervezetére való hatását. E rendkívüli finomságnak és a simulás adományának köszönhetni, hogy a sírig ünnevelt embere maradt az időknek.

Séailles e fokozatos népszerűséget egészen külső oknak, a clerus gyűlöletének hajlandó tulajdonítani. Ebben van is egy kis igaz. Hisz a pártküzdelmekben szívesen látnak egy-egy jeles harczost. Renan gyönyörű beszédekkel, finoman kifejtett tanulmányokkal hálálta meg tisztelőinek bizalmát és ünneplését. A clerus és a jámbor hívők gyűlölsége azonban nem magyarázza meg népszerűségét. Renan maga a tömeg ragaszkodásának szeretné tulajdonítani léhább működését. «A közönség nagy oka a romlottságnak. Csábít a rosszra. Oly hibákba csalogatja az író, melyeket azután szigorúan ítél meg ... Főleg hibáinkkal aratunk sikert. Mikor nagyon meg vagyok elégedve magammal, tíz ember helyeslésével találkozom. Mikor csapongva veszélyes ösvényekre térek, hol írói lelkiismeretem habozik, hol reszket a kezem, ezerek kívánják, hogy folytassam». Mindig csábító a tömeg ujjongása, helyeslő a tapsa; de sohasem annyira, mint a realizmus idején, mikor eszmei meggyőződésünk úgyis cseréplábon áll. Sohasem könnyebb a tömegnek hízelegni, mint ekkor, inert kisebb-nagyobb változással, némi eltéréssel az is reálisan érez és gondolkodik. Renannak tehát nem került nagy lelki küzdelmébe oly dolgokat mondani, oly tanokat hirdetni, melyekre szívesen tapsolt; a tömeg. «A hiúság – mondja Séailles – könnyen, megrészeget s én szívesen mentegetem a művészt, a ki nem tud ellentállani a siker hatalmas és piaczi csábításának». Nem is szükséges.

A siker legbiztosabb jele annak, hogy jó úton járunk. Ez a legpártatlanabb kritika, mely mindnyájunkra illik. De így fölösleges minden bírálat, mondhatná valaki. Épen nem. Csak oly szükséges a kritika az íróra, művészre, mint az oktatás és nevelés a gyermeknek, az igazságszolgáltatás a polgárnak. Mert vagy helyeseljük a bírálatot vagy nem. Ha tetszésünkkel találkozunk, bizonyosan a kor érzését, gondolkodását fejezi ki s így segíti a művészt, az író munkájában; vagy pedig ellenkezik meggyőződésünkkel s akkor senki sem hallgat rá, olvasásra sem méltatjuk. Századunk huszas-harminczas éveiben Villemain kritikái tetszetek, a negyvenes-ötvenes években Jules Janint, Saint-Marc-Girardint, Planche-t, Pont-Martint, de kivált Saint-Beuve-öt szerették olvasni; a hatvanas, hetvenes, nyolczvanas években Sarcey, Tairie, Brunetiére, Lemaitre, Tissot, Faguet és mások kötik le a francia közönség figyelmét. A német kritikusok között az ötvenes, hatvanas és hetvenes években Schmidt Julian és Gottschall Rudolf tűnnek ki. Az első nagyobb tekintély és elismerés követi, mert jobban meg tudott felelni a gyarapodó realismusnak, ezért mélyebb elmének, alaposabb kritikusként tartották. Schmidt Julian a fiatal Zolában is rögtön felismerte a kiváló naturalistát, Gottschall pedig az összeomló Victor Hugo, Hegel stb. nagyságát is tudta magasztalni. Szervezete, úgy látszik összefoglalóbb, mint versenytársáé. Szóval minden siker attól függ: mennyire egyezik meg szervezetünk az uralkodó eszmével.

Séailles kiemeli, hogy az ötvenes években mily magasztalással említi Renan a híres Lamennais nemes büszkeségét, s írig megőrzött komoly önérzetét, egyúttal sajnálatát fejezi ki, hogy Renan épen nem érdemli meg ezt a dicsőséget s nincs egy tévedése, vagy hibája életének második felében, melyet ékesszólóan nem kárhoztatna az elsőben, és ez ellenmondásokat, a helyett, hogy lehan-

golták volna, módszere és jelleme logikai következményeinek tartá. Mindez csak azt mutatja, hogy Renan a leg-simulóbb szervezetek egyike volt. Ennek köszönheti boldog napjait. Komoly és férfias tudott lenni akkor, midőn nagyra becsültük a stoicus morált, a nemes büszkeséget, volt érzékünk a kötelesség iránt, tudtunk akarni, tiszteltük a tudományos meggyőződést, átéreztük az emberiség és a nemzet magasztos feladatát. Később pedig, mikor beköszön-töttek a realismus léha napjai, mikor a jólét, a vagyon, a szépség, a kéj, a simaság, a gyöngédség, a nyájasság, a részvét, az irgalmasság töltötte be egész valónkat, mikor szabadelvűek voltunk, hogy annál szabadosabban élhessünk, élvezhessünk, sikkaszthassunk, lophassunk, ki-zsákmányolhassuk a közjót, a közérdeket: Renan tudott szabadelvű, sokszor léha érzéki és meggyőződés nélkül lenni. Ha majd egykor ki lesz derítve az eszme és testi szervezetünk összefüggése, ha erre lesz alapítva az orvos-tudomány, meg fogják mondhatni az okát is, miért kellett Renannak 1892-ben meghalnia. Most csak sejtjük, hogy finom reális szervezete nem bírta ki az idealismus halvány jelentkezését. A különben is vén, összeaszott realista nem tudott az idealismus magas erkölcsi színvonalára emel-kegni, a ködös, félhomályos, finoman részletező elme nem bírt annyira általánosító magaslatra felszállani, minőn az idealisták állanak, inkább összetört, elpusztult, meghalt. Hogy is vallhatta volna az idealismus általános eszméit az, a ki egész irodalmi pályályaán kárhoztatta, elítélte azokat?

Az uralkodó eszme változását nem csupán bölcsészeti műveiben árulja el vagy jelezi, hanem élte vége felé költői műveket is alkotott, úgynevezett könyvdramákat, melyek hősei jelképes alakjai az uralkodó áramlatnak.

Caliban volt az első, melyet legjobbnak tart Séailles. Természetesen mindegyik nagyon jó arra, hogy Renan

lelkiállapotjának tolmácsa legyen. Caliban az irigy, féltékeny, baromi demokratia, ellensége az aristokratjának, melynek erkölcsi, értelmi, nemzeti életét és a humánus bánásmódot is köszönheti. Prospero, Milano hercege, oly fensőbb lény, a ki a tudománynak és magasabb légkörben élve nem törődik a lábainál heverő vad üres fenyegetésével s hű szolgájának a légies Arielnek finom művészetében gyönyörködik. A milanói nemesség ünnepélyén, melyen Imperia maîtresse, a finom társaság ez élő világa ragyogott, Caliban fellázítja a csöcseléket, s urává lesz a helyzetnek. S mióta ura ágyában fekszik, megjavul, humánus lesz, érzi a tudomány becsét, csodálja Imperia szépségét, a ki nem tagadja meg neki mosolyát, Az inquisitio Prospero kiadatását követeli, de Caliban nem egyezik belé, mert ő maga anticlericalis. Prospero is felkiált: «Igaz. A száműzetésben mindenütt megtalálom a szerzetest. Hitemre! Éljen Caliban». A demokratia szabadságot ad a tudománynak; de meghal Ariel, a vallásos csalódás, a lélek e harmonikus rezgése, a ki saját tiszta zenéjével bájolta el magát, vele eltűnt számos nemes ábránd, melyekkel nem találkozunk többé.

E könyvdráma gyönyörű képe az emberiség egy-egy hullámának, mikor az eszményibb napokból a reálisabb időkbe megyünk át. Az idealismus előhaladta val még erős a nemes, magasztos, vallásos érzés, mint példának okáért 1100, 1560, 1730, 1840 körül. Meg nem erős a dogmatismus, gyöngé az orthodoxia, mely 1250, 1600, 1750, 1860 körül jut a legmagasabbra. A társadalom azután mindinkább az érzékire, az anyagira veti magát, s mivel szegény iparosok, élelmes kereskedők, vakmerő pénzemberek, rövid idő alatt roppant vagyonra tehetnek szert, az aristokrafia finom választékos szórakozásait, gyönyöreit megteremti magának a népből kiemelkedő gazdag polgár, milliói kedvéért a legnagyobb művészek, a legbájosabb

Imperiák és Aspasiák állanak szolgálatába. Gyönyörű palotákat, nyaralókat építenek, költséges múzeumokat, gyűjteményeket szereznek be, szóval a mi idáig csak az előkelő világ, sajátja volt, most a Galibán oké is lesz. Míg a reform-idealista magas eszmei felfogásból a demokrátiát, az egyenlőséget, a testvériséget hirdeti, de nem tudja létrehozni; addig a realizmus a szegény polgárok gazdagodása következtében majdnem eléri azt a reális célt, csak a demokrata érzés szűnik meg; mert mindenki följebb törekszik és felsőbb osztályba jutni iparkodik. A realizmus hatása alatt azonban elenyészik a nemes vallásos érzés, bár elterjed a mysticismus és igen sok ember vonzódik a titokszerű, a sejtelmes felé, a társadalom képe mégis elárulja, hogy csak az anyagi és az érzéki uralkodik, az eszmétlen történetírás, a gyakorlati tudomány és hasznos ismeret a becses és lenézünk minden eszmeit.

A *Caliban* folytatása az *Eau de Jouvence*. Benne újra találkozunk Prosperoval, a ki a pozitív tudomány hőse s a kinek el kell hagynia menhelyét, melyet Caliban jóakaratára szerzett neki. Száműzetésében folytatja munkáját, a természet meghódítását, a tudomány segélyével való haladást. Híre terjed, hogy egy életitalt sikerült csinálnia. A Sorbonne tanárai azonban följelentik, eretnekségről, bűvészeiről és minden, egyház elleni bűnről vádolják. A pápa, a haláltól remegő pápa, Avignonba idézi és védnöke lesz. E gyáva, kétkedő s a szenteskedőktől remegő pápa rajzolásában, úgy látszik, különös kedve telt Renai>nak: «Óh, a szentek, ezektől kell félnie leginkább a világon; jaj azoknak, a kik útjába vétődnek!» Mikor Prospero maga akar végetvetni életének, saját szerével, az euthanasiaívai, mely fájdalom nélkül öl, a *bíbornok* az egyház vigasztalásait ajánlja fel neki. «Nekünk vannak bájos ifjú leányaink, a kiket egy apácza-fejedelemnő nevel számunkra. Mielőtt lemondanál az életről, lásd, nincs-e még valami

ismeretlen gyönyör?» És Celestine e szavakkal ajánlkozik a vén Prosperonak: «Pihentesd fejedet keblemen; nézd, e fiatal emlők mennyire epednek utánad!» Prospero szabadkózik, de a szerelemben újra születik a vallásos érzés, Celestine vigasztalására feltámad Ariel. Renan a gyönyör és mámor útján kiengeszteli a népet a tudomány-nyal, az egyházat pedig a papok vétkeivel és e dallal végzi: *Sur le pont d'Avignon. C'est là que l'on danse; Sur le pont d'Avignon, que l'on danse en rond*: Avignon hídján tán*czolnak, körben tánczolnak! – A dráma más személyei között szerepelnek Branissende pápai courtesane, Trossulus az iparos materialismus, a nyereség, a haszon szelleme, a tudós és művész ellentéte; Siffori az új Németország, e brutális realismus, Levlin a celtafajok költészete, a halottak cultusa, breton idealismusa.

E dráma szintén az idealrealismus végét és a realismus napjait állítja elénk. A gazdagság és a kéj, a gyönyör korszaka ez, mikor a szerzetes-fegyelem hanyatlik, az eretnek-üldözés alábbhagy, szabadabb életet folytatnak a papok és az apácák, sőt volt idő, mikor egész nőzárda a kéj edényei voltak. Az egyház nem üldözi többé, a nép pedig csodálja a tudományt, melyből kivesz minden eszmei, hanem csupán feltaláló lesz, ezzel kényelmet és anyagi jólétet szerez az emberiségnek. Feltűnő, hogy a szerelmet és vallásos érzést oly közel hozza egymáshoz Renan; a ki azonban a realismus tüneteit vizsgálta, mindjárt észreveszi, hogy a realismus érzékisége és mysticismusa testvérek, melyek nem gyűlölik egymást. Mily jól megfigyelte ezt Renan, későbbi nyilatkozatai bizonyítják; a *Figaróban* jelzi «a vallás és a szerelein fundamentális azonosságát». «A szerelem vallásos tény, szent pillanat, melyben az ember szokásos középszerűsége fölé emelkedik, élvező és Sympathikus tehetségeit délpontjukra látja felszállani és ugyanazon pillanatban átbocsátja az életet ez:

igazi communio a végtelennel». A realismus alatt rendkívül érzéki az emberi természet, Ilyenkor legtöbb felebarátunk érzéki, nemi ingerben él. Sok ember csak a szerelemről, a testi gyönyörűségről tud beszélni vagy minduntalan érinti. Még a mysticusok sem igen tudnak felháborodni az érzéki dolgokon; míg az idealista testből-lelkéből gyűlöli az érzékiséget: baromi, állati gyönyörnek tekinti és sokszor kegyetlenül üldözi. Érdekes Séailles megjegyzése, hogy mily messze jutott Renan 1860-tói, mikor fél a közönség kezébe adni az *Énekek énekének* fordítását; hej akkor még nem tartja a szereimet «az emberi erkölcsiség egyik legfensőbb elvének», lenézi azokat, a kik csak akkor tekintik nagynak az embert, «ha szenvedélyének engedelmeskedik». «A kötelesség és az ész az ember nemessége; valóban csak akkor nagy, mikor egy szándékos és érdek nélküli czélnak áldozza fel hajlamait». Szép és igaz mondas az idealista szemében. 1860 körül is nagyon sokan mondták, még pedig egész bensejök átérezte szavaik igazságát. Később is találkozunk vele az erkölcsi, a hazafias és az iskolai beszédekben, a hivatalos egyházi szónoklatokban; de már nincs igaza a szónoknak, csak a régi elcsépelt morál szólamaiból élősködik, sem ő, sem hallgatói nem érzik a mondas igazságát. Ilyen szólamok a realismus napjaiban a hazaszeretetet igéi, az egyetemesnek, az általánosnak dicsőítései, melyeket senkisésem érezhet.

De habár nem emeli föl Renan 1860 körül a szerelmet a legnagyobb erkölcsi színvonalra, különösen nem a keletiek és déliek szerelmét, azért mégis magasztalja és gyönyörű szavakkal dicsőíti. A reformidealista szemében a szerelem nagyrabecsült érzelem, de nem erkölcsi tény. E kor poétái azonban szeretik úgy bemutatni, mint az erkölcs tényezőjét, mikor az imádott nő tiszta erkölcsé megneemesíti a férfit. Az idealrealismus napjaiban már gyakran találkozunk az érzéki gyönyörök magasztalása val, sőt épen

ekkor vad orgiákat is csap a még erős ember, kivált a korszak második felében, őrjöngő tombolásban leli örömet; a realizmus alatt már jobbadán a finom érzékiség gyönyörködteti.

Érdekes volna tovább kísérni Séailles fejtegetéseit Renan életrajzában, beható magyarázatait hőse meggyőződésének átalakulásában; de bármily tetszetősek e magyarázatok, nem tudják megtalálni a jelenségek igazi okait. Nem ismervén az erkölcsi haladás törvényét, kitűnő elmével kutatja a változás okait, melyek azonban nem okok s legkevesbbé sem elégítenek ki bennünket. Néha találóan jelzi Renan ellenmondásait, bölcsészeti helytelenségeit; de nem veszi észre, hogy hőse átalakulása, meggyőződésének változása az uralkodó eszme nyomása alatt történt.

XIII.

EGY KRITIKA.

A *Századok* 1897-iki negyedik füzetében Valaki *Az erkölcsi törvény alkalmazását* bírálja. Jó ember, a kinek csekély az Összefoglaló tehetsége, de már van. Ennek köszönhetem, hogy annyi elismeréssel adózik nekem, a mennyit épen nem vártam volna a *Történelmi Társulat* közlönyétől, hová jámbor adatgyűjtők és szerény feldolgozók küldik be munkálataikat. A kritikus elismeri, hogy Bodnár fölfedezésében eredeti: 1. Annak kijelentése, hogy az emberiséget mozgató eszmék mindég következelesen az idealismus, idealrealismus és realismus hármasság fokozatán át ismétlődnek; 2. a fokozatok tüneteinek csoportosítása; 3. megjelölése a határpontoknak az emberiség történetében, a hol egy-egy hullám kezdődik és végződik.

Ez rendkívül nagy elismerés, mert a ki ezeket vallja, megérti a múltat és beláthat egy kissé a jövőbe is.

Úgy látszik azonban, hogy a kritikus nem fogja fel bámulatatos horderejét e nagy igazságoknak, melyek egyszerre szövétneket gyűjtanak a történetírónak, a bölcsésznek, a tudósnek, a költőnek, a regényírónak, a művésznek, a gazdának és kereskedőnek. Hinni sem látszik a törvény igazában, mert még nem találja *világosan bebizonyítva*. Nem tudja egészen meggyőzni az én tömérdek adatom, melyeket hol élő szóval, hol könyveimben hordok össze. Aminek oka ismét nem más, mint összefoglaló tehetségének gyarlósága, melyet elkábít a rengeteg adat, de fenmarad örökös kételye, hogy nincs-e még ellentétes adat? Mert bármennyi adattal igazoljuk a realistának a törvény igazságát, lelke képtelen összefoglalni, hályog takarja lelki szemeit; pedig talán tudja azt, hogy minden inductiónak

a tömérdek adaton kívül egy elengedhetlen sajátjának kell lennie, t. i. hogy támogassa az észszerűség. Ég ez kiváló sajátja az én fölfedezésemnek, mert apró, apróbb és legapróbb részeivel együtt csodálatos egységet alkot.

A cselekvésre sem talál benne zsinórmértéket. Pedig ha jól átérti a törvényt, ezt is megtalálhatta volna. Az emberiségnek ugyanis mindig az eszményért kell rajongania, lelkesednie; ez az eszmény pedig semmi egyéb mint az uralkodó eszme útján való haladás azon érzés, gondolkodás felé, mely elérhető távolban előttem lebeg. Majd ha pár év múlva, az idealismus gyarapodásával, növekszik a kritikus összefoglaló tehetsége, átérti az erkölcsi törvény morális oldalát is, s nem mondja *erkölcstelennek*, mely utóbbi fogalommal sehogy sincs tisztában. Épen fölfedezésemből értjük meg, hogy van egyéniségünk, van szabadságunk, lelkünk cselekedhetik még az uralkodó eszme ellen is, szembeszállhat vele; de megtanuljuk azt is, hogy van igazság a deterministák, szavaiban, melyek az emberiség kötött pályájáról beszélnek. No de én nem akarok most vitába ereszkedni a kritikussal. Azt se vetem szemére, hogy *Az erkölcsi törvény alkalmazásának* elolvasása után se tudja szabatosan előadni fölfedezésemet. Talán más alkalommal kedvem kerekedik czikke hibáinak kimutatására, hisz még jön második vagy harmadik közlemény is, melyekben szintúgy hemzsegni fog a hiba, a ferde, a helytelen, a vakmerő állítás, a kellő tudás és a szigorú logica hiánya, az alkalmi, a közvetlen ok fölcserélése az eszmei okkal, mint az elsőben: most csupán udvariatlan köszönetemet akartam kifejezni a kritikusnak, a szerkesztőnek és a kiadó társulatnak, kiktől épen nem vártam ennyi elismerést. Az idealismus azonban akkora erővel jelentkezik, hogy megolvastja a legkeményebb szíveket és fölvilágosítja a legnehezebb fejeket. Óh Babylon, Babylon! *Végre* hozzád is eljut az isteni lumen de coelo!

TARTALOM.

	Oldal
I. Erkölcsi súlyedésünk és okai	5
II. Az elvek szüksége. Legfőbb elv az Isten	18
III. A soeialismus	30
VI. A nő	42
V. A jogi élet	56
VI. A bűntények szaporodása	69
VII. A Politika és morál	76
VIII. A színjáték törvénye	87
IX. Az idealismus a jog terén 1815 körül	98
X. Engedelmeskedjete!	111
XI. Deák Ferencz	118
XII. Renan Ernő	
I. Bevezetés	126
II. Renan bölcsészete	130
III. A sémita lélektana	137
IV. A szellem önkénytelen élete. A nyelv és a religiók	147
V. A keresztyénség és az izlam eredete	153
VI. Isten és a természet	160
VII. A morál és a politika	168
VIII. Renan belső küzdelmei	182
IX. Renan csalódásai	186
X. Renan bölcsészetének végső alakulása	195
XIII. Egy Kritika	205